

धीविजयनेमिस्वरिप्रन्धमालारत्नम्—२८
न्यायविशारद-न्यायाचार्य-महामहोपाध्याय-
श्रीमद्यशोधिजयगणिमणि-
विरचितं

नयरहस्यप्रकरणम् ।

तदुपरि-
तपोगणेशाधिपति-शासनसम्राट्-सुरिचक्रप्रवर्ति-जगद्गुरु-
महाराजाचार्य-धीमद्विजयनेमिस्वरीश्वरपट्टालङ्कारेण व्याकरण-
वाचस्पति-शास्त्रविशारद-कविरत्नेन-
धीविजयलावण्यस्वरिणा विरचिता

प्रमोदाविवृतिः

प्रथमः १०००]

अमुस्य

[वि० सं० २००३]

प्रकाशक —

श्री राजगुरुस्थ 'जैनग्रन्थप्रकाशकसभाया' कार्यवाहकः

श्रेष्ठ 'ईश्वरदास मूलचन्द्र' इति नामा।

'कीरामट्टपोल' - अमदावाद

प्राप्तिस्थानम् ।

योगेश्वरग्रन्थालयालय
'गाधीरस्तो'
अमदावाद

श्रीसरस्वतीपुस्तकमंडार
'रतनपोल, हाथीगाना'
अमदावाद

मुद्रक :-

श्री गोविन्दलाल जगदीशदास

श्री शारदा मुद्रणालय

पालकोर नाभा : अमदावाद

सविवरणस्य नगरहस्यप्रकरणस्य विषयानुक्रमणिका

अङ्कः विषयः पत्रपङ्क्तिः

१, मङ्गलाचरणे श्रीवीरस्य १, ८
ज्ञानाद्यतिशयचतुष्टयवतो

मङ्गलार्थमभिमुखीकरणम् ।

२, श्रीवीरमुखनिर्गतस्या- १, १२

द्वादशाध्या नीतिपूर्णत्वादिगु-
णवत्त्वेन स्तुतिः ।

३, विशिष्टग्रन्थकर्तृत्वाद्य १, १६

तिशयवतां श्रीहेमचन्द्रस्मरि-
प्रभृतीनामेतद्ग्रन्थसमृद्धये
सहायकत्वेन स्मरणम् ।

४, मान्नीतिनिक्षेपादिप्ररूपकान-

रयग्रन्थप्रणेतृणां शब्दशास्त्र-
विधातृणां सिद्धान्तपारङ्ग-
तानां गुरुवराणां श्रीविजय-
नेमिसूरीभ्रमराणां विप्रौघवि-
च्छेदाय स्मरणम् ।

५, वाचकप्रवृत्तौ श्रीयशो- २, ३

पिजयमनीपाशुण्डमथितसि-
द्धान्ताम्बुध्याविर्भूतनगरहस्य
संगृह्यमतिटीकाकर्तृत्वेरम-
लमतीनां हास्यानास्पृश्यता-
यस्येनम् ।

६, लाघण्यसूर्यमित्यस्वकर्तृ २, ७

कमुलार्थबोधतःपरनगरहस्य-

अङ्कः विषयः पत्रपङ्क्तिः

व्याख्यायाः सत्यमोदाय
प्रतिष्ठा ।

७, मङ्गलस्यानुमानेन स- २, १०

मासिफलकत्वं प्राचीननैया-
यिकमतावलम्बनेन प्रसाध्य
तत्र विघ्नध्वंसद्वारकत्वं च
व्यवस्थाप्य व्यतिरेकत्वमि-
चाराद्युद्धरणम् ।

८, नव्यनैयायिकमतावलम्ब- ३, ५

नेन मङ्गलस्य विघ्नध्वंसफल-
कत्वव्यवस्थापनं समासि
प्रत्यन्याससिद्धत्वव्यवस्था-
पनं च ।

९, तत्र स्वतःसिद्धविघ्न- ३, १२

विरहपुरुषफलकमङ्गलेन वि-
घ्नध्वंसस्याजननेऽपि न तदो-
धकवेदाप्राप्त्यमित्यव-
स्थापितम् ।

१०, विघ्नशङ्कया स्वतःसिद्ध- ४, ७

विघ्नविरहचताऽपि मङ्गलाच-
रणमुपपादितम् ।

११, विघ्नध्वंसविशेषे मङ्ग- ४, ११

लस्य कारणत्वं कार्यतावच्छे-
दकविशेषनिर्वचनेन निष्-
ङ्कितं दृष्टान्तावष्टम्भेन ।

- वङ्गः विषयाः पत्रपङ्क्तिः
 १२, सामान्यार्थिनो मङ्गले ४,२७
 प्रवृत्तिरुपपादिता ।
 १३, समाप्तिं प्रति विधात्य- ५,२
 न्ताभाचस्यैव कारणत्वेऽपि
 तत्सम्बन्धप्रयोजकधिप्रध्वंस-
 कारणत्वेन मङ्गलस्य समाप्तिं
 प्रति प्रयोजकत्वं व्यवस्थापि-
 तम् ।
 १४, मङ्गल शिष्टाचारपरि- ५,१९
 पालनफलकतया कर्तव्यमिति
 मतमुपदर्शितम् ।
 १५, नास्तिकप्रग्रन्थसमाप्तेर्न ५,२४
 मङ्गलजन्यत्वं किन्तु तत्वा-
 र्थप्ररूपकास्तिकग्रन्थस्यैवेति
 मतमुपदर्शितम् ।
 १६, मूलमङ्गले 'मन्त्र' इत्यत्र ६,५
 'यं' इति सरस्वती मन्त्र-
 गुणफलमुपदर्शितम् ।
 १७, तत्र क्रमेण नमस्करणी- ६,९
 यस्य श्रीवीरस्य पूजातिशया-
 याद्यत्वारोऽप्यतिशयास्तत्त-
 द्विशेषणप्रतिपाद्या दर्शिताः ।
 १८, नमस्कारलक्षणमङ्गल- ६,२४
 लक्षणम् ।
 १९, मङ्गलपद्योत्तरार्धमनु ६-२६
 ग्रन्थखनुपधायेदकमित्यनुष-

- वङ्गः विषयाः पत्रपङ्क्तिः
 न्धचतुष्टयलक्षणमुपदर्श्य स-
 झमितम् ।
 २०, प्रतिशालक्षिता, तत्फलं ७,१५
 च दर्शितम् ।
 २१, मूलोक्तं नयलक्षणमत्र- ७,१८
 तारितं तत्र बोद्देशलक्षणपरी-
 क्षाणां फलमावेदितम् ।
 २२, मूलोक्तनयलक्षणसम- ७,२४
 न्ययो दर्शितः ।
 २३, दुर्नयातिव्याप्तिवारक- ८,५
 तया नयलक्षणे 'प्रकृतघस्त्व
 शप्राप्ती' इति विशेषणं मूल-
 दर्शितं समर्थितम् ।
 २४, तदुपादाने यथा नाति- ८,१२
 व्याप्तिस्तथा मूलाभिदि-
 तस्य स्पष्टीकरणम् ।
 २५, मूले 'तदितरांशाप्रति- ८,१३
 क्षेपे' इत्यपि दुर्नयातिव्या-
 प्तिवारकमिति दर्शितस्या-
 यतरणेन सुखावबोधव्यत्वम् ।
 २६, मूले अक्षयसायोपादा- ८,२६
 नप्रयोजनतया दर्शितस्य
 प्रमाणैकदेशातिव्याप्तिवारक-
 स्यावतरणेन स्पष्टीकरणम् ।
 २७, 'अक्षयसायविशेषः' ९,८
 इत्यथ विशेषोपादानप्रयोजनं

- अङ्गः विषयाः पञ्चपङ्क्तिः
 मूले रूपादिप्रादिप्रत्यक्षप्रमा-
 णेऽति व्यातिवारणं, तस्य
 केवलज्ञानस्यात्काराद्वितवा-
 क्यार्थज्ञानयोरेव वस्तुगत्या
 प्रामाण्ये न साहचर्यमित्या-
 शङ्कासमुद्धरणम् ।
- २८, प्रत्यक्षातिव्याप्तेरनुमा- ९, २७
 नाद्यतिव्याप्त्युपलक्षणत्वेन
 न्यूनतापरिहारः ।
- २९, 'अध्यवसायविशेषः' १०, ६
 इत्यत्र विशेषत्वस्य परिष्कारेण
 प्रमाणेऽतिव्यातिवारणम् ।
- ३०, मूलोत्तियितनयलक्ष- १०, ११
 णान्तरप्रतिपादकतत्त्वार्थमा-
 प्यमवतारितम् ।
- ३१, नयशब्दसमानार्थ- १०, १४
 कानां ' ' प्रापकादिशब्दानां
 सर्वार्थकत्वाभावेऽपि कथ-
 च्छिदर्थक्यमित्युपदर्शनपरं
 मूले प्रापकत्वादीनां निर्य-
 चनमित्यवतरणेन दर्शितम् ।
- ३२, प्रमाणप्रतिपक्षेत्यादि १०, २२
 प्रापकत्वलक्षणं नयत्वेनाभि-
 ः मतेष्वध्यवसायविशेषेष्वेवे-
 त्युपपादितम् ।
- ३३, मूले दर्शितं तथाविध- १०, २८

- अङ्गः विषयाः पञ्चपङ्क्तिः
 प्रतिपक्षजनकत्वलक्षणं सा-
 घकत्वं नयव्यपदेश्ये शब्दे
 समनुगतमिति दर्शितम् ।
- ३४, अनिर्वर्तमाननिश्चित- ११, १०
 स्वामिप्रायकत्वलक्षणं निर्वे-
 र्तकत्वं मूलोक्तं नयवाक्य-
 गतत्वेनानुगमितम् ।
- ३५, शृङ्गप्रादिकया घसत्वं- ११, १३
 शशापकत्वलक्षणं निर्भासक-
 त्वं यथा प्रमाणे नातिव्याप्तं
 तथा भावितम् ।
- ३६, प्रतिविशिष्टद्वयोपश- ११, १६
 भापेक्षसूक्ष्मार्थावगाहित्वल-
 क्षणमुपलम्भकत्वं यथा न
 प्रत्यक्षादिप्रमाणेऽतिप्रसक्तं
 तथा परिप्लुतम् ।
- ३७, प्राधान्येन स्वविषय- ११, २१
 व्यवस्थापकत्वलक्षणं व्यञ्ज-
 कत्वं यथा न प्रमाणगतं तथा
 प्रपञ्चितम् ।
- ३८, नयानामभ्यवसाय- १२, ७
 रूपत्वे सिद्धान्ते उपदेशस्य
 नयत्वकथनं कथमित्याक्षेप-
 समाधाने मूलगतेऽवतारिते ।
- ३९, मूलगतानयानां द्विव्या १२, ९
 त्वशङ्कावतारिता ।

अङ्का विषया पत्रपङ्क्ति

४०, अनन्तघर्मोत्सवस्तु १२,२३

व्यवस्थापनप्रयत्नेन प्रमाणेन

तत्तद्दर्माधिरोधनिमित्तापेक्षा

मेदावगाहकतया अपेक्षणीया

इति स्याद्वादिन पत्रेते न

मिथ्या अचिन्मोपायाश्चेत्य

मिप्रायकसमाधानावतरणम्

४१, नयाना स्थविपयप्राधा १३,६

न्यस्वरूपस्य स्वातन्त्र्यस्य

मिथ्यात्वाप्रयोजकत्व मूलो

क्तमवतरणेन समर्थितम् ।

४२, गौणत्व मुख्यत्वयो १३,१३

दृष्टान्ताद्यष्टमिनापेक्षिकत्व

स्तुभ्यमत्य मूलोक्तमवतरणे

नोपपाद्य निर्युक्तम् ।

४३, विभिन्ननिमित्ताद्यय १३,१७

णेन सत्तासत्त्वादीनामविरो

ध्य समर्थन दृष्टान्तावष्टमेन ।

४४, अपेक्षामेदेनैकस्मिन्नर्थे १३, २५

नात्ताव्यवसाय्यरूपाणां कथंता

विप्रतिपत्तिरूपत्व नेति मूला

विप्रतस्त्रावतरणेन सम्यगु

पपादनम् ।

४५, सत्य जीयाजीयात्म १४,१०

वत्त्वादिधर्मैरेकत्वद्वित्वाद्यध्य

वसायानामिव नैगमाद्यध्यव

अङ्का विषया पत्रपङ्क्ति

सायाना न विप्रतिपत्तित्व

मित्येव निदर्शनत्रयेण मूले

व्यवस्थापितमविप्रतिपत्तित्वं

प्रपञ्चत उपपन्नितम् ।

४६, मूले निदर्शनत्रयोपदर्शन १५,१

वीजमुपपन्नितम् ।

४७, मूले गौणस्यैकत्वादेर्न १५,४

विरोधो वास्तविकस्य तु मे

दामेदादेर्विरोध एवेत्याशङ्का ।

४८, निदर्शनत्रयोद्गायनस्य १५,९

साफल्य टीकाया दर्शितम् ।

४९, गौणस्यैकत्वादेर्न वि १५,१३

रोधो मेदामेदादेस्तु नपवि

पयस्य विरोध एवेत्याशङ्का

मिप्रायोऽवतरणे दर्शित ।

५०, सहचाररूपाणामेकत्वा १५,२२

दीनामभिव्यक्तिरवच्छेदकमे

देन निदर्शनेऽभिमतता तथा

च तद्विरोधवत्प्रविपयमेदा

मेदादेरप्यविरोध इति स

माधानामिप्रायोऽवतरणे

दर्शित ।

५१, मूले उक्ताशङ्कासमा १०,१

घानम् ।

५२, एकैकपक्षदोषो जात्य १६,४

न्तररूप न सम्भवतीति नि

दर्शनेऽपदर्शनेन निर्णीतम् ।

- अङ्कः विषयः पत्रपङ्क्तिः
 ५३, प्रमीयमाणत्वेनैकत्वा-१६,११
 दीनां न विरोध इति मूला-
 मिप्राय उपवर्णितग्रीकायाम् ।
 ५४, जात्यन्तरोपवर्णनप्र- १६,१६
 न्यायतरणं द्विषाऽमिप्रायमे-
 दाबेदनेन कृतम् ।
 ५५, गुडशुण्ठीद्रव्ये जात्य- १७,२
 न्तरनिमित्ता न प्रत्येकप्रमय-
 दोपनिवृत्तिः किन्त्वन्वयोत्या-
 शङ्कासमाधाने ।
 ५६, टीकापानाशङ्कितुर- १७,१३
 मिप्रायो दर्शितः ।
 ५७, अद्यतरणे समाधाना- १७,१९
 मिप्रायो वर्णितः ।
 ५८, मूले इतरेतरप्रवेशादे- १८,२
 कतरगुणपरित्याग इत्यस्य
 निरासः ।
 ५९, समुदितगुडशुण्ठीद्रव्यं १८,४
 द्रव्यान्तरमेव न जात्यन्तर-
 मितित्याशङ्का तत्रप्रतिधिधानं
 च मूले ।
 ६०, गुडशुण्ठीद्रव्ययोः पर- १८,९
 स्परप्रवेशकतरगुणपरित्याग-
 योरुपवर्णनम् ।
 ६१, निरासहेतोरन्यतरदो- १८,१४
 पापत्यनुभवथाधयोः स्वरूपो-
 पदर्शनम् ।

- अङ्कः विषयः पत्रपङ्क्तिः
 ६२, गुडशुण्ठीद्रव्यं द्रव्या- १८,१८
 न्तरमेवेत्याशङ्काऽच्यतारिता ।
 ६३, उक्ताशङ्कानिरासहेतो- १८,२१
 र्बिलक्षणमाधुर्यकटुकत्वाननु-
 भवप्रसङ्गस्योपपादनमद्यतरणे ।
 ६४, गुडशुण्ठीद्रव्यस्य १८,२६
 द्रव्यान्तरत्वे यद्यनेकस्वभाव-
 त्वं तत्र दोषं स्वयमुपदर्श्यं
 एकस्वभावत्वे मूलोपदर्शित-
 दोषोऽद्यतारितः ।
 ६५, मूले द्रव्यान्तरत्वे उभ- १९,२
 यजननैकस्वभावस्यापाक-
 रणम् ।
 ६६, माधुर्यकटुकत्वयोरुभय- १९,४
 दोषनिवृत्तकत्वं परस्परानुबे-
 धनिमित्तमित्युपसंहृतम् ।
 ६७, उभयजननैकस्वभाव- १९,१०
 स्थानेकत्वगर्भत्वेन सर्वथैक-
 त्वायोग उपपादितः ।
 ६८, एकया शक्त्योभयका- १९,१४
 र्यजननेद्रव्यान्तरस्य यथा न
 स्वभायमेदस्तथा नद्यतरणे
 दर्शितः ।
 ६९, तत्र मूले दर्शितस्याति- १९,१९
 प्रसङ्गस्य सङ्गमनम् ।
 ७०, एकस्वभावासङ्गमे- १९,२३

भङ्गः विषयाः पत्रपङ्क्तिः
उपश्लितस्य हेतोर्विभिन्नस्व-
भावानुभवस्योपपादनपुरस्तर
जात्यन्तराभ्युपगमव्यवस्था-
पनम् ।

७१, समुदितस्त्रिग्विधोऽपि न
मापस्य जात्यन्तरत्वेऽपि न
प्रत्येकदोषनिवृत्तिरिति तदर्थं
जात्यन्तराभ्युपगमो न कान्त
इत्याशङ्क। तत्प्रतिविधानं
च मूले ।

७२, व्याख्याऽनुवेषाभा- २०, १७
द्यान्न जात्यन्तरत्वं मापे यत्र
दाडिमै तथाऽनुवेषाजात्य-
न्तरत्वं तत्र प्रत्येकदोषनिवृ-
त्तिर्भवत्येवेति समाधानरह-
स्यमावेदितम् ।

७३, जात्यन्तरस्यापि क्वचित् २१, १
प्रत्येकार्थकारित्वं त्रिग्वि-
धोऽप्यस्य भावदाडिमनिदर्शनं च
विभिन्नधर्मयोरभिव्याप्य स-
मावेशे, नृसिंहनिदर्शनं च
तत्र समावेशमात्रे इति मूले ।

७४, नृसिंहे विभिन्नभागा- २१, २६
यच्छेदेन नरत्वं सिंहत्वयोर्नृ-
त्वां भागे सिंह इत्यादि प्राचां
वचनं संवादकतया दर्शितम् ।

भङ्गः विषयाः पत्रपङ्क्तिः
७५, मूले दर्शितस्य भेदा- २२, ६
भेदाद्यसमावेशनिषेधहेतो-
नुभववाचस्याशयोदाटनेन
स्पष्टीकरणम् ।

७६, एकत्र भेदाभेदानुभव- २२, १०
स्य भ्रान्तत्वमित्याशङ्कार्थोऽ-
वतरणेन दर्शितः ।

७७, विधिष्य भेदाभेदाद्य- २२, १३
समावेशव्याप्तिकल्पनयोक्ता-
शङ्कानिरासस्यावतरणेन स्प-
ष्टीकरणम् ।

७८, द्रव्य-पर्याययोर्वास्तवो- २२, २३
ऽभेदो भेदस्त्ववास्तव इति
मतस्य मूलोक्तस्य सम्यग्
विवरणम् ।

७९, मूलोक्तस्यैतन्मतखण्डन- २३, ८
हेतोर्भेदस्यास्वाभाविकत्वे
संख्यादीनां निरालम्बनत्वा-
पातस्यावतरणेन समर्थनम् ।

८०, मूलोक्तस्यैकत्रैव कथं २३, १६
कदाचिद् गुरुरिति कदाचिद्
गुरव इत्येकवचन-बहुवचनयोः
प्रयोग इति प्रश्नस्यावतरणे-
नाशयप्रदर्शनम् ।

८१, मूलोक्तस्यैतत्प्रतिवि- २३, २४
धाने द्रव्यपर्याययोर्महाक्रममु-

- अङ्ग विषयाः पत्रपङ्क्तिः
 द्रुतत्वानुद्रुतत्वविवक्षणा-
 ह्याभिप्रायोपवर्णनमवतरणे ।
 ८२, शाब्दन्ध्यायस्वरूपोप- २४, १०
 दर्शनम् ।
 ८३, द्रव्यपर्याययोरुभयोर- २४, १३
 प्युद्रुतत्वविवक्षायामेकत्रा-
 प्येकवचन-यद्वचनयोरुपप-
 त्तिरिति मूलोक्तस्यावतरणे-
 नाभिप्रेतार्थो दर्शितः ।
 ८४, विवक्षानुरोधेकवचन- २५, १
 यद्वचनप्रयोगाभ्युपगमे एक-
 त्रपि यद्वचननापत्तिरित्यत-
 यद्वचनान्तस्याप्येकत्वविष-
 क्षयेकवचनान्तरापत्तिरुभय-
 विवक्षयोभयवचनप्रयोगप्र-
 सङ्ग इत्याशङ्का ।
 ८५, पतादशप्रयोगासाधुत्वे- २५, ७
 ऽपि ततो जायमानज्ञान-
 प्रामाण्यापत्तिः ।
 ८६, मनुष्यो गच्छन्तीति २५, १८
 प्रयोगापानसम्भव उप-
 पादितः ।
 ८७, उक्ताशङ्काप्रतिविधानं २६, १
 ध्युत्पत्तिविशेषोपदर्शनेन ।
 ८८, घट एव रूपादयः, घटो २६, ३
 रूपादय एव, घटोऽस्ति,

- अङ्गः विषयाः पत्रपङ्क्तिः
 रूपादयः सन्तीति प्रयोगा-
 नानुपपादनम् ।
 ८९, घट, एव रूपादयः, २८, १८
 घटो रूपादय एवेत्यादि-
 प्रयोगाणां यथासम्भवस्तथो-
 पपादितधीक्यायाम् ।
 ९०, द्रव्यपर्याययोर्धर्मधर्मि- २७, ६
 भावेन प्रतिपिपादयिपार्यां
 घटस्य रूपादय इति प्रयोग-
 सम्भवो दर्शितः ।
 ९१, एकघटे घटा इति प्रयो- २८, १
 गापत्तिवारणं तज्जल्पबोधे
 प्रामाण्यवारणं च भावितम् ।
 ९२, अथच्छेदकविनिर्भक्ति २८, ९
 अनुशासनविशेषाभावे चैकत्र-
 घटे घटा इति न प्रयोगो नवा-
 नुशासनिकनियतवचनके
 वचनान्तरापत्तिरित्यस्योप-
 पादनम् ।
 ९३, असाधुवाक्यतः साधु- २८, २२
 त्वभ्रान्त्या जायमानज्ञाने
 व्यावहारिकप्रामाण्येऽपि यथा
 स्वपरव्यवसायित्वलक्षणं प्रा-
 माण्यं न सम्भवति तथोप-
 पादितम् ।
 ९४, शबलरूपत्वे वस्तुन- २९, २

अङ्कः विषयाः पत्रपङ्क्तिः
उपशितस्य हेतोर्विभिन्नस्व-
भायानुभवस्योपपादनपुरस्सर
जात्यन्तराभ्युपगमव्यवस्था-
पनम् ।

७१, समुद्धितस्त्रिग्व्योष्णस्य २०, १
मापस्य जात्यन्तरस्त्वेऽपि न
प्रत्येकदोपनिवृत्तिरिति तदर्थं
जात्यन्तराभ्युपगमो न कान्त
इत्याशङ्का तत्प्रतिविधानं
च मूले ।

७२, व्याख्याऽनुवेधाभा- २०, १७
वात्र जात्यन्तरत्वं मापे यत्र
दाडिमे तथाऽनुवेधाजात्य-
न्तरत्वं तत्र प्रत्येकदोपनिवृ-
त्तिर्भवत्येवेति समाधानरह-
स्यभाषेदितम् ।

७३, जात्यन्तरस्यापि क्वचित् २१, १
प्रत्येककार्यकारित्वं त्रिग्व्यो-
ष्णस्वभावदाडिमनिदर्शनं च
विभिन्नघर्मेयोरभिव्याप्य स-
मावेशे, नृसिंहनिदर्शनं च
तत्र समावेशमात्रे इति मूले ।

७४, नृसिंहे विभिन्नमागा- २१, २६
वच्छेदेन नरत्वं सिंहत्वयोर्वृ-
त्तौ भागे सिंह इत्यादि प्राचां
वचनं संवादकतया दर्शितम् ।

अङ्कः विषयाः पत्रपङ्क्तिः
७५, मूले दर्शितस्य मेदा- २२, ६
मेदाद्यसमावेशनिषेधहेतोर-
नुभववाधस्याशयोद्घाटनेन
स्पष्टीकरणम् ।

७६, एकत्र मेदामेदानुभव- २२, १०
स्य ध्रान्तत्वमित्याशङ्कार्थोऽ-
वतरणेन दर्शितः ।

७७, विशिष्य मेदामेदाद्य- २२, १३
समावेशव्याप्तिकल्पनयोक्ता-
शङ्कानिरासस्यावतरणेन स्प-
ष्टीकरणम् ।

७८, द्रव्य-पर्याययोर्वास्तवो- २२, २३
ऽमेदो मेदस्त्वयास्तथ इति
मतस्य मूलोक्तस्य सम्यग्
विवरणम् ।

७९, मूलोक्तस्यैतन्मतखण्डन- २३, ८
हेतोर्भेदस्यास्वाभाविकत्वे
संप्रत्यादीनां निरालम्बनत्वा-
पातस्यावतरणेन समर्थनम् ।

८०, मूलोक्तस्यैकत्रैव कथं २३, १६
कदाचिद् गुरुरिति कदाचिद्
गुरव इत्येकवचन-बहुवचनयोः
प्रयोग इति प्रश्नस्यावतरणे-
नाशयप्रदर्शनम् ।

८१, मूलोक्तस्यैतत्प्रतिवि- २३, २४
धाने द्रव्यपर्याययोर्व्याप्यममु-

- अज्ञ विषयाः पत्रपञ्चिः
 द्भूतत्वानुद्भूतत्वविवक्षणा-
 स्याभिप्रायोपवर्णनमवतरणे ।
 ८२, शाब्दन्यायस्वरूपोप- २४, १०
 दर्शनम् ।
 ८३, द्रव्यपर्याययोरुभयोर- २४, १३
 प्युद्भूतत्वविवक्षायामेकत्रा-
 प्येकवचन-बहुवचनयोरुपप-
 त्तिरिति मूलोक्तस्यावतरणे-
 नाभिप्रेतार्थो दर्शितः ।
 ८४, विवक्षानुरोधेकवचन- २५, १
 बहुवचनप्रयोगाभ्युपगमे एक-
 त्रापि बहुवचनापत्तिर्नियत-
 बहुवचनान्तस्याप्येकत्वविव-
 क्षयेकवचनान्तत्यापत्तिरुभय-
 विवक्षयोभयवचनप्रयोग-
 सङ्ग इत्याशङ्क्य ।
 ८५, पताहशप्रयोगासाधुत्वे- २५, ७
 ऽपि ततो जायमानज्ञान-
 प्रामाण्यापत्तिः ।
 ८६, मनुष्यो गच्छन्तीति २५, १८
 प्रयोगापादनसम्भव उप-
 पादितः ।
 ८७, उन्नाशङ्कप्रतिविधानं २६, १
 प्युत्पत्तिविशेषोपवर्णनेन ।
 ८८, घट एव रूपादयः, घटो २६, ३
 रूपादय एव, घटोऽस्ति,

- अज्ञाः विषयाः पत्रपञ्चिः
 रूपादयः सन्तीति प्रयोगा-
 णामुपपादनम् ।
 ८९, घट, एव रूपादयः, २८, १८
 घटो रूपादय एवेत्यादि-
 प्रयोगाणां यथासम्भवस्तयो-
 पपादितश्रीकायाम् ।
 ९०, द्रव्यपर्याययोर्येर्मघर्मि- २७, ६
 भावेन प्रतिपिपादयिष्यायां
 घटस्य रूपादय इति प्रयोग-
 सम्भवो दर्शितः ।
 ९१, एकघटे घटा इति प्रयो- २८, १
 गापत्तिवारणं तज्जन्यबोधे
 प्रामाण्यवारणं च भाषितम् ।
 ९२, व्यवच्छेदकविनिर्भोके २८, ९
 अनुशासनविशेषाभावे एकत्र-
 घटे घटा इति न प्रयोगो नया-
 नुशासनिकनियतवचनके
 वचनान्तरापत्तिरित्यस्योप-
 पादनम् ।
 ९३, असाधुवाक्यतः साधु- २८, २२
 त्यक्षान्त्या जायमानज्ञाने
 प्यावहारिकप्रामाण्ये ऽपि यथा
 स्वपस्थवसाफिचलक्षणं प्रा-
 माण्यं न सम्भवति तयोप-
 पादितम् ।
 ९४, शबलरूपत्वे वस्तुनः २९, २

- शब्दः विषयः पत्रपङ्क्तिः
 १. कथमेकतप्रतिपत्तिरित्या-
 शङ्कानिवासः ।
 १५, उक्ताशङ्कानिवासहेतोः २९, २१
 सन्निकर्षविप्रकर्षवशात् क्षयो-
 पशमानुसारेण द्रव्यप्राघा-
 न्येन सत्त्वस्य पर्यायप्राघान्येन
 घटत्वादेः प्रतिपत्तिरिति
 मूलाभिप्रेतार्थस्य पङ्क्ती-
 करणम् ।
 १६, मूले संवादकतया ३०, १४
 दक्षितस्य "अपितानपित-
 सिद्धे" इति तत्त्वार्थसूत्रस्य
 वृत्तिगतव्याख्यान-तत्तात्पर्ये
 उपदर्शिते ।
 १७, द्रव्यार्थिकरूपार्थार्थिकः ३१, २
 मेदेन नयस्य द्वैविध्यम्,
 द्रव्यार्थिकनयलक्षणं तदभ्यु-
 पगमः, पर्यायार्थिकनयलक्षणं
 तदभ्युपगमः, तत्र प्रत्यभि-
 शोपपादानं च ।
 १८, द्रव्यार्थिकनयलक्षणे ३१, १२
 मात्रपदोपादानं स्वरूपोपरज-
 कमेवेति भावितम् ।
 १९, उत्पाद आधिर्भावो ३१, २१
 विनाशस्तिरोभाव इत्यस्य
 स्पष्टीकरणम् ।

- शब्दः विषयः पत्रपङ्क्तिः
 १००, नयस्येतरांशप्रतिक्षेपि- ३२, ३
 त्वेन दुर्नयत्यमाशङ्क्य समा-
 हितम् ।
 १०१, पर्यायार्थिकलक्षणे प्रमा- ३२, ७
 णातिव्याप्तिवारकं मात्रपदम्,
 तत्र नय इत्युपादाने स्वरूपो-
 परञ्चकं तदिति भावितम् ।
 १०२, श्रीजिनमद्रगणितमा- ३३, १
 श्रमणमते नैगमः सङ्ग्रहो
 व्यवहारो ऋजुसूत्र इत्येवं-
 चत्वारो मेदा द्रव्यार्थिकस्य,
 ऋजुसूत्रस्य द्रव्यार्थिकत्वे
 युक्तिश्च ।
 १०३, श्रीखड्गसेनमते द्रव्या- ३३, ६
 र्थिकस्य नैगमसङ्ग्रहव्यवहा-
 राख्यो मेदाः, ऋजुसूत्रस्तु
 न द्रव्यार्थिक इत्यावेदनाय
 तन्मतपरिष्कारः ।
 १०४, तुल्यांशधुयांशलक्षण- ३४, १३
 द्रव्याभ्युपगन्तव्यं च यथा
 न ऋजुसूत्रस्य तथा भावितम् ।
 १०५, पूज्यमते शब्दः सम- ३५, ३
 मिरूढ पद्यम्भूत इत्येवं त्रयो
 मेदाः पर्यायार्थिकस्य, सिद्ध-
 सेनमते ऋजुसूत्राद्याश्चत्वारो
 पदं सप्तोत्तरमेदाः ।

- अद्भः विषयाः पत्रपङ्क्तिः
 १०६, साम्प्रतसाममिरुद्धैवम्भूतानां
 शब्दपदेनैव सङ्ग्रहात् पञ्च
 नया इति मतान्तरम् ।
 १०७, नयानां यथाक्रमं शुद्धि- ३५
 भाक्तृत्वं प्रदेशप्रत्ययसति-
 दृष्टान्तेर्भावितम् ।
 १०८, धर्माधर्माकाशजीवस्क- ३५, ८
 न्धानां तद्देशस्य स प्रदेश-
 मभ्युपगच्छति नैगमः ।
 १०९, व्यतिरिक्तस्य देशस्या- ३६, २
 नभ्युपगमात् पञ्चानां प्रदेश
 इति सङ्ग्रहोऽभ्युपगच्छति ।
 ११०, व्यवहारः पञ्चविधः ३६, ६
 प्रदेश इत्येवमभ्युपगच्छति,
 तत्र युक्तिरायेदित् ।
 १११, व्यवहारनयामिप्रेता- ३६, २१
 र्थापवर्णनस्य समुदितार्थो
 दर्शितः ।
 ११२, व्यवहारनये घटपटोभ- ३७, ३
 यवतिन एकस्य रूपस्याभा-
 वाद् घटपटयो रूपमिति न
 स्यादित्याशङ्क्येष्टापत्या परि-
 हृता, सङ्ग्रहे उक्तप्रयोगो-
 पपत्तिश्च ।
 ११३, उक्ताशङ्कासमाधाना- ३७, ११
 शयोपवर्णनं टीकायाम् ।

- अद्भः विषयाः पत्रपङ्क्तिः
 ११४, स्याद् धर्मास्तिकापस्य ३८, ५
 प्रदेशः स्यादधर्मास्तिकापस्य
 प्रदेश इति भजनव युक्ता, न
 तु पञ्चविधः प्रदेश इति सम्भ-
 वतीति ऋजुसूत्रवक्तव्यमा-
 देदितम् ।
 ११५, पञ्चविधः प्रदेश इत्युक्तो ३८, ८
 पञ्चविधत्वं पञ्चप्रकारत्वम्,
 तत्र प्रकारः सङ्ख्या वा बुद्धि-
 विशेषविषयत्वं वा भेदो वा
 न सम्भवीति दर्शितम् ।
 ११६, पञ्चविधः प्रदेश इत्यु- ३८, १९
 क्ते प्रतिस्य पञ्चविधत्वान्व-
 यात् पञ्चविधत्वप्रसङ्गो यथा
 तथा दर्शितः ।
 ११७, प्रकारस्य बुद्धिविशेष ३९, १३
 विषयत्वरूपत्वे पञ्चप्रकारत्व-
 मित्यस्य पञ्चप्रकारकबुद्धिवि-
 षयत्वस्तेत्युक्तिर्यथा सङ्ग्रहा
 तथा दर्शितम् ।
 ११८, ऋजुसूत्रमता भजना न ४१, १
 युज्यते किन्तु धर्मं धर्मं इति
 वा प्रदेशो धर्म इत्यादिदिशा-
 ऽभिधेयमिति शब्दनयाभ्युप-
 गमो दर्शितः ।
 ११९, ऋजुसूत्रमतमजनाया ४१, १३
 श्युक्तत्वमुपरादितम् ।

- वाङ्म विषया पत्रपङ्क्ति
 १२०, धर्मास्तिकायाद्विषये ४२,१
 शाना धर्मास्तिकायादिरूपत
 गोक्ति जीवप्रदेशस्य मोक्षी
 यत्वेन स्कन्धप्रदेशस्य नोस्व
 न्धवेनोक्तिरित्यत्र युक्तिरूप
 दर्शिता ।
- १२१ धर्म प्रदेश इयेवमभि ४२ ७
 धान न युक्त किन्तु धर्म प्रदेश
 इ येवमभिधानमिति समभि
 रुदनयमतम् ।
- १२२, देशप्रदेशोरस्तरादख ४३,२
 ण्डमेत्र घस्तु भेदे सम्बन्धानु
 पपत्तिरभेदे सङ्कोक्त्यनुप
 पत्ति भावाभावावच्छेदकत
 याऽऽकाशादिप्रदेशसिद्ध्या
 शङ्काया निरासञ्च ।
- १२३ विन्ध्यद्विमत्रादिमा ४३ १७
 वाभावच्छेदकतयाऽऽकाशा
 दिदेशसिद्ध्याशङ्काया अच
 तरणेनोपपादनम् ।
- १२४ प्रस्थकनिर्दर्शन नेगम ४४,३
 भेदानामभिप्रायभेदोपदर्शनम्
 व्यवहारस्य च ।
- १२५, प्रस्थे नेगमभेदाभ्यु ४४,१३
 पगमप्रकाराणां रूपश्रीरूपणम्
- १२६ प्रस्थे सद्ग्रहवत्त्वयो ४५,१
 पदर्शनम् ।

- वाङ्म विषया पत्रपङ्क्ति
 १२७ तत्र प्रस्थककार्याकरण ४५,२
 काले प्रस्थकवानुपगमे घटा
 घात्मकत्वप्रसङ्गस्य परिहार ।
- १२८ असाधारणतदर्थक्रिया ४५,४
 कारित्वस्यैव तदात्मकत्वप्रयो
 जकत्वमुपदर्शितम् ।
- १२९ सद्ग्रहवत्त्वस्य ४५,६
 स्पष्टीकरणम् ।
- १३०, प्रस्थके घटादिनाम ४५ २२
 रूपाथक्रियातो न घटादित्व-
 मित्यस्योपपादनम् ।
- १३१ प्रस्थककार्याकरणकाले ४६,१
 ऽनुभयरूपप्रसङ्गनाशङ्काया
 अपाकरणम् ।
- १३२ अर्थक्रियाकरणाकरणा ४६ ४
 म्या द्रव्यमेदमभ्युपगच्छत
 सद्ग्रहस्य ऋजुसूत्रमतानु
 प्रवेशाशङ्का व्युदस्ता ।
- १३३, उक्ताशङ्का तत्प्रण्डना ४६ २१
 मिप्रयोऽवतरणे क्रमेण
 दर्शित ।
- १३४ यथा प्रस्थककार्याका ४७,२
 रिणी व्यक्तिर्न प्रस्थकपद
 व्यपदेश्या तथा प्रस्थकत्व
 सामान्यमपि न तत्र व्यच
 हाप्यावश्वात्र दोष ।

- शब्दः विषयः पत्रपङ्क्तिः
 १३५, अजुसुलमते निष्पन्न- ४७, ५
 स्वरूपोऽर्धाक्रियाहेतुः प्रस्थ-
 काः, तत्परिच्छिन्नं धान्यमपि
 प्रस्थकाः, विषयक्षामेदेनैकत्व-
 क्रियाकरणरूपानुप्रवेशः ।
 १३६, शब्दसमभिरुद्वैवम्भूता- ४८, ४
 नां मते प्रस्थकोपयोगस्यैव
 प्रस्थकत्वं न तदतिरिक्तस्य,
 तत्र युक्तिश्चोपदर्शिता ।
 १३७, एकस्य ज्ञानाज्ञानात्मक- ४८, ८
 त्वोभयास्तम्भवे प्रत्येकं
 तद्ग्राहिनयस्यानपत्वमाज्ञा-
 इय परिहृतम् ।
 १३८, ज्ञानात्मकप्रस्थकनये ४९, ३
 याह्यप्रस्थकाप्रसिद्धावाहा-
 प्रस्थकस्येत्युक्तिरसत्त्वाति-
 समाश्रयणेन ।
 १३९, वस्तुन उपयोगरूपत्वे ४९, १४
 युक्तिरावेदिता ।
 १४०, प्रायेकमनयत्वात् ४९, २०
 नस्योपपादनम् ।
 १४१, याह्यस्य ज्ञानात्मकत्व- ४९, २७
 ग्राहिनयस्याज्ञानात्मकत्वप्रा-
 दिनयस्य च नयत्वमुप-
 पादितम् ।
 १४२, विषयत्वस्य कथञ्चि- ५०, १

- शब्दः विषयः पत्रपङ्क्तिः
 सादात्म्यरूपत्वं नयान्तरभि-
 मेतमाश्रित्यार्थाभिधानप्रत्य-
 यानां तुल्यार्थत्वं शास्त्रे
 दर्शितम् ।
 १४३, विषयत्वस्य कथञ्चि- ५०, १८
 सादात्म्यरूपत्वे विषये ज्ञाना-
 त्मकत्वाज्ञानात्मकयोभयव्य-
 वस्थापनम् ।
 १४४, ज्ञानेन सह विषयस्य ५०, २३
 कथञ्चित्सादात्म्येऽर्थाभिधान-
 प्रत्ययानां यथा तुल्यार्थत्वं
 तथोपपादितम् ।
 १४५, वसतिनिदर्शनेन नैग ५१, १
 मादीनां शुद्धवादिचिचारे
 आधारत्वरूपा वसतिर्ययो-
 त्तश्चुदानां नैगममेदानां
 लोकमारभ्य मध्यपृष्ठं पावत्
 क्रमिकसङ्कोचेन मायिता ।
 १४६, अतिशुद्धनैगमो वसन् ५१, ३
 - वसतीत्यभ्युपगच्छति ।
 १४७, गृहकोण इय लोकेऽप्ये- ५१, ४
 कक्षत्रतयाऽऽधारत्वाविशेषाद्
 विशुद्धितात्तम्यं नास्तीत्या-
 शङ्का ।
 १४८, अतिविशुद्धनैगमाभि- ५१, १३
 प्रायोऽवतरणे दर्शितः ।

- अज्ञः विद्याः पत्रपत्रिकः
 १४९, प्रस्थकन्यायवद् गौण-५१, २१
 मुख्यकृतो नात्र विशेष इति
 शङ्कांशव्यक्तिः ।
- १५०, अक्षण्डरत्नतो गृह- ५२, १
 कोणक्षेत्रस्य वृक्षकरणेन विशु-
 द्धवपकपरिव्ययस्थापनेनोक्ता-
 शङ्काप्रतिविधानम् ।
- १५१, समाधानग्रन्थस्य समय- ५२, ८
 क्त्या विवेचनम् ।
- १५२, उक्तदिशा नैगमनये ५३, ३
 वृक्षः कपिसंयोग इत्यत्राभ्यु-
 पचारः स्यादित्याशङ्केष्यस्य
 परिहृता, तत्र प्रश्नप्रतिविधा-
 नाभ्यामुपचारो व्यवस्थापितः ।
- १५३, उक्ताशङ्काप्रतिविधान- ५३, १२
 योस्तत्रचान्तरप्रश्नप्रतिविधा-
 नयोश्च स्पष्टीकरणम् ।
- १५४, लोके वसत्याद्यभ्युपग- ५५-१
 न्तृणां नैगमसेवनां प्रयोरो कः?
 इत्याद्याकाङ्क्षाबहुल्यकृतं वि-
 शुद्धयविशुद्धियैविव्यमिति
 मतमुपशिनम् ।
- १५५, वसतिनिदर्शने नैगम- ५५, ५
 वद् व्यवहारेऽपि विशुद्ध्या
 दिकमपसेयम् ।
- १५६, व्यवहारे वसन् वसतीति ५५, ५

- अज्ञः विद्याः पत्रपत्रिकः
 सेदः कथमिति प्रश्नस्तःप्रति-
 विधानं च ।
- १५७, पाटलिपुत्रादन्यत्र गत- ५६, १
 स्य पाटलिपुत्रवासित्वं व्यव-
 हार उपचारतः, वस्तुतो
 वसन्नेव वसतीति व्यवहा-
 रस्याभ्युपगम इत्यात्रेदनेनोक्ता-
 शङ्काप्रतिविधानम् ।
- १५८, सद्ग्रहः संस्तारकारुढ ५६, ७
 एव वसतीत्यभ्युपगच्छति ।
- १५९, टीकायां शङ्कासमाधान- ५६, ८
 चान्वयार्थस्पष्टीकृतिः ।
- १६०, उपचारमनाश्रयतः स- ५७, २
 द्ग्रहस्य मते मूले वृक्षः कपि-
 संयोगीत्यत्रापि मूलाभिन्नो
 वृक्षः कपिसंयोगीत्येवार्थ
 इति दर्शितम् ।
- १६१, अजुसूत्रस्तु स्वावगा- ५७, ५
 ह्याकाशप्रदेशेष्वेव देवदत्ता-
 देवैसतिमभ्युपगच्छति, न
 संस्तारके तदवच्छिन्नाकाश-
 प्रदेशेषु वेति ।
- १६२, संस्तारकगृहकोणादौ ५७, ९
 देवदत्तवसतिव्यवहारो आ-
 न्तिमूलकः, विचक्षिताकाश-
 प्रदेशेष्वपि वर्तमान समय
 एवेति ।

- अङ्काः विषयाः पत्रपङ्क्तिः
 १६३, शब्दसमभिरुद्धैवम्भूता-५८,६
 नां देवदत्तादेः स्वात्मन्येव घ-
 सतेरभ्युपगमः ।
 १६४, नैगमादीनां प्रदेशादि- ५९,२
 दृष्टान्तर्यथाकर्म श्रुद्धिभाक्त्व-
 मुपसंहृतम् ।
 १६५, प्रथमोद्दिष्टस्य नैगमस्य ५९,४
 लक्षणं तदुपपादनं च ।
 १६६, मूलोक्तनयगमलक्षणं ५९,२०
 परिष्कृत्य दर्शितम्, तत्राध्या-
 प्यसम्मवावुपदर्श्यं निष्कृतं
 जातिघटितं लक्षणमावेदि-
 तम् ।
 १६७, नैगमस्य स्वतन्त्रसामा-६०,१
 न्यविशेषोभयाभ्युपगमहृत्ये
 दुर्नयत्वं श्वलतदुभयाभ्युप-
 गमे प्रमाणत्वं प्रत्येकं गौणमु-
 ख्यभावेन तदुपगमे सद्ग्रह-
 व्ययहारान्यतरप्रसङ्ग इत्याश-
 न्ना तृतीयपक्षाश्रयणेन परि-
 हृता ।
 १६८, कणादयद् दुर्नयत्व- ६०,११
 मिति मूलस्य सद्ग्रहणम् ।
 १६९, तृतीयपक्षाश्रयणे दोषा ६१,७
 भावोपपादकस्यौपघेयसाङ्ग-
 यैऽभ्युपाध्योरसाङ्ग्यादित्यस्य
 स्पष्टीकरणम् ।

- अङ्काः विषयाः पत्रपङ्क्तिः
 १७०, जैनराजान्तेऽतिरिक्त- ६२,१
 सामान्यविशेषानभ्युपगमेऽ-
 नुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धयोरनुपप-
 त्तिः, 'तयोरहेतुकत्वंकहेतु-
 क्त्यनिर्विषयत्वदोषजन्यत्वा-
 नामभावावित्याशङ्का तत्रति-
 विधानं च ।
 १७१, उक्ताशङ्कोपपादनम्, ६२,४
 अहेतुकत्वात्सम्भवे तत्संवाद्-
 कतया नित्यं मत्त्वमित्यादि
 पद्यमुपदर्शितम् ।
 १७२, उक्तबुद्धयोरैकहेतु- ६२,१८
 क्त्याभावनिर्विषयत्वाभावदोष-
 जत्वाभावात्तानामुपपादनम् ।
 १७३, अनुगतव्यावृत्तौभया- ६२,२५
 त्मकस्य वस्तुनोऽनुगतत्व-
 भावेनानुवृत्तिबुद्धिव्यावृत्ति-
 स्यभावेन व्यावृत्तिबुद्धिरित्ये-
 यमवतरणे समाधानाशयपद-
 शनम् ।
 १७४, वस्तुनः समानासमान- ६३,४
 परिणामौ सामान्यविशेषा-
 वित्यत्र वस्तुन एवेति पद्यं
 संवादकतया दर्शितम् ।
 १७५, वैशेषिकादिभिमतस्याति- ६३,६
 रिक्तसामान्यस्य वृत्तिविक-
 र्पेन खण्डनम् ।

- अद्वाः विषयाः पत्रपत्रिकाः
 १७६, व्यक्तिष्येकदेशेन सा ६३, १८
 मान्यस्य वृत्ताद्यनवस्याप्रसङ्गो
 दर्शितः ।
- १७७, व्यक्तिषु सामान्यस्य ६३, २१
 कात्स्न्येन वृत्तौ प्रतिष्यक्ति
 नानात्वप्रसङ्गो मूलोक्तः परि-
 भाषितः ।
- १७८, सामान्यस्य सामान्यतो ६४, १
 वृत्तित्वमुपेयते न तु तत्र देश-
 कात्स्न्ययो प्रवेशः इति तदा-
 श्रयमेव विकल्पस्य यण्डनं न
 युक्तमित्याशङ्क्य प्रतिविहित-
 मुक्तान्यतरप्रकारातिरिक्तवृ-
 त्तिप्रकारासम्भवापदर्शनेन,
 अयमभिप्रायः सम्मति-
 वृत्तिर्कतुः ।
- १७९, न्यायालोके स्वयमुप ६४, ५
 दर्शितमतिरिक्तसामान्यखण्ड-
 नमात्रेदितम् ।
- १८०, सिद्धान्ताभ्युपगतस ६५, ३
 भानपरिणामरूपसामान्यस्य-
 विशेषादवैलक्षण्यमाशङ्क्य
 परिहृतम् ।
- १८१, स्वभावेदत्त पद्य चित्तो- ६५, ६
 वेभ्यः सामान्यस्य वैलक्षण्य-
 निवृत्त्या समानपरिणामस्व-

- अद्वाः विषयाः पत्रपत्रिकाः
 रूपे समानत्वस्य सामान्य-
 गर्भत्वेन सामान्याग्रहे दुर्ग्रह-
 त्वस्य प्रतिक्षेपः ।
- १८२, सामान्यस्य विशेषाद्- ६५, १५
 वैलक्षण्यशङ्काप्रतिविधानस्या-
 भिप्रेतमवतरणे दर्शितम् ।
- १८३, अनुवृत्तिधीजननस्व- ६५, २६
 भावलक्षणसमानपरिणामस्य
 सामान्याघटितत्वेन सामा-
 न्याग्रहेऽपि ग्रह उपपादितः ।
- १८४, आत्माश्रयादनुवृत्ति- ६६, ८
 धीजननस्वभावपरिणामत्वे-
 नानुवृत्तिधीजनकतानसम्भ-
 वतीति मूलोक्ताशङ्काया अव-
 तरणेन स्पष्टीकरणम् ।
- १८५, उक्तस्वभावस्यानु- ६६, १४
 वृत्तियुद्धि प्रति मूलपरिणाम-
 त्यादिना जनकत्वे नात्माश्रय
 इत्येयमुक्ताशङ्काप्रतिविधान-
 मवतरणेन स्फुटीकृतम् ।
- १८६, जनकतायाः परिणाम ६६, २३
 रूपत्वेन नानात्वस्य दोषाना-
 यद्वत्त्वं मूलोक्तं स्पष्ट भाषितम् ।
- १८७, धौंसम्मतस्य समा- ६७, १
 नाकारशाने निर्विषयत्वस्य
 बीजाभावाद्युक्तत्वमावेदिताम् १

- अङ्ग. विषयः पत्रपङ्क्तिः
 १८८, अनादिवासनादोपरप ६७,२
 तद्दीजत्वशङ्काया अपाकरणम्
 १८९, तत्र समनन्तरहाने ६७,३
 समानाकारापादकत्वेन योय-
 रूपवासनाया न तद्दीजत्वम् ।
 १९०, वासनाया विशिष्टयो- ६७,४
 धत्वेऽनादिहेतुपरम्पराजन्य-
 त्वस्य वैशिष्ट्यस्यरूपत्वे सम-
 नन्तरप्रत्यये समानाकाराप-
 त्तितादवस्थम्, समुद्रोर्मि-
 कल्पनापि चिच्छेत्तुस्यभावा-
 देवेति ।
 १९१, समानाकारस्य निर्वि- ६७,९
 यपायमभ्युपगच्छतो योदस्य
 शङ्कातत्प्रतिविधानादिकं सर्वं
 टीकायां सुव्यक्तमावेदितम् ।
 १९२, नित्यद्रव्याणामेव स्वतो ६८,२
 व्यावृत्तत्वाद् तद्व्यापयत्कत-
 याऽतिरिक्तविशेषकल्पना वै-
 शेषिकस्य प्रमाणाभावात्
 युक्तेति ।
 १९३, विशेषाणामिवेति मूल- ६८,१०
 ग्रन्थावतरणे वैशेषिकाभिमतं
 विशेषसाधकप्रमाणं प्रपञ्चि-
 तम् ।
 १९४, जातिमत्पदार्थानां कि- ६९,१

- अङ्ग. विषयः पत्रपङ्क्तिः १
 द्विद्वेषेण व्यावृत्तिरिति निष-
 मो बोधयेते तादृशनिषममु-
 ररीकृत्य नित्यगुणेष्वपि तद्व्य-
 सङ्गो दर्शितः ।
 १९५, आग्रयविशेषेणाश्रित ६९,१४
 व्यावृत्तेः सम्मवाचित्यगुणे-
 पु न विशेषकल्पनेति शङ्का-
 या प्रतिबन्धा समाधानस्य
 च मूलोक्तस्य स्पष्टीकरणम् ।
 १९६, सद्यविशिष्टमेव सर्वमि- ६९,२१
 ति वेदान्तिमतं हर्षमिथाश्रि-
 तं मूलैऽयुक्ततया व्यवस्थापि-
 तं तन्मतरदृश्यं टीकायामा-
 वेदितम् ।
 १९७, घटः सचित्यादिप्रती ६९,२५
 तापतिरिक्ता सत्ता प्रकारत-
 या भासत इति नैवाधिकम-
 तमाशङ्क्य प्रतिक्षिप्तमतिरि-
 क्तसत्तावृत्तिविकल्पप्राप्तेन ।
 १९८, भेदप्रतियोगित्वानुयो- ७०,१
 गित्यादे प्रतिपोग्यनुयोग्या-
 दिस्वरूपस्यावगाहिका भेद-
 बुद्धिर्भेदेन सह प्रतिपोग्या-
 दीनामभेदालम्बना नामैद्वा-
 धिकेति ।

- अङ्कः विषयः पत्रपङ्क्तिः
 १९९, भेदप्रतीतिरभेदसाधि- ७०, १६
 कैवेति प्रपञ्चत उपपादितम् ।
 २००, एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति ७०, २६
 श्रुत्या यथा भेदबुद्धयभेदबु-
 द्धयोरभेदसिद्ध्या न बाध्य-
 याद्यकभायस्तथोपपादितम् ।
 २०१, भेदस्याविद्याकल्पित- ७१, १
 त्वेन न पारमार्थिकभेदयाद्य
 कथम् ।
 २०२, प्रसङ्गात् संवादकतया ७१, १०
 खण्डनखण्डसाधने सुदूर-
 धायितेति-अभेदं नोह्यन्ती-
 ति पद्ये दर्शिते ।
 २०३, श्रुत्या भेदस्याविद्य- ७१, २१
 कत्वं ययोपपत्तिपद्धतिमेति
 तथा परिभाषितम् ।
 २०४, भेदस्यावास्तावत्वेऽभे- ७२, २
 दस्याप्यवास्तवत्वं प्रसज्येत
 सर्वेषां तादात्म्यं च पौन-
 कत्यापापत्या न सम्भवती-
 ति युक्तिः श्रीहर्ममतस्यायु-
 क्तत्वं भाषितम् ।
 २०५, सर्वेषां तादात्म्ये पौन- ७२, १७
 द्युक्तपसङ्गमनं भाषयाद्याखण्ड-
 ने श्रीहर्मस्यसिद्ध्याद्यः कथञ्चि-
 तादात्म्यव्यवस्थापनं च ।

- अङ्कः विषयः पत्रपङ्क्तिः
 २०६, नैगमलक्षणोपदर्शका- ७३, २
 नुयोगद्वारसूत्रतत्त्वार्थभाष्य-
 योरुद्भूतम् ।
 २०७, तत्त्वार्थभाष्ये पूर्वदलस्य ७३, ८
 स्वोक्तलक्षणे पर्यवसानमुत्त-
 रदलस्य विषयविभागविधा-
 निरूपणाभिप्रायकत्वम् ।
 २०८, अत्र पूर्वदलमित्यादि- ७३, १९
 मूलग्रन्थसङ्गमनम् ।
 २०९, नैगमस्य सामान्यविशेष- ७४, ४
 पोभयप्राहित्वे प्रमाणत्वमा-
 शङ्क्य परिहृतम् ।
 २१०, देशसमप्रमाहित्वयोः ७४, ९
 पारिभाषिकार्यानाध्ययने द्वैक-
 यं न स्यादिति मूलस्यारस्य-
 भावेदितम् ।
 २११, नैगमे प्रमाणात्वाशङ्का- ७४, १६
 समाधानयोः सङ्गमना कृता ।
 २१२, नामस्थापनाद्रव्यभाव- ७५, १
 रूपनिर्देशपचतुष्टयाभ्युपगन्त-
 र्थं नैगमनयस्योपपादितम् ।
 २१३, तत्र घट इत्यभिधानस्य ७५, ३
 घटाद्यंता व्यवस्थापिता ।
 २१४, नामघटस्थापनाघट- ७५, ९
 द्रव्यघटभावघटानां निर्दशन-
 पुरस्सरमुपपादनम् ।

- शब्दाः विषयाः पत्रपट्टिकाः
 २१५, घटाकारस्य घटार्था- ७६, २
 तमता भाविता ।
 २१६, सृष्टिपण्डादिलक्षणद्रव्य- ७६, ३
 घटस्य घटार्थात्मता दर्शिता
 भावघटस्य घटत्वं निश्चितम् ।
 २१७, नामादिनिक्षेपचतुष्टयस्य ७५, ६
 सर्ववस्तुव्यापित्वे प्रत्येकं
 सूरीणामनेकप्रकारा उपगमाः
 सन्तीत्येतत्परिमाणवाच्यं तत्र
 परप्रक्षोद्धनम् ।
 २१८, नामादीनां सर्ववस्तु- ७६, १७
 व्यापित्वे प्रक्षरार्थाऽनमिला-
 प्यभावेपु नामनिक्षेपाप्रवृत्त्या
 व्यभिचारी दर्शितः, तत्स्वरूपं
 तत्सङ्गमन च टीकायाम् ।
 २१९, द्रव्यजीवाद्यसिद्धया- ७६, २१
 ऽमिलाप्यभाजव्यापिताऽपि न
 सम्भवतीति मूलाभिप्रेतार्थं
 उपवाञ्छितः ।
 २२०, नामादीनां न सर्वव- ७७, ३
 स्तुव्यापित्वमिति पक्षे 'जल्य
 वि' इतिसूत्रनिरोधो दर्शितः ।
 २२१, उक्तप्रक्षपतिविधान ७७, ५
 तत्तद्व्यभिचारस्थानान्यतम-
 त्वविशेषणमुपादाय नामादीनां
 सर्वव्यापित्वसमर्थनात्मकं के-

- शब्दाः विषयाः पत्रपट्टिकाः
 पाञ्चितुपदर्श्य तस्यायुक्तत्वं
 दर्शितम् ।
 २२२, केवलप्रक्षारूपं नामान- ७७, ७
 भिलाप्यभावेऽप्यस्त्यतो व्या-
 पित्वं नामादीनामित्यपरेषां
 समाधानं तत्र द्रव्यजीवस्य
 द्रव्यद्रव्यस्य सम्भव भावे-
 दितः ।
 २२३, केवलप्रक्षारूपनाम्नो ७८, ६
 द्रव्यजीवस्य द्रव्यद्रव्यस्या-
 दिष्टद्रव्यत्वादित्यस्य चोप-
 पादनम् ।
 २२४, मूले दर्शितस्योक्तमत- ७८, १०
 क्षण्डनप्रकारस्योपपादनम् ।
 २२५, गुणपर्यायवियुक्तः प्रश्ना- ७९, ३
 स्थापितो द्रव्यजीव इत्येकेषा-
 माचार्याणां महामुपदर्श्यं त-
 स्यायुक्तत्वं भावितम् ।
 २२६, जीवशब्दार्थस्य प्रालु- ७९, ६
 ष्युक्तस्तच्छरीरं वा द्रव्यजीव
 इति मतम् ।
 २२७, भैरवस्य नामादिचतुष्ट- ८०, ३
 याभ्युपगन्तव्ये द्रव्यार्थिकत्व-
 व्याहृतेराशङ्का ।
 २२९, द्रव्यार्थिकस्य भाव- ८१, १
 निक्षेपसदृशे तद्विशा शब्द-

- अङ्ग विषया पत्रपङ्क्ति
नयानामपि द्रव्यनिक्षेपसह
त्वापत्तौ भाष्योक्तव्यप्रस्थानु-
पपत्तिरावेदिता ।
- २३०, भाष्योक्तव्यप्रस्थानु- ८१,३
पपत्तिदोषेण द्रव्याधिकस्य
पर्यायसहत्वनिगमन परस्या-
पहस्तितम् ।
- २३१, द्रव्याधिकोऽपि पर्याय- ८१,१९
मुपगच्छति पर्यायाधिकोऽपि
- द्रव्यमिति परमतं मूलोक्तं
सङ्गमितम् ।
- २३२, मूले अत्यन्तमेदामेद- ८२,३
ग्राहित्वे द्रव्याधिक पर्याया-
धिकयोर्मिथ्यादृष्टित्यन्त-
मेदे द्रव्यपर्याययोस्तद्वत्त्वक
पशमहोक्तिप्रसङ्ग आवेदितः ।
- २३३, द्रव्याधिकपर्यायाधिक- ८२, १५
योर्निक्षेपचतुष्टयभ्युपगन्तुत्वे
शब्दनपगतभावनिक्षेपगात्रा-
भ्युपगन्तुत्वयचनस्य भाष्यो-
क्तस्यासामञ्जस्यं स्पष्टीरतम् ।
- २३४, द्रव्यतयस्य सामान्य- ८२, १९
विशेषात्पन्तामेदाम्भ्युपगन्तु
त्वे पर्यायतयस्य सामान्य-
विशेषात्पन्तमेदाम्भ्युपगन्तुत्वे
तयो सम्यग्दृष्टित्वानुपपत्ति

- अङ्ग विषया पत्रपङ्क्तिः
मिथ्यादृष्टित्वापत्तिश्च सङ्ग-
मिता ।
- २३५, द्रव्य पर्याययोस्त्यन्ता- ८२, २४
मेदे सङ्गोक्तव्यनुपपत्तिः स्प-
ष्टीकृता ।
- २३६, मूले द्रव्य पर्याययो- ८३, ३
त्यन्तमेदेऽपि पर्यायाधिकेन
द्रव्यग्रहणे द्रव्याधिकस्यानर्थ-
क्यमापादितम् ।
- २३७, नैगमस्य निक्षेपचतु- ८३, ७
ष्टयाभ्युपगन्तुत्वमित्युपपादि-
काया रङ्गाया प्रतिनिधा-
नम्, तत्र तत्त्वेऽपि न द्रव्या-
धिकत्वानि, द्रव्यविशेषण-
तया नैगमस्य पर्यायाभ्यु-
पगन्तुत्वे भगवद्भद्रवाहु-
सम्भ्युपदर्शनं च ।
- २३८ पर्यायाधिकनयानां ८४, ३
नामादिनिक्षेपान्भ्युपगन्तुत्वे
युत्तुपपत्तौकतम् ।
- २३९, द्रव्याधिकस्य पूर्वं ८४, ७
नामादिनिक्षेपत्रयाभ्युपगन्तु-
न्वयचनं पश्चात् स्वयनिक्षेपा-
भ्युपगन्तुत्वरचनमित्येषां मा-
प्ययचनयोर्विरोधप्रज्ञानाय
भावोपयर्जनम् ।

- शब्दः विषया पदप्रकृतिः
 २४०, मूलोक्ताभिप्रायस्वपटी- ८५, १४
 करणम् ।
 २४१, भाष्ये मतमेदेन द्रव्या- ८५, १९
 थिकस्य निक्षेपत्रय निक्षेप-
 चतुष्टयाभ्युपगन्तृत्ववचने,
 थायमते तत्रार्थवृत्तिसंवा
 दश्च ।
 २४२, द्रव्यार्थिकस्य नामादि- ८६, ४
 त्रिकाभ्युपगन्तृत्वमेवेति मता-
 घटस्मेन ' जीवो गुणपण्डि-
 त्तो ' इत्यावश्यकगाथा भाष्य-
 कृतस्नद्रव्याख्या चेति भावि-
 तम् ।
 २४३, नामादयस्त्रयो विकल्पा ८८ १६
 द्रव्यार्थिकस्येति तत्रार्थ-
 वृत्त्यर्थस्वपटीकरणम् ।
 २४४, पर्यायाधिक पद द्रव्यस्य ८७, ४
 कल्पितस्य विशेषणत्वं द्रव्या-
 थिके त्वकल्पितस्यापि पर्या-
 यस्य विशेषणत्वमिति द्रव्या-
 थिकस्य निक्षेपचतुष्टयाभ्युप-
 गन्तृत्वमिति मताभिप्रायो
 व्याख्यातः ।
 २४५, नये विशेषणं कल्पित- ८७, ६
 मेवेति शब्दा ' सावज्जोग-
 थिरभो ' इत्यावश्यकगाथानि-
 प्रेतेपवर्षेनेनापाकृतम् ।

- शब्दः विषया पदप्रकृतिः
 २४६, नयानां स्वातन्त्र्यविशेषे ८८, ४
 पणेन स्वविषयनिर्देशे विशेष-
 णस्य कल्पितत्वमेवेत्या-
 शब्दा समाहिता ।
 २४७, "सावज्जो" इति गाथा ८८, ९
 मिश्रितस्य स्वपटीकरणम् ।
 २४८, मूलोक्तशब्दाप्रत्यर्थ- ८८, १४
 स्फारणम् ।
 २४९, सङ्ग्रहत्वलक्षणं ८९, ६
 तद्वदकविशेषणव्यावृत्तिश्च ।
 २५०, सङ्ग्रहस्य विशेष- ८९, ८
 विनिर्माणानुद्धविषयविनि-
 र्माणकादिप्रकारोपदर्शनम् ।
 २५१, मूलोक्तसङ्ग्रहलक्षणं ८९, २१
 स्य स्वपटीकरणम् ।
 २५२, अनुद्धविषयविनिर्माण- ९०, १
 कस्य सङ्ग्रहत्वाभ्युपगमेन
 प्रस्थकस्थलीयसङ्ग्रहाभिप्रा-
 यसङ्ग्रहणम् ।
 २५३, लक्षणप्रविष्टसङ्ग्रह- ९०, २
 प्रणत्वस्य निर्वचनम् ।
 २५४, अनुद्धविषयविनिर्माण- ९०, ६
 कस्य सङ्ग्रहत्वाभ्युपगमे
 प्रस्थकनिर्देशनस्थलीयसङ्ग्रह-
 कस्य यथासङ्ग्रहणानुपपत्ति-
 स्तथा ग्रहणे च यथासङ्ग्रह-

अङ्ग विषय पत्रपङ्क्ति

हणोपपत्तिस्तद्बुभयं टीकायां
प्रपञ्चितम् ।

२५५, पर्यवसितं सङ्ग्रह ९०, २५
सामान्यलक्षणमावेदितम् ।

२५६, सङ्ग्रहलक्षणप्रतिपा ९१, १
दिका विशेषावश्यकताया
सार्था दर्शिता ।

२५७, सङ्ग्रहलक्षणप्रति ९१, ६
पादक तत्त्वार्थभाष्यवचनं
सार्थमुपदर्शितम् ।

२५८, सर्वे धस्तुसम्प्राप्तये ९१ ९
विशेषास्वविधाकल्पिता
पद्येत्यभिप्रायः सङ्ग्रहस्य
दर्शित ।

२५९, वेदान्तस्य सङ्ग्रहः ९२ १
मूलत्वम्, चत्वारो निक्षेपा
सङ्ग्रहमान्या इति, सङ्ग्रह
स्थापना नैच्छतीति मतस्य
प्रदर्शनपुरस्सर निराकरणं चा

२६०, परमतोपदर्शने ' नाम " ९२, ६
इत्यनुयोगद्वारासुभावष्टम्भेन
नामस्थापनयोरेक्यसम्भव
आशङ्क्य परिहृतः ।

२६१, नाम स्थापनयो ९३, ३
पत्राऽऽ हृतिम्भनाप्रमेदेन
मेद इति प्रश्नप्रतिनिधानम् ।

अङ्ग विषय पत्रपङ्क्ति

२६२, तत्र नामेन्द्रत्रयस्य द्वैवि- ९३, ४
ध्यं प्रश्नोपनीतं दूषितम् ।

२६३ भाष्यनिक्षेपस्य व्यावृत्तये ९४, ५
नामस्थापनासाधारणविशेष
निर्वचनतो नास्ति स्थापनाया
अन्तर्भाव परमते समर्थितः ।

२६४, उपचाराश्रयणं द्रव्य- ९४, ६
निक्षेपस्य नामन्त्यन्तर्भावमि-
याऽयुक्तम्, यादृच्छिकविशेष
पोपग्रहोऽप्रामाणिकत्वादयुक्त
इति न नास्ति स्थापनाया
अन्तर्भाव इति तन्मतस्य षडना
मिप्रायः ।

२६५, यदच्छया सङ्ग्रह ९५, ४
स्वीकारो दूषितः ।

२६६ द्रव्यस्य यथा नाम्नो ९५, ६
विशेषस्तथा स्थापनाया अपी-
ति दर्शितम् ।

२६७, धर्मास्तिवायादितदे ९६, ३
शानां षण्णा प्रदेशस्वीकर्तृत्वं
नैगमस्य धर्मास्तिवायादि-
पञ्चाना प्रदेशस्वीकर्तृत्वं
सङ्घटस्येति यथाविशेषस्त-
था चतुर्निक्षेपस्वीकर्तृत्वं नैव
मस्य स्थापनाभिन्ननिक्षेप
त्रयस्वीकर्तृत्वं सङ्घटस्येति

महाः विषयाः पत्रवृत्तिः

विशेष इति प्रश्नः प्रति-
विहितः ।

२६८, व्यवहारनयस्य लक्षणम्, १७, १

तत्र विशेषवश्यकनिर्युक्ति-
गाथामंवादः ।

२६९, व्यवहारस्य विनिश्चि- १७, ३

तार्थप्रतिरूपत्वं सामान्या-
भ्युपगमपुरस्सरविशेषाभ्यु-
पगमे सति निर्वेदतीत्यु-
पपादितम् ।

२७०, टीकायां विनिश्चितार्थ- १७, २१

प्राप्त्यादिविचिन्तनम् ।

२७१, घटस्य द्रव्यत्वाद्यनुभूय- १८, १

मानसामान्यापलापो व्य-
वहारस्य न युक्त इत्याशङ्का
थन्यापोहरूपसामान्याभ्युप-
गमेन व्युदस्ता ।

२७२, उक्ताशङ्का समाधाना- १८, ६

मिमायणीकायामुपवर्णितः ।

२७३, घटस्यात्रिसामान्यस्या १८, १४

न्यापोहरूपत्वे यथा नान्यो-
ऽन्याश्रयस्तथा टीकायामुप-
पादितम् ।

२७४, अखण्डाभावपर्यव- १८, २४

सितान्यापोहरक्षणसामान्या-
भ्युपगमेऽपि सामान्यमाया-

महाः विषयाः पत्रवृत्तिः

तमेवेत्यस्य शब्दानुगममात्रा-
दभ्यनुगतव्यवहार इत्याशेद-
नेन खण्डनम् ।

२७५, अखण्डाभावरूपस्यापि- १८, २७

सामान्यस्याभावे यथाशब्दा-
नुगममात्रादनुगतव्यवहार-
स्तथा टीकायामुपपादितः ।

२७६, व्यवहारलक्षणप्रदर्शक १९, ३

तत्त्वार्थभाष्यवचनमुद्धृष्टितम् ।

२७७, निश्चयत पञ्चयणोऽपि १९, ६

भ्रमरे कृष्णवर्णमात्रोपगमतो
व्यवहारस्य लौकिक समत्व-
मुपपादितम् ।

२७८, तत्र तथाऽभ्युपगच्छतो १९, ७

व्यवहारस्य भ्रान्तात्वमाश-
ङ्क्य प्रतिक्षितम् ।

२७९, कृष्णवर्णो भ्रमर इति १००, २

व्यवहारवाक्यस्यातात्पर्यज्ञं
प्रत्यप्रामाण्यम्, तात्पर्यज्ञं प्रति
प्रामाण्यमित्युपदर्शितम् ।

२८०, निश्चयतस्तु कृष्णवर्णो १००, १

भ्रमर इति चात्रयमसत्यमेवेति
२८१, पञ्चयणो भ्रमर इति १०१, ९

वाक्यस्य कथं व्यवहारानुरो-
धित्वमिति प्रश्नः पल्लवितः ।

२८२, कृष्णवर्णो भ्रमर इति १०१, १

वाक्यस्य निश्चयनयेऽवधार-

शब्दः विषयः पत्रपङ्क्तिः

- णाक्षमत्वात्सत्यत्वमित्यस्य
- टीकायां स्पष्टीकरणम् ।
२८३, उक्त प्रश्ने प्रत्यक्षनिघ- १०२,१
तैव व्यवहारविषयतेत्यस्य
खण्डनम् ।
२८४, उक्त-प्रश्नविधानम्, १०२,४
तत्र दृष्टेऽर्थे व्यवहारविषय-
त्वाया नैश्चयिकविषयतासंब-
लितत्वेऽपि न लोकप्रसिद्धायं
तयेति न पञ्चयणो धम्मर
इति वाक्यस्य व्यावहारि-
कत्वम् ।
२८५, टीकायां समाधाना १०२,१८
मिप्रायोपवर्णनम् ।
२८६, व्यवहारस्योपचार- १०३,३
प्राप्त्यं विस्तृतार्थत्वं च
भाषितम् ।
२८७, व्यवहारस्य साफलनि- १०३,५
क्षेपाभ्युपगन्तव्यम्, स्थाप-
नामयं नेच्छतीति मतखण्डनं
च दृशितम् ।
२८८, ऋजुसूत्रनयस्य लक्ष- १०४,६
णम्, तत्र विशेषावश्यक-
गाथासंवाद्भ्यः ।
२८९, प्रत्युत्पत्तमाहित्यस्य १०४,८
तद्वक्ष्यप्रविष्टस्य निर्वचनम् ।

शब्दः विषयः पत्रपङ्क्तिः

- २९०, भाषानां कथं नाती- १०५,२
तानागतक्षणसम्बन्ध इति-
प्रश्नप्रतिविधानम् ।
२९१, ज्ञाने एकरिमन् १०५,६
अतीतानागताकारदर्शनेना-
तीतस्यानगतत्वयोरविरोधा-
शङ्कायाः खण्डनम् ।
२९२, टीकायामुक्ताशङ्का- १०५,२०
प्रतिविधानाभिप्रायोपवर्णनम् ।
२९३, ऋजुसूत्रलक्षणप्रति १०६,५
पादकतत्त्वार्थभाष्यगुरुफलनम् ।
२९४, ऋजुसूत्रे व्यवहारा- १०७,१
तिशायित्वं भाष्याभिप्रेतं
प्रपञ्चितम् ।
२९५, परकीयातीतानाग- १०७,११
तायांभिधानज्ञानानभ्युपगमत्
ऋजुसूत्रस्य यद् व्यवहाराति-
शायित्वं तत् प्रपञ्चितं टीका-
याम् ।
२९६, ऋजुसूत्राभिमानस्य १०७,२५
सुधाभिमानत्वेन कदाग्रद्वरूप-
त्वमित्यस्य प्रतिशेषो मूला-
भिप्रेतः प्रपञ्चितः ।
२९७, वैज्ञानिकस्य परदेश- १०८,१
पालादितम्बन्येन मयस्यस्य
व्यवहारात्त्वं दृशितम् ।

शब्दः	विषयः	पत्रपङ्क्तिः	शब्दः	विषयः	पत्रपङ्क्तिः
	सरवाक्यतो यथोद्देशसिद्धि- स्तथोपपादितं टीकायाम् ।		३२४, तत्र सूत्रं प्रमाण- तया दर्शितम् ।	११५,५	
३१५,	तत्र चिन्तामणिकृतो ११२, १६ पद्यनं संप्राप्ततया दर्शितम् ।		३२५, समभिरुद्देवभूताति- व्यतिचारणम् ।	११५,७	
३१६,	“उज्जुसुअस्त०” ११३, १ इति सूत्रविरोधात् सिद्धस्तेन- मतानुसारिमतस्यायुक्तत्वमा- वेदितम् ।		३२६, टीकायां तदुपपादनम् ।	११५, २८	
३१७,	साम्प्रत-समभिरु- ११३, ४ दैवभूतानां शब्दनयत्वेनैक्य- मिति मवावष्टमेन शब्दनय- लक्षणम् ।		३२७, ऋजुसुत्रात् साम्प्र- ११६, २ तस्य विशेषोपदर्शने भावघट- स्यैव परमार्थतो घटत्वम्, अन्यत्र घटव्यवहारोऽन्यनिय- म्यो न घटत्वसाधक इत्युप- दर्शितम् ।		
३१८,	तदुद्धारणस्य नैगमाति- ११३, ५ व्याप्तिवारणम् ।		३२८, घटव्यवहाराविशेषे ११६, १६ कथं भावघटस्यैव घटत्वमि- त्याशङ्कान्तरतिविधानयोरुप- पादनम् ।		
३१९,	तेषु साम्प्रतनय- ११४, २ लक्षणं तद्वाच्यार्थकयत्वं तत्क- लदर्शनं च ।		३२९, घटशब्दार्थत्वा- ११७, १ विशेषे भावघटे घटत्व नान्य- थेति किं नियामकमिति प्रश्नस्तत्प्रतिविधानं च, तत्र भावघटेऽनुपचरितं घटपदा- र्थत्वं तदन्यत्रोपचरितमिति विशेषो भावितः ।		
३२०,	टीकायां तत्त्वार्थिक- ११४, ८ मूलगतसाम्प्रतलक्षणस्य सङ्ग- मनम् ।		३३०, ऋजुसुत्रात् साम्प्र- ११७, ७ तस्य विशेषिततरत्वं प्रकारा- न्तरेण भावितम्, तत्र वाक्य- प्रयोगविशेषहेतुतयाऽभिमतता		
३२१,	मूलगतजातिघटित- ११४, २५ साम्प्रतलक्षणस्यावतरणम् ।				
३२२,	जातिघटितसाम्प्रत- ११५, २ लक्षणे समभिरुद्देवभूताति- निरामप्रकाशो दर्शितः ।				
३२३,	सम्प्रदायाभिमत- ११५, ४ साधतलक्षणम् ।				

- अङ्कः शिष्यः पत्रपङ्क्तिः
 गुर्वर्पणास्वरूपानुपङ्क्तिकोपदर्शनम् ।
 ३३१, टीकायां स्वरूप- ११७, २३
 विशेषालिङ्कितगुर्वर्पणादिघटितवाक्यार्थप्रपञ्चनम् ।
 ३३२, गुर्वर्पणाघटितवाक्य ११८, ३
 प्रयोगप्रयोजनोपदर्शनम् ।
 प्रथममङ्कनिगमनम् ।
 ३३३, कुम्भ एव कुम्भ ११८, ६
 इति प्रथममङ्कविषयविच्छेदविषयस्थायमकुम्भ इति द्वितीयमङ्कस्य समर्थनम् ।
 ३३४, ऊर्ध्वप्रोवाद्यादिक- ११८, २२
 स्पेय कुम्भत्वसत्त्वावच्छेदकत्वम् ।
 त्वक्प्राणत्वादिकं पटादिरूपं तद्वत्तवच्छेदकत्वावकुम्भत्वावच्छेदकमित्युपपादितं टीकायाम् ।
 ३३५, प्रमेयत्वावच्छेदेन ११९, १
 कुम्भेऽकुम्भत्वापत्तिशङ्काया निरासम् ।
 ३३६, स्वाद्यन्तस्य पत्राय- ११९, ५
 मिति तृतीयमङ्कस्य समर्थनम् ।
 ३३७, गुणपत्स्वभावत्वा- ११९, ८
 व्यामर्षितम्भैकपदाशयत्वाद्यत्वात्पत्रमित्यस्यायुक्तत्वं

- अङ्कः शिष्यः पत्रपङ्क्तिः
 मिति प्रश्नः, तत्रैकपदाशयत्वाद्यत्वाद्यत्वे स्वपदाशयच्छिन्नसत्त्वावच्छेदकत्वप्रसञ्जनम् ।
 ३३८, स्वपदाशयच्छिन्न- ११९, १०
 स्वैकपदाशयत्वे उभयपदाशयच्छिन्नस्यापि तत्रैकपदाशयत्वात्पत्राशयत्वेतिना ।
 ३३९, टीकायां प्रमेयत्वा- ११९, १३
 दीनां कुम्भत्वसत्त्वावच्छेदकत्वं समर्थितम् ।
 ३४०, तृतीयमङ्कविषया- १२०, २
 यत्कल्पितनिर्णयप्रश्नत्वं ण्डनं च ।
 ३४१, तत्र द्वितीयमङ्कवचक- १२०, ५
 ध्यत्वोद्देशनापादनम् ।
 ३४२, टीकायां तृतीयमङ्क- १२०, ७
 सम्भवाशङ्काया समर्थनम् ।
 ३४३, उक्ताशङ्कायाश- १२०, १६
 दितस्योत्तरस्य यद्यत्कल्पितनिर्णयं तत्सङ्गतम् ।
 ३४४, आशङ्कितोत्तरोपदि- १२०, १८
 शान्त्यत्यनिर्णयसंगणनद्वाराऽभिप्रायोपदर्शनम् ।
 ३४५, 'प्रहमेऽप्येकेन' इत्या १२०, २५
 दिना मूले दशितस्यावकल्प-

- अत्र विषय पत्रपङ्क्ति
 सरवाक्यतो यथोद्देशसिद्धि-
 स्तथोपपादित टोकायाम् ।
 ३१५, तत्र चिन्तामणिट्टतो ११२, १६
 यचनं सवादकतया दर्शितम् ।
 ३१६, "उज्जुसुवस्म०" ११३, १
 इति सूत्रप्रिरोधात् सिद्धसेन
 मतानुसारिमतस्यायुक्तत्वमा
 वेदितम् ।
 ३१७, साम्प्रत-समभिरु- ११३ ४
 टैवभूतानां शब्दनयत्वेनेत्य
 मिति मतारण्येन शब्दनय
 लक्षणम् ।
 ३१८, तद्वृत्तस्य नेगमाति ११३ ५
 व्याप्तिवारणम् ।
 ३१९, तेषु साम्प्रतनय ११४ २
 लक्षणे तद्वृत्तार्थकयत्न तत्क
 लदर्शनं च ।
 ३२०, टोकाया तत्प्राथम्ये ११४, ८
 मूलगतसाम्प्रतलक्षणस्य सङ्ग
 मतम् ।
 ३२१, मूलगतजातिघटित ११४, २५
 साम्प्रतलक्षणस्यायत्तरणम् ।
 ३२२, जातिघटितसाम्प्रत ११५, २
 लक्षणे समभिरुद्वातिव्याप्ति
 निरसप्रकाशे दर्शित ।
 ३२३, साम्प्रदायानिमत् ११५, ४
 साम्प्रतलक्षणम् ।

- अत्र विषय पत्रपङ्क्ति
 ३२४, तत्र सूत्रं प्रमाण ११५, ५
 तथा दर्शितम् ।
 ३२५, समभिरुद्भवभूताति ११५, ७
 व्याप्तिवारणम् ।
 ३२६, टीकाया तदुपपादनम् ११५ २८
 ३२७, ऋजुसूत्रान् साम्प्र ११६ २
 तस्य विशेषोपदर्शने भागघट
 स्यैव परमार्थतो घटत्वम्,
 अन्यत्र घटव्यवहारोऽन्यनिघ
 म्यो न घटत्वसाधक इत्युप-
 दर्शितम् ।
 ३२८, घटव्यवहारविशेषे ११६, १६
 कथं भागघटेऽस्यैव घटत्वमि
 त्याद्यद्वातप्रतिविधानयोरप
 पादनम् ।
 ३२९, घटश शार्थत्वा ११७, १
 विशेषे भागघटे घटत्व नान्य
 प्रेति किं नियामकमिति
 प्रश्नस्तत्प्रतिविधानं च, तत्र
 भागघटेऽनुपचरित घटपदा
 र्थत्व तदन्यत्रोपचरितमिति
 विशेषो भावित ।
 ३३०, ऋजुसूत्रान् साम्प्र ११७ ७
 तस्य विशेषिततरत्वं प्रकाश
 तरेण धारितम् तत्र वाक्य-
 प्रयोगविशेषोद्देशतयाऽभिमत

- लघुः विषयः पत्रपङ्क्तिः
 गुर्वर्षासास्वरूपानुपपत्तिकोपद-
 होनम् ।
 ३३१, टीकायां स्वरूप- ११७, २३
 विदोपालिहितगुर्वर्षणादिय-
 टितवाक्यार्थप्रपञ्चनम् ।
 ३३२, गुर्वर्षणाद्यदितवाक्य- ११८, ३
 प्रयोगप्रयोजनोपदर्शनम्,
 प्रथममङ्गनिगमनम् ।
 ३३३, कुम्भ पय कुम्भ ११८, ६
 इति प्रथममङ्गविषयविरुद्ध-
 विषयस्यायमकुम्भ इति
 द्वितीयमङ्गस्य समर्थनम् ।
 ३३४, ऊर्ध्वप्रीयाद्यादिक- ११८, २२
 स्पेय कुम्भत्वसत्त्वाद्यच्छेदक-
 त्वम् । त्वरूपाण्यदिकं
 पटादिरूपं तदनवच्छेदकत्वा-
 दकुम्भत्वापच्छेदकमित्युपपा-
 दितं टीकायाम् ।
 ३३५, प्रमेयत्वापच्छेदेन ११९, १
 कृष्णेऽङ्गुलान्तरास्तिरुद्धाया
 निताम ।
 ३३६, स्यादपत्तस्य पशय- ११९, ५
 मिति तृतीयमङ्गस्य समर्थ-
 नम् ।
 ३३७, युगात्परत्वावस्था ११९, ८
 व्यापित्तमैकपदागच्छत्या-
 द्यत्तव्यमिन्द्रस्यायुक्तय-

- लघुः विषयः पत्रपङ्क्तिः
 मिति प्रश्नः, तत्रैकपदाव्य-
 त्वादयक्तव्यत्वे स्वपर्यायाव-
 च्छिन्नसत्त्वस्याव्यवक्यत्व-
 प्रसञ्जनम् ।
 ३३८, स्वपर्यायावच्छिन्न- ११९, १०
 सैकपदाव्यत्ये उभयपर्या-
 यावच्छिन्नस्यापि तत्रेतावक-
 व्यत्वामावापत्तिगत्रेदिता ।
 ३३९, टीकायां प्रमेयत्वा- ११९, १३
 दीतां कुम्भत्वसत्ताज्ज्येदक-
 त्वं समर्थनम् ।
 ३४०, तृतीयमङ्गविषया- १२०, २
 यत्तव्यत्वनिर्बन्धनप्रश्नस्तत्त्व-
 षट्ठनं च ।
 ३४१, तत्र द्वितीयमङ्गेष्वक- १२०, ५
 ध्यत्वोद्देशगादानम् ।
 ३४२, टीकायां तृतीयमङ्गा- १२०, ७
 सम्भवाद्युद्धाया- समर्थनम् ।
 ३४३, उक्ताद्युद्धायामाश १२०, १५
 द्वितस्योत्तस्य यद्यत्तव्य-
 म्निर्बन्धनं तत्राहमतम् ।
 ३४४, आशद्विनोत्तरोपदि- १२०, १८
 ध्यायनान्यनिर्बन्धनमहत्त-
 द्वारासमिप्रायोपदर्शनम् ।
 ३४५, 'प्रकृतेऽप्येवेन' इत्या १२०, १५
 दिता मूले दृष्टितन्वात्तव्य-

शङ्काः विषयाः पत्रपत्रकिः

- त्वबाधस्यावतरणेन सम-
र्थनम् ।

३४६, प्रकारान्तरेणावक्त- १२१,२
व्यत्यनिर्वचनेन बाधपरिहारा-
शङ्कनम् ।

३४७, बाधपरिहाराशङ्कायाः १२१,६
खण्डनम् ।

३४८, बाधपरिहारायाशङ्कि- १२१,९
तस्यावक्तव्यत्वनिर्वचनस्य
तृतीयभङ्गविषयावक्तव्यत्व
एव सम्भवो न प्रथमद्वितीय-
भङ्गविषयो रिति टीकायां
दर्शितम् ।

३४९, बाधपरिहारसङ्गमनमा १२१,१७

३५०, बाधपरिहारलक्षणो १२१,२२
सराशङ्काखण्डनाभिप्रायोऽव-
तरणिकया दर्शितः ।

३५१, विकल्पव्यसिद्धा- १२२,१
वक्तव्यत्वस्यानापेक्षिकत्वेन
तत्र स्यादर्थानन्वयः ।

३५२, यथा चानापेक्षिका- १२२,२
वनव्यत्वार्थकस्तृतीयभङ्ग-
सन्धाऽनापेक्षिकवक्तव्यत्वा-
र्थकोऽष्टमभङ्गोऽपि स्यादि-
त्यामदनम् ।

३५३, अचकव्यव्यवधि- १२२,४
पक्षस्य चकव्यव्यवधौ महा-
याव्यवधकमङ्गार्थत्वं भवेत्,

अङ्कः विषयः पत्रपत्रकिः

तस्य चास्तित्वादिविशेष-
धान्तत्वादेय नाष्टमभङ्गा-
पत्तिरिति सम्प्रदायोपदर्शनम्

३५४, तृतीयभङ्गविषयास- १२२,६
म्भवप्रश्नस्यावक्तव्यत्वनिर्वच-
नेन प्रतिविधानम् ।

३५५, ज्ञानापेक्षिकावक्तव्य- १२२,१२
त्वमुपादाय तृतीयभङ्गसमर्थ-
नेऽनापेक्षिकवक्तव्यत्वमादा-
याष्टमभङ्गापत्तिर्यथा प्रतीति-
मारोहति तथोपपादितं
टीकायाम् ।

३५६, तृतीयभङ्गासम्भव- १२२,२७
प्रश्नप्रतिविधानाशयो दर्शितः ।

३५७, स्यादयं घटः स्या- १२३,५
दयमघट इति तृतीयभङ्ग-
समर्थनम् ।

३५८, स्यादयं कुम्भोऽवक्त- १२४,३
व्यधेति पञ्चमभङ्गस्य स्यादय-
मकुम्भोऽवक्तव्यत्वेति पद्य-
भङ्गस्य स्यादयं कुम्भोऽ-
कुम्भोऽवक्तव्यत्वेति सप्तम-
भङ्गस्य समर्थनम् ।

३५९, साम्प्रतनये ऋजुसूत्र- १२५,६
नयादुक्तदिशा सप्तभङ्गीसम्भ-
वलक्षणविशेषे भाव्यकार-
वचनं प्रमाणतयोपदर्शितम् ।

- अज्ञाः विषयाः पत्रपत्रिकाः
 ३६०, प्रमाणतयोपदर्शित- १२५, १२
 विशेषावश्यकभाष्यगाथातो
 यथा सप्तमङ्गलाभस्तथा
 दर्शितः ।
 ३६१, आद्यभङ्गत्रिकस्य १२६, २
 सकलादेशत्वं तुयादिभङ्गचतु-
 षस्य विकलादेशत्वमिति प्रद-
 र्शितम् ।
 ३६२, सप्तमङ्गपरिकलित- १२६, ४
 सम्पूर्णवस्यभ्युपगन्तव्यं स्या-
 द्वादिन पत्र तथापि ऋजुसूत्रा-
 भ्युपगमापेक्षयाऽविकलाभ्यु-
 पगमतः साम्प्रतनयस्य विशेष-
 पिततरत्वमिति दर्शितम् ।
 ३६३, सप्तानामपि भङ्गानां १२६, १३
 सकलादेशत्वविकलादेशत्वे
 इत्यभ्युपगच्छतामाशयो
 दर्शितद्योक्त्याम् ।
 ३६४, 'यद्यपि' इत्यादिमूल- १२६, २६
 ग्रन्थस्य विचारणीयत्वमावे-
 दितम् ।
 ३६५, लिङ्गवचनसङ्ख्या- १२७, ३
 दिग्देनार्थमेदाभ्युपगन्तव्यतः
 साम्प्रतस्य ऋजुसूत्राद् विशेष
 इति प्रकारान्तराश्रयणम् ।
 ३६६, तत्र साम्प्रतस्याभि- १२७, ४

- अज्ञाः विषयाः पत्रपत्रिकाः
 प्रायः, 'पलां न दहत्यग्निः'
 इति वचनेन ऋजुसूत्राभ्युप-
 गमश्च दर्शितः ।
 ३६७, साम्प्रतस्य भाव १२७, १०
 निर्देयमात्राभ्युपगन्तव्यं
 दर्शितम् ।
 ३६८, समभिरुद्धलक्षणम्, १२८, २
 तत्र तत्रसंयादश्च ।
 ३६९, तद्द्वयप्रतिपादक १२८, ४
 तत्त्वार्थभाष्यवचनोद्घरणम् ।
 ३७०, लिप्कृष्ट समभिरुद्ध १२८, ७
 लक्षणम्, तत्रातिव्याप्तिदो-
 षापनोद् ।
 ३७१, समभिरुद्धनयाभि- १२८, ८
 प्रायवेदनम्, तत्र शब्दनय-
 शिक्षणम् ।
 ३७२, संज्ञामेदेनार्थमेवान- १२९, १
 भ्युपगमे शब्दनयस्याभिप्रेत-
 माशङ्क्य प्रतिक्षितम् ।
 ३७३, घट-कुटादिपदाना- १२९, ४
 मेकधर्मैकार्थावबोधकत्वतः
 पर्यायत्वमेवेति प्रश्नस्यापा-
 करणम्, तत्र तेषां विभिन्नकि-
 यापुरस्कारेणैवार्थबोधकत्वं
 भिन्नपदानावच्छेदेन भिन्नार्थ-
 त्वं कल्पने लाघवं चेति
 दर्शितम् ।

अङ्कः	विषयः	पत्रसङ्कितः	अङ्कः	विषयः	पत्रसङ्कितः
३७४	यैव रूपेण यत्पदार्थ-	१२९, १४		दर्शितम्, तत्र समभिरूढनय-	
	बोधस्तेनैव रूपेण तत्पदशक्ति-			शिक्षणम् ।	
	रिति प्रश्नामिप्रायो दर्शितः ।		३८४	गूले सिद्धे जीवप-	१३२, २१
३७५	व्युत्पत्त्यर्थबोधं विना-	१३०, १		वार्थत्वानुपपत्तिशङ्कायाष्टीका-	
	पि पदार्थबोध इति प्रश्नामिति-			यानुपपत्तनम् ।	
	विधानम् ।		३८५	पद्मभूतनये प्राण-	१३३, १
३७६	पारिभाषिकशब्द-	१३०, ३		धारणलक्षणजीवनक्रियाया	
	स्यात्पर्यक्त्यभिष्टमेय तत्र			भावात्जीवपदार्थत्वानुपप-	
	प्राचां संज्ञादश्च ।			त्तिशङ्काया इष्टापत्या परि-	
३७७	यादच्छिन्नशब्दस्य	१३०, ५		हरणम्, तत्र भाष्यसंवाद्श्च ।	
	संज्ञान्तराद् वैषम्यं व्यव-		३८६	नैगपादयो नयाः	१३३, ५
	स्थापितम् ।			पडपि जीवो नो जीवोऽजीवो	
३७८	नानार्थकपदेऽर्थसङ्कल-	१३१, ४		नो अजीव इत्याकारिते जीवं	
	मवदर्थेऽपि पदसङ्कलमोऽ-			प्रत्योपगमिकादिभावपञ्चक-	
	स्त्वित्याशङ्क्यायां खण्डनं			प्राहिण इत्यादि प्रपञ्चितम् ।	
	पदेऽर्थासङ्कमाभ्युपगमेन ।		३८७	जीवं प्रत्यौदयिक-	१३४, ४
३७९	समभिरूढस्यापि भाव-	१३१, ७		भावप्राहिण एवमभूतनयस्य	
	त्रिस्रेषमात्राभ्युपगान्तन्त्यम् ।			मत्ते जीव इत्याकारिते प्रवस्थ-	
३८०	टीक्षायां पदेऽर्था-	१३१, १६		मेव जीवं गृह्णाति न तु सिद्ध-	
	मत्तमस्योपपत्तनम् ।			मित्याद्युपदर्शितं श्वेताम्बर-	
३८१	एवमभूतनयलक्षणम्,	१३२, १		सिद्धान्तेन ।	
	तत्र मन्वन्त्वार्थभाष्यसंवादः ।		३८८	दिगम्बरमतम्, तत्रै-	१३४, १०
३८२	एवमभूतस्य निष्कृष्ट-	१३२, ५		एवमभूतनयाभिप्रायेण सिद्ध	
	लक्षणम्, तदानीन्वयमिति-			एव जीवो भवप्राणधारणा-	
	यारणं च ।			दित्याद्युपदर्शितम् । तत्र द्रव्य-	
३८३	एवमभूतमन्वन्त्वोप-	१३२, ७		सङ्ग्रहसंवादः ।	

- अङ्कः विषयः पत्रपङ्क्तिः
 ३८९, चेतनाद्वयशालि- १३५, ५
 त्वेन संसारिणोऽपि जीवत्व-
 माशङ्क्य व्युदस्तम् । -
 ३९०, संसारिचैतन्यस्यापि १३५, ६
 निश्चयतः शुद्धत्वम्, तत्र-
 तिपादकं द्रव्यसङ्घप्रद्वेषन-
 मित्याशङ्क्य प्रतिक्षितम् ।
 ३९१, उक्तदिगम्बरमतस्य १३६, १
 चिन्त्यत्वम्, तत्रैवम्भूतस्य
 जीवं प्रत्यौदयिकमाद्यप्राहक-
 त्वम्, अत्र तस्य शुद्धधर्म-
 प्राहकत्वमित्याशङ्काऽपाकृता ।
 ३९२, टीकायानुक्ताशङ्का- १३६, १८
 पाकरणेदोतोरवतरणद्वारा
 स्पष्टीकरणम् ।
 ३९३, यादृशधात्वर्थस्य १३७, १
 नयान्तरे उपलक्षणीकरण-
 तादृशधात्वर्थस्य प्रकारकजि-
 शास्यैवैवम्भूताभिधानं साम-
 दायिकमित्यस्यानाश्रयणे
 वीपानिधानम् ।
 ३९४, व्यवहारोपजीविनिश्च- १३७, २
 यावलम्ब्यैवम्भूतार्थाभिधाना-
 नन्तरं निश्चयोपजीविनिश्चया-
 यलम्ब्यैवम्भूतार्थाभिधानमु-
 चितं न तु भ्रमलङ्घनं युक्त-
 मित्युपदिशितम् ।

- अङ्कः विषयः पत्रपङ्क्तिः
 ३९५, प्राधान्येनायुष्कर्मो- १३७, ६
 द्यलक्षणस्यैव जीवनार्थस्य
 ग्रहणमेवम्भूतनये इत्यस्य
 शङ्काप्रतिशेषद्वारा व्यव-
 स्थापनम् ।
 ३९६, भावप्राणधारणात् १३७, १०
 तिद्धस्य जीवत्वमिति श्वेता-
 म्बरादयमलथगिरिप्रभृत्युक्तं
 कथं सङ्गतमित्याशङ्कायाः
 प्रतिविधानम् ।
 ३९७, नैगमाद्यभिप्रायत १३८, ३
 एव जीवस्य शाश्वतिकत्वं
 प्रशयनादाविति दर्शितम् ।
 ३९८, विनुद्धतरनैगमविशे- १३८, ५
 पाभिप्रायेण दिगम्बराणां
 "तिष्णाले चटुपाणा" इति
 गाथा व्याख्याता चेत् तदा
 सुसङ्गता ।
 ३९९, एतन्नये तिद्धस्य १३८, ८
 सत्त्वादिपदप्रतिपाद्यत्वं
 सङ्गतम् ।
 ४००, एवम्भूतस्य भाव- १३८, ९
 निक्षेपमात्राभ्युपगन्तव्यम् ।
 ४०१, नयेषु प्रत्येकं स्वा- १३८, ११
 तिरिक्तनयविपयापाकरण-
 स्यैकान्तानुप्रवेशादप्रमाणत्वे-

अङ्कः विषयः पत्रपङ्क्तिः

ऽप्यनुग्राहकत्वाद्बुभुक्षुक्तत्वमु-
पदर्शितम् ।

४०२, नयेषु बलत्वावलपत्त्रे १३९,४
अपेक्षाकृते ।

४०३, प्रकारान्तरेण नयानां १३९,६
विशेषस्यापाकरणम् ।

४०४, क्रियानये ज्ञाननयाद् १४०,१
यद् विशेषेण नयाशङ्कनं
तस्य क्रियानयाज्ञाननये वि-
शेषस्योपदर्शनेनापाकरणम् ।

४०५, क्रियानये कार्योपयिको-१४०,३
विशेषो ज्ञाननये व्यवहारो-
पयिको विशेष इत्याशङ्क्याः
पण्डनम् ।

४०६, इतरकारणविशिष्टं १४०,६
चरमकारणं सामग्रीति सा-
मग्रालक्षणस्य निराकरणम् ।

४०७, टीकायां सामग्री १४०,१७
लक्षणपण्डनाभिप्रायोप-
दर्शनम् ।

४०८, क्रियानयोपवादकः १४१,२
प्रश्नः, तत्र कुर्वद्रूपत्वेन
कारणत्वाच्चरमकारणमेव
कारणमिति दर्शितम् ।

४०९, क्रियमाणं कृतमेवेत्ये- १४१,४
तन्मतम् ।

अङ्कः विषयः पत्रपङ्क्तिः

४१०, पतन्मते कृतकरणा- १४१,५
समाप्त्यापादनमाशङ्क्याया-
कृतम् ।

४११, पादशदण्डादीनां पूर्व- १४१,८
भावतो घटोत्पत्तिस्तादृश-
दण्डादिसङ्भावयत - उत्पत्त्य-
नन्तरमुत्पत्त्यापादानमाशङ्क्य
परिहृतम् ।

४१२, टीकायामेवम्भूत- १४१,१२
नयामिततद्युक्तिभिः कुर्व-
द्रूपत्वेन चरमकारणस्यैव
कारणत्वं व्यवस्थापितम् ।

४१३, घटोत्पत्तेः प्राक्- १४२,२
कारणक्रियातस्तदुत्पत्त्यापादन-
माशङ्क्य परिणामविशेष-
रूपकारत्वायाः कार्यसद्व-
वृत्तितानियमतः परिहृतम् ।

४१४, कुर्वद्रूपस्याप्राप्ता- १४२,७
निकृत्वंपराभिप्रेतं शुद्धस्तम् ।

४१५, क्रियाया दीर्घकाल- १४१,८
त्वमाश्रित्य चकन्नमणादि-
काले घटोत्पत्त्यापादान-
प्रश्नस्य निराकरणम् ।

४१६, टीकायां कुर्वद्रूपत्वे १४२,२२
धीजत्यादिजातिसादृश्यं सङ्ग-
मितम् ।

- अङ्कः विषयः पत्रपङ्क्तिः
 ४१७, मृन्मर्दनादिकाले १४३,३
 घटं करोमीति व्यवहारस्य
 घटाभिलाषोत्कर्षप्रभवत्वम्,
 तत्र विशेषाद्यकभाष्य-
 संवादः ।
 ४१८, कृतस्यैव कल्पे १४४,१
 क्रियार्थफलवाशङ्काया निरा-
 करणम् ।
 ४१९, कृतस्यैव क्रियया १४४,२
 जनने आशङ्कितोऽन्योऽन्या-
 थपक्षोपो व्युदस्तः ।
 ४२०, क्रियमाणस्य कृतः १४४,६
 त्वानुगमे कार्यस्यानुत्पत्त्या-
 पादनम् ।
 ४२१, सामग्र्यास्तदुत्तरः ११४,८
 समये कार्यव्याप्यत्वोपगमतः
 कार्योत्पत्तिस्तम्भवाशङ्कायाः
 सामग्रीसमयस्यैव कार्यव्या-
 प्यत्वमित्युपगमेन निरस्त-
 नम्, स्वाभ्युपगमे लाघवस्य
 विनिगमकर्तृत्वम् ।
 ४२२, क्रियमाणमित्यत्राऽऽन- १४५,२
 श्प्रत्ययार्थस्य वर्तमानत्वस्य
 कृतमित्यत्र निष्ठाप्रत्ययार्थ-
 स्थातीतत्वस्य चोपवर्णनं
 क्रियमाणं कृतं विरोधात्

- अङ्कः विषयः पत्रपङ्क्तिः
 सम्भवतीत्येतत्प्रतिपत्त्यर्थं
 प्रश्नकर्त्रा कृतम् ।
 ४२३, प्रत्ययार्थवर्तमान- १४५,९
 वादेर्धोत्वर्थे पदान्वय इति
 नियममूलभूतः कार्यकारण-
 भाव आदेदितः ।
 ४२४, धात्वर्थे पच प्रत्य- १४५,११
 यार्थस्यान्वय इति नियम-
 फलमावेदितम् ।
 ४२५, तदादेर्धुसिस्थत्व- १४५,१६
 बल्लादादेः शक्यतावच्छेदकत-
 त्तराखानुगमक वर्तमानत्वा-
 दिकमित्युपदर्शितम् ।
 ४२६, मूलोपदर्शितकार्य- १४५,२०
 कारणभावाकृतमावेदितम् ।
 ४२७, धात्वर्थे प्रत्ययार्थ- १४६,१
 फाल्गव्ये आरम्भसमये पच-
 तीति प्रयोगस्तम्भवाशङ्कायाः
 प्रतिक्षेपः ।
 ४२८, निरुक्तप्रश्नविधानम्, १४६,४
 तत्र प्रश्नकर्त्रभिमतस्य पाका-
 र्मसमये पचतीति प्रयोगो-
 पपादनस्य खण्डने व्यवहार-
 अनुकूलप्रयोगादस्य धस्त्व-
 साधकत्वमनिष्टापादनतो व्य-
 वस्थापितम् ।

- अष्टः विषयाः पत्रपङ्क्तिः
 ४२९, प्रश्नकर्तृपपक्षितनिष्ठा- १४६, ८
 र्थातीतत्वस्य नष्टघात्वर्थना-
 शेऽस्तम्भवतस्तन्मते नष्टो घट
 इत्यादिप्रयोगस्यानुपपत्तिः
 पूर्वोत्पन्ननाशस्यापीदानीं वि-
 द्यमानत्वेन तदुपवर्णिते वर्त-
 मानत्वसद्भावात्तो नष्टेऽपि घटे
 नश्यन् घट इति प्रयोग-
 प्रसङ्गश्च दर्शितः ।
 ४३०, स्थूलकालमादायारम्भ- १४६, १
 समये पचतीति प्रयोगो-
 पपादनलक्षणप्रश्रयितसमाधा-
 नस्यावतरणेन स्पष्टीकरणम् ।
 ४३१, नाशे प्रश्नकर्तृक्त- १४६, २५
 तीतत्वस्यायोगो मूलोपव-
 र्णितोऽभिप्रायावेदनेन
 समर्थितः ।
 ४३२, नष्टो घटो नश्यन् १४७, १
 घट इत्यादौ प्रत्ययार्थयोर-
 तीतत्ववर्तमानत्वयोः कृत्यत्व-
 यार्थोत्पत्तजिवाभ्युपगमेना-
 तीतनाशोत्पत्तिके घटे नष्टो
 घट इति प्रयोगस्योपपत्तिः,
 वर्तमानोत्पत्तिकनाशप्रतियो-
 गिनि घटे नश्यन् घट इति
 प्रयोगस्योपपत्तिः, अतीतो-

- अष्टः विषयाः पत्रपङ्क्तिः
 त्यत्तिकनाशप्रतियोगिनि घटे
 च न नश्यन् घट इति
 प्रयोगोपत्तिरित्याशङ्कनम् ।
 ४३३, घात्वर्थं पच प्रत्ययार्थ- १४७, ३
 वर्तमानत्वादेरन्वय इति स्वा-
 भीष्टनियमभङ्गप्रसङ्गेनोकाश-
 ङ्गोन्मूलनम् ।
 ४३४, घातुत्वप्रत्ययत्वादे- १४७, ३
 रनुगतस्य भावत उक्तनियम-
 स्य विशेपविभ्रान्तत्वमाश-
 ङ्कितम् ।
 ४३५, घातुत्वप्रत्ययत्वादेः १४७, ४
 कथञ्चिदनुगतत्वं व्यवस्था-
 प्योक्तनियमस्य सामान्यरूप-
 तैवेति तद्वद्भ्रदोषः स्वयदेवे-
 त्येवमुक्तश्चाङ्गप्रतिविधानम् ।
 ४३६, चिनष्टघटे चिनश्यमा- १४७, १०
 नत्यापादनस्यावतरणेन सम्-
 र्धनम् ।
 ४३७, कृत्यप्रत्ययार्थोत्पत्ती १४७, १३
 प्रत्ययार्थातीतत्व-वर्तमानत्व-
 योरन्वयाभ्युपगमे न दोष
 इति मूलाशङ्काया अवतरणे-
 नोपपादनम् ।
 ४३८, आशङ्कितदोषपरि १४७, १८
 द्वारापाकरणद्वैतुवचनस्योक्त-

- शुद्ध- विषयाः पत्रपङ्क्तिः
 नियमनङ्गाप्रसङ्गादित्यस्यस्प-
 टीकरणम् ।
 ४३९, उक्तनियमस्य विशेषे १४७,२२
 पपर्यवसिततदवशङ्काया उपो-
 हृतने पातनिकया ।
 ४४०, एकपदोपात्तत्वप्रत्या- १४८,१
 सत्तिवलात् स्वार्थ एव
 कृत्यादौ स्वार्थस्य वर्तमान-
 त्वादेरन्वय इति प्रत्ययार्थ
 एव प्रत्ययार्थस्य वर्तमान-
 त्वादेरन्वय इति प्रश्नः ।
 ४४१, तत्र वर्तमानपाठ- १४८,३
 कृतिमति पुरुषे भाविकृति-
 प्रागभाषमाद्यकृतिष्वसं चा-
 दाय पक्ष्यत्यपाक्षीदीति
 प्रयोगप्रसङ्गनमाशङ्क्य प्रति-
 विहितम् ।
 ४४२, कश्चिदनुगतयोर्था- १४८,५
 तुत्वं प्रत्ययत्वयोः सम्भवतः
 सामान्यकार्यवहरणभावस्य
 सम्भवेन तन्मूलकस्य सामा-
 न्यनियमस्य सम्भावितो भङ्ग-
 प्रसङ्गद्वेषः परिहर्तुमशक्य
 इति समाधानाभिप्राय-
 पातनिकया दर्शितः ।
 ४४३, कृत्यादिस्वार्थे एव १४८,११

- शुद्धाः विषयाः पत्रपङ्क्तिः
 स्वार्थकालान्वय इति प्रश्न-
 स्यात्तरणेनोपपादनम् ।
 ४४४, निरुक्तप्रश्नप्रति- १४९,२
 विधानम्, जनातीत्यत्र धात्वर्थे-
 हान एव प्रत्ययार्थवर्त-
 मानत्वस्यान्वयेन प्रत्ययार्थे
 एव प्रत्ययार्थकालस्यान्वय
 इति नियमो न सम्भवतीति ।
 ४४५, प्रत्ययार्थवर्तमानका- १४९,३
 लान्वितायाः प्रत्ययार्थनाशो-
 त्पत्तेः प्रातिपदिकार्थे वटेऽ-
 न्वयासम्भवात् प्रत्ययार्थे
 प्रत्ययार्थकालान्वय इत्यु-
 पगमो न सम्भवतीति ।
 ४४६, परम्परासम्बन्धेन १४९,५
 प्रत्ययार्थनाशोत्पत्तेः प्राति-
 पदिकार्थेऽन्वयोपपत्तिप्रश्नस्य
 प्रतिक्षेपी वृत्त्यनियामकस्य
 परम्परासम्बन्धस्य प्रति-
 योगितानवच्छेदकत्वेन विद्य-
 मानघटे न नष्टो घट इति
 प्रयोगस्याभावप्रसङ्गनेन ।
 ४४७, प्रत्ययार्थकालस्य १४९,७
 प्रत्ययार्थोत्पत्तौ तस्याश्च
 घातवार्थे नाशे तस्य च प्राति-
 योगितासम्बन्धेन प्राति-

- अङ्ग विषया पत्रपङ्क्ति
 पादिकार्थे घटेऽन्वय इत्या-
 शङ्काया नामार्थ-धात्वर्थयो
 भेदसम्बन्धेनान्वयाभासोपद-
 र्शनेन निराकरणम् ।
- ४४८, कृतप्रत्ययार्थोत्पत्तेः १४९, १९
 स्वाश्रयनाशप्रतियोगित्वस-
 म्बन्धेन प्रातिपदिकार्थेऽन्व-
 योपगमे विद्यमानघटे न
 नष्टो घट इति प्रयोगानु-
 पपत्तेरन्यतरणिकयोपपादनम् ।
- ४४९, नामार्थ-धात्वर्थ १५०, १
 योभेदसम्बन्धेनान्वयोपगमेऽ
 निष्टप्रसङ्गनम् ।
- ४५०, भेदसम्बन्धेन नामार्थ १५०, ३
 प्रकारकधात्वर्थविशेष्यकबोध-
 स्वास्तम्भेऽपि भेदसम्बन्धेन
 धात्वर्थप्रकारकनामार्थविशे-
 ष्यकबोधः स्यादेवेत्याशङ्काया
 उपपादनपुर सरमपाकरणम् ।
- ४५१, धात्वर्थस्य नाशस्य १५०, ७
 प्रातिपदिकार्थे प्रतियोगित्व
 सम्बन्धेनान्वये निश्चयात्-
 घटे न नष्टो घट इति प्रयोग
 उपपद्यत इत्यस्योपदर्शनम् ।
- ४५२, भेदेन निपातान्य- १५०, १८
 नामार्थप्रकारकबोधे समान-

- शङ्का विषया पत्रपङ्क्ति
 विशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या निपात
 प्रत्ययान्यतरजन्योपस्थिते-
 हेतुत्वेऽपि भेदेन धात्वार्थ
 प्रकारकस्य नामार्थविशेष्य-
 कबोधस्य सम्भव उप-
 दर्शित ।
- ४५३, नशाघातोर्लक्ष्यार्थस्य १५१, ४
 प्रतियोगितया नाशघतोऽभे-
 देन प्रातिपदिकार्थेऽन्वय
 इत्याशङ्का युक्तिपुरस्सरमु-
 द्धाविता ।
- ४४४, उक्ताशङ्कार्यां चिन्ता १५१, ८
 मणिकृद्बचनमवाधो दर्शित ।
- ४४५, चेच पाक इत्यस्य १५१, १०
 कर्तृत्वसम्बन्धेन पाकस्य
 क्षेत्रेऽन्वयमाश्रित्य प्रयोगस्य
 वारणायावश्यकस्य कार्य-
 कारणाभावान्तरस्य व्यावर्णने-
 नातीतनाशस्य प्रतियोगितया
 घटेऽन्वयबोधस्य नष्टो घट इति
 वाक्यतोऽसम्भवप्रदर्शनम् ।
- ४५६, चैत्रो जानातीत्यादौ १५२, २
 घातोर्लक्षणानुपगमे हेतुत्या-
 न्तरकल्पनया गौत्वमुपद-
 शितम् ।
- ४५७, उक्तप्रश्नप्रतिविधानम्, १५२, ६

शब्दाः विषयाः पत्रपङ्क्तिः

तत्र जानातीत्यत्राख्यातार्थस-
ह्यानन्वयप्रसङ्गदोष उप-
पादितः ।

४५८, जानातीत्यत्राप्या- १५२, १०
तस्याध्यत्यर्थकत्वे कार्य-
कारणभावान्तरकल्पनागौरव-
दोषो सूत्रोक्त उपपादितः ।

४५९, उक्तकल्पनागौरव १५२, १४
नास्तीत्याद्यङ्कार्योपदर्शनम् ।

४६०, जानातीत्यत्रसंख्या- १५२, २१
: तिरिक्ताख्यातार्थानुपगमे सं-
ख्यानन्वयप्रसङ्ग उपपादितः ।

४६१, आख्यातार्थसंख्या- १५३, १
न्वये प्रथमान्तपदोपस्थाप्य-
त्वमेव तन्त्रमिति प्रश्नस्य
प्रतिविधानम्, तत्र घात्वर्थ-
प्रकारकबोधसामान्य एवा-
ख्यातादिजन्योपस्थितेहेतुत्वं
व्यवस्थापितम् ।

४६२, पाकोऽयमित्यत्र घञ- १५३, ५
र्थस्यैव पाकस्येदमर्थेऽन्वय
इत्यायेदितम् ।

४६३, घात्वर्थप्रकारकबोध- १५३, ८
सामान्य एवाख्यातादिजन्यो-
पस्थितेहेतुत्वमिति समाधान-
स्याचतरणेनाशयः प्रकटितः ।

शब्दाः विषयाः पत्रपङ्क्तिः

४६४, पाकोऽयमित्यत्र १५३, १८,
पञ्चात्वर्थस्य नेदमर्थेऽन्वयो
येन घात्वर्थप्रकारक बोध-
सामान्ये आख्यातादिजन्यो-
पस्थितेहेतुत्वं न भवेत्,
किन्तु तत्र घञर्थस्यैव पाक-
स्येदमर्थेऽन्वय इत्यस्योप-
पादनम् ।

४६५, विषयस्यैव प्रतियो- १५४, १
गिनोऽपि प्रत्ययार्थत्वमिति
नष्टे घट इत्यत्र नाशप्रति-
योग्यमिच्छो घट इत्यन्वयो-
पपत्तिरिति प्रश्नः ।

४६६, नाशोत्पत्तिकालेऽपि १५४, ३
नाशप्रतियोगित्वस्य भटे स-
त्त्वात्तदानीमपि घटो नष्ट
इति प्रयोगः स्यादेव, तद्दृ-
ष्टान्तयत्नात् क्रियमाणं कृत-
मित्यभ्युपगच्छते, कालवृत्ति-
ताविशेषरूपस्य सिद्धत्वस्य
निष्ठार्थस्य साध्यत्वेन समम-
विरोधः, सिद्धत्वविशिष्ट-
साध्यत्वमेव वर्तमानार्थो
वैपाकरणाभ्युपगतः, पञ्चमपि
चिरनष्टादादिदानीं नष्ट
इत्यादिप्रतीतिर्न प्रसज्येतेत्यु-
पपन्नितम् ।

- अष्टाः विषयाः पत्रनृक्तिः
 ४६७, क्रियमाणस्य कृतत्वं १५५,१
 भयस्येव, कृतस्य क्रियमाण-
 त्वेन भजनोपत्वमिति सिद्धा-
 न्तसङ्गमनम्, तत्र हेतूप-
 दर्शनम् ।
 ४६८, निष्ठास्य विपरि- १५५,१
 णामाद्यनेकरूपत्वेऽपि सम-
 भिव्याहारविशेषात् कुर्वन्चित्
 कस्यचित् प्रतीतिः, उक्त-
 युक्त्या क्रियकाल-निष्ठाका-
 लयोरपिरोध इत्येवं क्रिय-
 माणं कर्ममित्युपपद्यत इति
 प्रश्नोपसंहारः ।
 ४६९, तत्रतिविधानम्, तत्र १५५,८
 तिश्चयतः क्रियमाणं कृत-
 मित्येवं तत्रव्यवस्थितिः, व्य-
 चहारतस्तु नैवमित्युपपा-
 दितम् ।
 ४७०, क्रियमाणं कृतं भय- १५५,९
 त्येव, कृतस्य क्रियमाणत्वे
 भजनेति स्याद्वादस्यायत्तरणे-
 नोपपादितम् ।
 ४७१, सिद्धत्वविशिष्टता १५५,१२
 ध्यन्वस्य सिद्धत्वनियतत्वं
 पातनिकायामुपपादितम्, तत्र
 'किञ्चित् सिद्धमसिद्धं वा'

- अष्टाः विषयाः पत्रनृक्तिः
 इति वचनं प्रमाणतया दर्शितम् ।
 ४७२, शुद्धसिद्धत्वस्य वि- १५५,१८
 शिष्टसाध्यत्वानियतत्वमयता-
 रिकायां भावितम् ।
 ४७३, व्यवहारतये कुर्वन्- १५६,१
 पत्वेन न कारणत्वमित्यस्य
 व्यवस्थापनम् ।
 ४७४, अन्यथैवोपपत्तौ कुर्व- १५६,३
 द्कुर्वतोर्भेदे मानामावाद्
 कुर्वन्पत्यं नाभ्युपेयम् ।
 ४७५, कुर्वन्पत्वनियमन- १५६,६
 माशङ्क्य परिहृतम् ।
 ४७६, प्रवृत्त्यनुपपत्तिपस- १५६,११
 द्वात् कुर्वन्पत्वेन न कारण-
 त्वमित्यस्योपपादनम् ।
 ४७७, महकारचक्रसमय- १५६,१८
 द्दिताऽचस्थितकारणादेव
 कार्योपपत्तौ कुर्वन्पत्यं न
 कल्पनीयमित्यवतरणतो व्य-
 चस्यापितम् ।
 ४७८, निवचनये उपा १५६,२६
 दानानुपादानकारणयोरविशि-
 ष्टत्वव्यवस्थापनेनेदमुपादान-
 विद् सङ्कातीति व्यवस्येद्य
 न नममयतीति दर्शितम् ।
 ४७९, कुर्वन्पत्वेन कारण- १५७,२

भाष्यः त्रियया. पत्रपङ्क्तिः

त्वमित्यभ्युपगन्तुनिश्चयनये
कार्येण कारणानुमानस्यो-
च्छेदः साहचर्यासम्भवश्च,
पतद्भ्युत्पादनमनेकान्तजय-
पताकाद्वित्युपदर्शितम् ।

४८०, कुर्वद्भ्युत्पादेन कारणा- १५७, ६
न्वानङ्गीकाराद् व्यवहारनये
क्रियमार्गं कृतमीति न
सम्भवतीति ।

४८१, निश्चयनये कार्येण १५७, ११
कारणानुमानं यथा न सम्भ-
वति तथा भावितम् ।

४८२, निश्चयनये साहचर्य- १५७, २०
ग्रहणं यथा न सम्भवति
तथोपदर्शितम् ।

४८३, समसमयभावित्वे १५८, २
कार्यकारणभावव्यवस्थाऽयो-
गो व्यवस्थापितः ।

४८४, एकत्र वर्तमानत्वम- १५८, ४
तीत्यं न व्यवहारासिद्धे न
प्रमाणप्रकार इत्यादिकं व्य-
वहार-निश्चययोर्विवादादस्यात-
मवलोक्य यत्र वस्तुस्थिति-
स्तदन्वेषणं कार्यमित्युपदेशः ।

४८५, समसमयत्वे कार्य- १५८, ९
कारणभावव्यवस्था यथा न

भाष्यः त्रियया. पत्रपङ्क्तिः

सम्भवति तथा दर्शितम् ।

४८६, उपादानोपादेय- १५८, १६
भावोऽप्येकज्ञपवृत्तित्वे न
सम्भवतीति भावितम् ।

४८७, क्रियमाणस्य कृत- १५८, २०
त्वव्यवहाराभावान् तत्र
प्रमाणावतार इति दर्शितम् ।

४८८, वस्तुस्थित्यन्वेषण- १५८, २६
फलसूचनमन्त्रेपणीयमित्यनेन ।

४८९, विचित्रनयवादानां १५९, १
फलोपवर्शनम् ।

४९०, उक्ताथे श्रोमगवद्भद्र- १५९, २
बाहुयचनस्य "सञ्चेसि"
इत्यादिगाथात्मकस्य श्री-
हरिभट्टीयवृत्तिसंवलितस्य
संवादकनयोपदर्शनम् ।

४९१, विचित्रनयवादानां १५९, २३
जिनप्रवचनशिष्यगुरुचिन्मन्ना-
दनद्वारा रासद्वेषविलयफल-
कत्व यथा भवति तथोपप-
दितम् ।

४९२, कर्तव्येतिष्टवद्यापन- १६०, ६
परं 'यस्यासनं', इत्यादि
प्रशस्तिपद्यम् ।

४९३, अत्रत्यमर्थविशेषणो १६०, १३
वादानफलोपवर्शनम् ।

રા. રા. શેઠશ્રી સૌભાગ્યચંદ યુનીલાલની

—: જીવનરેખા :-

રા. રા. શેઠશ્રી સૌભાગ્યચંદનાર્થ જૈનોથી સમૃદ્ધ જૈનપુત્રી' સમા રાજનગર (અમદાવાદ)ના રહીશ છે. જેઓ વિશ્વાશ્રીમાળી-સાતીય ધર્મનિષ્ઠ શ્રમણોપાસક શ્રેષ્ઠિવર્થ છે જેઓ સ્વભાવે સરળ અને ભદ્રિક છે. જેઓ સરળ સ્વભાવો યુનીલાઈ શેઠના પુત્રરત્ન છે. વિ. સં. ૧૯૪૦ ના ફાગણ વદ તેરસને મંગળવારે સ્વજનોને મંગળકારી જન્મ ધારણ કર્યો અને માતૃશ્રી સાંકુબાઈના સૌભાગ્ય-રૂપ સમુદ્રની અભિવૃદ્ધિમાં બાણે ચંદ્ર સમા તે બાળકનું ફેલિએ શુણ્ણાનુસારી “સૌભાગ્યચંદ્ર” એવું નામ, નામસ્થાપન સમયે બાહરે કર્યું. જેઓ એક વર્ષને સાત દિવસના થયા, તે દરમ્યાન માતૃશ્રી સાંકુબાઈ પરલોક સિધાવ્યા. આટલી ડેમણ કમળની ઠણી સમી ખીલતી વયમાં માતા અવસાન પામવા છતાં, શેઠશ્રી પોતાના સૌભાગ્યથી જ ઉછેરાયા અને વ્યવહારિક અભ્યાસમાં મેટ્રીક પાસ થયા. શેઠશ્રીના પિતાશ્રી વિ. સં. ૧૯૬૭ માં અવસાન પામ્યા. બાદ તેઓએ ધંધાનાં અનેક લાઈનો લીધી. જીવનમાં અનેક વ્યાપારો ખેડયા, કુશળ વ્યાપારી બન્યા અને લાખો રૂપિયા પેદા કરી સૌભાગ્યચંદ શેઠ લક્ષ્મીથી સૌભાગ્યચાળી થયા ને સ્વનામને સાર્યક કર્યું.

જેઓનાં સહચારિણી ધર્મપત્ની અખંડ સૌભાગ્યરતાં સ્વૈ શેઠાણી ‘વિમળાબહેન’ હતાં. જેઓ શેઠશ્રીને ધર્મકરણીમાં વારંવાર

आचार्य महागणधिगण श्री विजयनेमिसूरीश्वर पट्टाभट्ट
श्री विजयवाचस्पत्यश्वर

પ્રેરણા કરીને નોંઠતાં, ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમજ સખાવતોમાં શેઠાણી શ્રીમતી વિમળાજીબેનનો મોટો ફાળો રહેતો. જે શેઠાણીએ એક ધાનની થીનવપદછ મહારાજની ઝોળીની સંપૂર્ણ આરાધના કરી હતી. ગઈ સાલમાં જ શેઠાણી અવસાન પામ્યાં. તેમના એવેર્થે શેઠશ્રીએ પાંચ હજારની રકમ સુકૃતમાં ખરચવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. છેલ્લા ચાર વર્ષમાં જેઓએ દસ હજાર જેટલી રકમ સુકૃતમાં ખર્ચી સ્વોપાર્જિત અંચળ લક્ષ્મીનો સહાય્ય કર્યો છે. પ્રતિ વર્ષ જેઓ સાતે ક્ષેત્રોમાં સારી સખાવતો કરે છે. આ અંચતું પ્રકાશન પણ તેઓશ્રીને ફાળે જાય છે. કારણ કે-આ પ્રકાશનમાં તેઓ સંપૂર્ણ સહાયક છે. પરિપર આવા ઐતિહ્યની આ જીવન-રેખા સો કાઈને પ્રશંસનીય તેમજ અનુભાવનીય છે.

પ્રકાશકીય નિવેદન

સાતે નયતું સુંદર જ્યાન કરનાર 'નયરહસ્ય' નામનો આ અંચ છે. તેના રચયિતા પૂજ્યપાદ જૈન ન્યાયના પ્રાણદાતા ન્યાયવિદ્યારઠ આચાર્યશ્રી મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજય મહારાજ છે. જેઓને કાશીના પંડિતોએ શાસ્ત્રાર્થમાં જય મેળવવાથી 'ન્યાયવિદ્યારઠ' પદથી અલંકૃત કર્યા હતા અને ન્યાયના એક સો અંચ ગનાવ્યા બાદ 'ન્યાયાચાર્ય'ની પદવીથી વિભૂષિત કર્યા હતા. તેમની કસાયેલી વિદ્વદ્વેગ્ય કલમથી લખાયેલ આ અંચ છે, જે આધુનિક પ્રબને ટીકા વિના સાંજોપાંગ લાગવો સુરેલ છે, તેથી પૂજ્યપાદ શાસનસમ્રાટ સર્વતન્ત્રસ્વતન્ત્ર સૂરિ-ચક્રચક્રવર્તિ આચાર્ય મહારાજધિરાજ શ્રીમદ્ વિજયનેમિ-સૂરીવરજી મહારાજધીજીના પટ્ટાલંકાર વ્યાકરણવાચસ્પતિ

કવિરત્ન શાસ્ત્રવિચારક પૂજ્ય આચાર્યવર્ય શ્રીમદ્દ વિજયલાલવલ્લભ-
સૂરીવરજી મહારાજશ્રીએ વિદ્વત્સમાજ તેમજ તત્ત્વજિજ્ઞાસુ
તત્ત્વરસિક જીવોને પ્રમોદદાત્રી 'પ્રમોદા' નામની વિવૃત્તિ-ટીકા રચી
આ નવરહસ્ય ગ્રંથને સુગમ બનાવ્યો છે. તેને અરો સહર્ષ
પ્રકાશિત કરીએ છીએ. અપ્રતિમ પ્રતિભાશાળી મૂળ ગ્રંથ છે, એ
વાત તો નિઃશંક છે, પરંતુ ટીકાકાર મહર્ષિએ પણ તેના ઉપર
તલસ્પર્શી વિશદ 'પ્રમોદા' વિવૃત્તિ રચી, પોતાની પ્રકાંઠ પ્રતિભાને
વ્યક્ત કરી છે; જે સાલન્ટ સૂદ્ધભેદિકાથી નિરીક્ષણ કરનારને સહેજે
ખ્યાલમ્ આવે તેમ છે, એટલું જ નહિ પરંતુ 'પ્રમોદા' વિવૃત્તિની
સ્વાર્થકતાનો સાક્ષારકાર થયા વિના રહેતો નથી. જૈન ન્યાય-
સાહિત્યસૃષ્ટિમાં આ ગ્રંથ અનૈસ પ્રકાશ ફેટે છે.

આ ગ્રંથપ્રકાશનમાં વ્યાખ્યાનરસિક ભદ્રિકાત્મા સોભાચ્ચ-
ચંદ સુનીલાઈએ, પોતાને ધાર્મિક જીવનમાં જોડનાર સ્વં ધર્મ-
સહચારિણી અર્પંઠ સોભાચ્ચવંતી શ્રીમતી 'વિમળા'જીનેના સ્મરણાર્થે
તેમજ શ્રેયોચે સંપૂર્ણ સહાય કરી છે, તે ખરેખર અતુમોદનીય છે.

પૂજ્ય વિદ્વાન્ મુનિશ્રી મહિમાપ્રભવિજયજી મહારાજે પ્રેસ
કોષ્ટી મેળવવા વગેરેમાં જે પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે, તે આ સ્થળે
નોંધપાત્ર છે. આ ગ્રંથરત્નાકરમાં કેવાં કેવાં વિષયરત્નો કયાં
કયાં છે, તેની જ્ઞાસાવાળા મહાતુલાવોને વિશાળકાય વિયાતુ-
કમણ્ણિકાતું નિરીક્ષણ કરવા લલામણુ કરીએ છીએ; જેથી ગ્રંથ ને
ટીકાની મહત્તાનો ખરો ખ્યાલ આવી જશે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથતું સાલન્ટ મુદ્દસંશોધનતું કાયં વ્યાકરણુતીર્થ
ખં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહે કુચળતાથી જે કરેલ છે, તે પણ
સંસ્મરણીય છે. કૃત્યલં પ્રસંગેન.

આ અર્થના સહાયક :

શ્રેષ્ઠી શ્રી શેખારામ ચુનીલાલ
ચાદીયાળ, લક્ષ્મી નિવાસ; અમદાવાદ.

શ્રી મીના પ્રિન્સી, ગુનપોળ, અમદાવાદ

अहम् ।

न्यायविशारद-न्यायाचार्य-महोपाध्याय-

श्रीयशोविजयराणिवरविरचितं

नयरहस्यप्रकरणम् ।

तदुपरि-

तपोगच्छाधिपति-श्रीविजयनेमिसूरीश्वरपदालङ्कार-

श्रीविजयलावण्यसुरिविरचिता-

प्रमोदा विवृतिः ।

यज्ज्ञानाऽगोचरत्वे भवति नियमिताऽस्तीकता शून्यता वा,
यत्पूजाकृत्यऽयोग्ये भवसमनुगतेऽभ्यव्यता मुग्धता वा ।
यस्माद् भाषारिखर्गोऽपसृतिमतितरां लम्बितो वाक्प्रचारे,
दोषास्पृष्टो यदीयो भवतु जिनवरः सोऽन्तिमो मङ्गलाय ॥१॥
वाणी सा नीतिपूर्णा प्रमितिविषयगाऽव्यपदेशाऽविमिश्रा,
स्याद्वादानन्यदेहाऽखिलमवघटनामूलतालिक्रितायां ।
शुक्ता मङ्गैरनलैर्वुधततिमहिताऽव्याध्यपदान्तकान्ता,
जीयाद्दीपस्थगीताऽमयपदनयनैकान्तमार्गावनञ्जा ॥२॥
आचार्या हेमचन्द्रप्रमुखबुधवरास्तेऽत्र कृत्ये निसर्गात्,
साहाय्यं स्वानुपूर्व्या विदधतु महिता वाग्मिन्तामप्रगण्याः ।
यद्ग्रन्थालोकजन्मा निजपरसमयाभीष्टराद्धान्तकान्ता,
वाणी निर्दुष्टभावा बिलसति गहने सत्त्वमार्गेऽमिताभा ॥३॥
येषां मानविचारणाऽतिगहना नीत्यर्थचर्चा धरा,
निक्षेपप्रतिपादनैककलिता वाणी निसर्गोऽञ्जला ।
ते सूरीश्वरनेमिसूरिगुरवः सिद्धान्तपारङ्गमा,
व्याख्यादिविधानकमनिपुणाः सन्त्वत्र विद्यापदाः ॥४॥

मू०-तेन्द्रश्रेणिनतं नत्वा, वीरं तत्त्वार्थदेशिनम् ।
परोपकृतये ब्रूमो, रहस्यं नयगोचरम् ॥१॥

रहस्यं धीमन्तः किमपि नयगं वाचकवरा,
समन्तात् सिद्धान्ताम्बुधिमधनतो रत्नमयरम् ।
अभिव्यक्तं चक्रयदिह भविता तत्र विधियो,
ममैषा सम्पृता हृतिरपि न ह्यस्याऽमलधियाम् ॥५॥
मूलार्थबोधप्रवणा व्याख्या लावण्यसूरिणा ।
सतां नयरहस्यस्य भोदाय कियते मया ॥६॥

प्राक्त्वनिर्दिष्टपरिसमाप्तये मङ्गलमाचरन् कर्तव्यं प्रतिजानीते-
ऐन्द्रेणि । यद्यपि मङ्गलं विनाऽपि नास्ति कादीनां ग्रन्थसमाप्ति-
र्दृश्यत इति व्यतिरेकव्यभिचारेण मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति कारणता
न सम्भवति, तत एव च न विष्णुध्वंसं प्रत्यपि सा, फलान्तर
प्रति कारणता तु तस्य न कस्याऽप्यनुमतेति, निष्फलत्वात् कर्त-
व्यमेव मङ्गलम्, तथाऽपि अपिगीतशिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य
सफलत्वसिद्धौ फलान्तरस्यानुद्देश्यत्वेन मङ्गलफलत्वासम्भवात्
समाप्तिफलकत्वमेव । नास्ति कैरेतजन्मनि मङ्गलेऽहृतेऽपि फलव-
न्दाञ्जनान्तरे तैर्मङ्गलं कृतमित्यवधारणसम्भवेन न व्यतिरेक-
व्यभिचारः । काद्रभ्यतीप्रभृतिग्रन्थे मङ्गलसर्वेऽपि समान्यदर्शने-
नाऽन्यत्र्यभिचारस्तु नोद्धारनाह, विष्णुध्वंसद्वारैष समाप्ति
प्रति मङ्गलं कारणं न भासात्, एवञ्च यत्र समाप्तिर्न दृश्यते तत्र
बलवत्तरो विष्णु इति तादृशविष्णुविनाशं प्रति बलवत्तरम्यैव
मङ्गलस्य कारणत्वमिति तादृशमङ्गलाभासान्न नश्यत्पलयत्तरविष्णु-
ध्वंस इति तादृशव्यापारलक्षणसम्बन्धेन कारणीभूतस्य मङ्गलस्या-
भावेन समान्यभावेऽपि म्यत्रन्यविष्णुध्वंसत्तरसम्बन्धेन मङ्गलसत्त्वे
न्यप्रतियोगिचरमवर्णानुपूलट्टिमत्तरसम्बन्धेन समान्यमायलक्षण-

स्यान्वयग्रभिचारस्याभावात् यद्वा समसङ्ख्यकत्रिध्वस प्रति समसङ्ख्यकमङ्गलस्य कारणत्वमतौ न्यूनसङ्ख्यकमङ्गलतत्त्वसम-सङ्ख्यकत्रिध्वनाशेऽपि विघ्नान्तरस्य सद्भावात्तन् समाप्तिरिति प्राचां मतम् ॥

नन्यमते तु त्रिध्वसफलकत्वमेव मङ्गलस्य न तद्वारा समा-प्तिफलकत्वम् यत्र व्यापारिण प्रमाणान्तरसिद्धकारणत्वोपपत्तये व्यापारन्तरन तत्रैव व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिः, यथा-आगमविहितक्रियाया कालान्तरीणस्वर्गं प्रति कारणत्वस्योपपत्तये व्यापारस्पादप्रस्य कल्पनमित्यदप्रलक्षणव्यापारेण व्यापारिस्वरूपायाः त्रियाया नान्यथासिद्धिः, यत्र तु व्यापारिण कारणत्वमन्तराऽपि व्यापारस्य कारणत्व फलस्य तत्र भवत्येव व्यापारेण व्यापारिणोऽन्य-थासिद्धिः, यथा-मोक्ष प्रति काशीमरणस्य, तत्र-

‘तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्य पन्था विद्यतेऽयनाप’

इत्यादिभ्यस्त्या मोक्ष प्रति तत्त्वज्ञानस्य कारणत्व फलस्य यस्यापि न पादया मरण तस्यापि तत्त्वज्ञानान्मोक्षस्य भासादिति काशी-मरणेऽपि तत्त्वज्ञाने सत्येव मुक्तिरिति व्यापारेण तत्त्वज्ञानेन फलस्य कारणतानेन व्यापारिण काशीमरणस्यान्वधासिद्धिरिति ‘का-शीमरणा मुक्ति’ इत्यत्र पञ्चम्या प्रयोजकत्वार्थकत्वम्, प्रकृ-तेऽपि कार्यमान प्रति प्रतिबन्धकान्नायस्य कारणत्वमिति प्रति-बन्धकभावापत्तिया समाप्तिलक्षणकार्यविशेष प्रति प्रतिबन्धकान्ना-यविशेषस्य विघ्नभावस्य कारणत्व फलस्यमिति तेन व्यापारिणो मङ्गलस्य समाप्ति प्रत्यन्यथासिद्धिः । स्वत सिद्धत्रिध्वनिरद्वयता कृतेन महलेन विघ्नान्तरप्रतियोगिलक्षणसङ्घारिकारणभावाद् त्रिध्व-सस्यान्तरेऽपि मङ्गलस्य त्रिध्वसफलकत्व निर्वहार्थेय, यान्महकारिकारणसमवधाने सत्येव कारणे फलोपघायकचरित्य-मोऽन्यथा तु स्वरूपयोग्यतैरेति स्वरूपयोग्यतानुपादाय निर्विघ्नपु-रुषतमङ्गलस्य त्रिध्वसफलकत्वसम्भवात् । अत एव ‘महले-निघ्नान्तराय वेदतोधिदरतं’पतात् त्रिध्वसन्वार्थमलौकिकशिष्यात्-

विषयत्वाद्, इत्यनुमानसिद्धस्य 'विघ्नध्वंसकामो मङ्गलमाचरेद्' इति
 वेदस्य मङ्गले विघ्नध्वंसजनकत्वबोधकस्य विषययाधादप्रामाण्यमिति
 शङ्काऽपि व्युदस्ता, साङ्गे कर्मणि फलावश्यम्भादस्य स्वीकृतत्वेन
 मङ्गलेन विघ्नध्वंसजनने विघ्नस्य सहकारितयाऽङ्गत्वेन तदभावे मङ्ग-
 लस्य साङ्गत्वाभावात्; साङ्गत्वाभावादेव च पापधर्मेण कृतस्य
 प्रायश्चित्तस्य पापरूपप्रतियोग्यभावेन पापध्वंसलक्षणफलोपधानाभा-
 वेऽपि न पापध्वंसजनकतया प्रायश्चित्तयोधकत्वेदाप्रामाण्यम् । वि-
 घ्नस्य समाप्तिप्रतिबन्धकदुरितविशेषस्य तद्गतोऽपि पुंसोऽस्तीन्द्रिय-
 तया तन्निश्चयानायेन तच्छब्दयैव तदध्वंसार्थं तेनापि पुंसा मङ्गल-
 स्यात्चरितत्वेन स्वतःसिद्धविघ्नविरहवताऽपि पुंसा स्वगतविघ्नशङ्का-
 शीलेन विघ्नध्वंसार्थं मङ्गलाचरणमुपपद्यत पय । यद्यप्यभावे वैजा-
 त्याभावेन मङ्गलकार्यतायच्छेदकं विघ्नध्वंसत्वमेव वाच्यम्, तत्र न
 सम्भवति "सर्वे विघ्नाः शमं यान्ति गणेशस्तवपाठतः" इति यज-
 नान्मङ्गलानाम्कादपि गणेशस्तवपाठाद् विघ्नध्वंससम्भवेन विघ्नध्वं-
 सत्वस्य मङ्गलाजन्येऽपि सत्त्वेन मङ्गलाजन्यताऽतिप्रसक्तत्वात्, विघ्ने
 वैजात्यस्य सम्भवेऽपि विजानीयोऽपि विघ्नः सर्वविघ्नान्तर्गतं पय,
 तदध्वंसोऽपि मङ्गलाभावे विनायकस्तवपाठाद् भयत्येयेति विजा-
 तीयविघ्नध्वंसत्वमपि न मङ्गलस्य कार्यताच्छेदकम्, तथाऽपि मङ्ग-
 लाज्यवहितोत्तरजायमानविघ्नध्वंसन्धं मङ्गलरूप, विनायकस्तवपाठा-
 द्यवहितोत्तरजादमानविघ्नध्वंसन्धं विनायकस्तवपाठस्य च कार्यता-
 चच्छेदकं भवत्येव । 'पर्वतो वह्निमान्' इत्यनुमितौः 'वह्निव्याप्यधूम-
 चान् पर्वतः' इति परामर्शादिव 'वह्निव्याप्यालोकावान् पर्वतः' इति
 परामर्शादपि भावेन सामान्यतः पर्वतत्वाच्चित्तप्रविशेषव्यवहृत्त्याच-
 चित्तप्रप्रकारकानुमितित्वस्यातिप्रसक्ततया तत्तत्परामर्शकार्यतानवच्छे-
 दकत्वे तत्तत्परामर्शाऽध्यवहितोत्तरजायमानतथाविधानुमितित्वस्य त-
 तत्परामर्शकार्यतायच्छेदकत्वं यथाऽनुमतं तथा प्रवृत्तेऽपीति मङ्गलस्य
 विघ्नध्वंसफलवत्यमुपपद्यतेतराम्, समाप्तिस्तु शुद्धिप्रतिमादित पय,
 समाप्तिकारणविघ्नध्वंसकारणत्वेन मङ्गलरूप समाप्ति प्रति प्रयोजक-

तथा मुक्त्यर्थिनां काशीमरण इव समाप्त्यर्थिनां मङ्गले प्रवृत्तिर्नातु-
पपत्ता । यद्यपि यत्कार्यं प्रति यस्य येन रूपेण येन सम्बन्धेन प्रति-
बन्धकत्वं तद्धर्माऽयच्छिन्नतत्सम्बन्धाऽयच्छिन्नतत्तत्प्रतियोगिताका-
ऽभावस्य कारणत्वमित्यवश्यं वाच्यम्, अन्यथा प्रतिबन्धकत्वाऽ-
यच्छेदकसम्बन्धेन प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेऽपि सम्बन्धाऽन्तराऽयच्छि-
न्नतत्प्रतियोगिताकाऽभावस्य सत्तया प्रतिदधीभूतकार्यस्योत्पत्तिः
स्यात्, तथा च स्वप्रतियोगिचरमवर्णाऽनुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन स-
माप्तिं प्रति दुरितविशेषलक्षणस्य विघ्नस्य समवायसम्बन्धेन प्रतिबन्ध-
कतया समवायसम्बन्धाऽयच्छिन्नविघ्ननिष्ठप्रतियोगिताकाऽभावस्यैव
कारणत्वम्, पञ्चमीयप्रतियोगितायां समवायसम्बन्धाच्चिन्नप्रत्यस्पाभा-
धेन कारणतायच्छेदकधर्मात्तान्तात्वाद् विघ्नध्वंसो न समाप्तिं प्रति
कारणमिति विघ्नध्वंसकारणत्वेऽपि मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति प्रयो-
जकत्वाभावात् समाप्त्यर्थिनां मङ्गले प्रवृत्तिसम्भवा, तथाऽपि विघ्ने
सति विघ्नाऽयन्ताभावो न वर्तते इति मङ्गलेन विघ्नध्वंसे जाते
ताप्रयुक्तो विघ्नान्यन्ताभावो वर्तते इत्येतावता विघ्नान्यन्ताभावस-
म्बन्धप्रयोजकविघ्नध्वंसकारणत्वाद् भवत्येव मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति
प्रयोजकत्वमिति । उक्तदिशा प्राचीननवीनमतमेवेन मङ्गलस्य सफल-
त्वमङ्गलस्य तत्कर्तव्यतां ग्रन्थारम्भे नैवापि क्व व्यजस्याप्यनित ॥

अन्ये तु-शिष्टाः क्वचिदर्भाष्टे प्रवर्तमाना मङ्गलकरणपूर्वकमेव
प्रवर्तन्ते इति मङ्गलमहत्त्वैव ग्रन्थकरणे प्रवर्तमानस्य शिष्टाचारा-
करणाद् अशिष्टत्वं परैः सम्भावितमापतेदिति शिष्टाचारपरिपालन-
मेव मङ्गलकल्म, शिष्टाचारे परिपालने च शिष्टकृतोऽयं ग्रन्थ इति
कृत्या शिष्टानुयायिभिरुपयनाभ्यापनादिभिरकृतो भवतीति प्राहुः ।

अपरे तु-"धैर्यामि यदुविघ्नानि भवन्ति महतामपि । अश्रे-
यानि प्रवृत्तानां काऽपि यान्ति विनापकाः" ॥१॥ इति यचनाद्
नास्तिप्रबन्धस्यातत्त्वाद्यनिरूपणप्रवणतया मोक्षमार्गप्रतिपत्तिध्वंसेनाधि-
योरूपतया तत्र विघ्नान्मन्धेन गत्तमानेन मङ्गलपूर्वकत्वं किन्तु
धैर्योभावात्प्रवणप्रवणतरार्थप्रतिपादकास्ति। प्रवणसमाप्तरेव मङ्गल-

जन्यत्वं तत्रैव श्रेयःसाधनत्वेन श्रेयोरूपे विघ्नसम्भवादिति तत्वा-
धर्मरूपकग्रन्थसमाप्तिं प्रत्येव विघ्नञ्चंसद्वा रा मङ्गलस्य कारणत्वमिति
नास्तिकग्रन्थसमाप्तः कार्यतापच्छेदकानाक्रान्तत्वात् तत्र व्यभिचार-
स्योदनायकाश्च इत्याहुः ॥

‘इन्द्रश्रेणितम्’ इत्येवमुक्त्याऽपि भगवतो महावीरस्य पूजाति-
शयो ज्ञायत एव, तथापि ‘येम्’ इति सरस्वतीमन्त्रसमारोपनत एव
ग्रन्थकर्तुः श्रीमतो यशोविजयमहोपाध्यायस्य कवित्वविस्वाद्युत्कर्षमा-
प्तिरिति प्रायः स्वनिर्मितग्रन्थमात्र पञ्चारम्भे उक्तमन्त्रकीर्तनं स्वनि-
र्मितत्वावबोधकमतोऽत्रापि तदवगतये ‘इन्द्रश्रेणितम्’ इत्युक्तिः । यः
सल्लु देवेन्द्रसमूहपूज्यः स मरेन्द्रादिपूज्यः स्यादेवेति पूजातिशय-
लामः । वीरमिति-लोके वात्स्यशुजयनशीलोऽपि पराक्रमशालित्वाद्
वीर इत्युच्यते, तीर्थरुन् पुनरन्तःशशुरागह्येराद्यत्यन्तोच्छेदाऽप्रतिघ-
सामर्थ्यान्महावीर इति, तमित्यर्थः; अनेन योगरूढेन विशेष्यसमर्पक-
पदेनावयवशक्त्याऽपात्यापगमातिशयो लभ्यते । ‘तत्त्वार्थदेशिनम्’ इत्यनेन
“उत्प्रेद् धा धिगमेद् वा धुवेद् वा” इति वचनेन सर्ववस्तुव्यापको-
त्पादव्ययधौव्ययुक्तत्वलक्षणसत्त्वप्रतिपादनतोऽनेकान्तात्मकत्वं द्रव्य-
पर्यायनयद्वयाययोध्यमवर्ष्यं यस्तुमात्रसमनुगतमावेद्यत इति वच-
नातिशयो लभ्यते । पर्यं समवच्छती नरामरादीन् प्रतिदिवसं दिता-
वहमुपदिशति भगवान् सर्वभाषापरिणामिभाषयेति तादृशदेशना-
वचनमेव ‘तत्त्वार्थदेशिनम्’ इत्युक्तिसमनुगतमित्येवंदिशाऽपि वच-
नातिशयलामः । तादृशवचनातिशयो न भ्रान्तिशयं विना, वाक्यर-
चनां प्रति वाक्यार्थज्ञानस्य कारणत्वेन विशिष्टवचनकारणतया
विशिष्टज्ञानस्यापदयकत्वादिति भ्रान्तिशयोऽशङ्क्यते । ‘नत्व’
इत्यनेन नमस्कारलक्षणं मङ्गलमावेदितम् । नमस्कारश्च स्थायधिको-
त्प्रेत्यप्रकारकज्ञानानुफुलो ज्यापारः, ज्ञानं च-‘मत्त उत्कृष्टो वीरः’
इत्याकारकम् । ग्रन्थाध्ययनात् प्रेक्षावतां प्रवृत्तये ग्रन्थादावनुपन्ध-
चतुष्टयमपदर्थं वाच्यम्; तल्लक्षणं तु प्रवृत्तिजनकज्ञानजनकज्ञान-
विषयार्थं प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानचिरपरत्वं वा, प्रवृत्तिजनकम् ‘इदं मदि-

“प्रकृतवस्त्यंशग्राही तदितरांशाप्रतिक्षेपी अध्यच-

प्टसाधनम्, इदं मत्कृतिसाध्यम्’ इत्याकारकं ज्ञानम्, तज्जनकं प्रयोजनाधिकारिसम्बन्धाभिधेयानां ज्ञानम्, तदेव ज्ञानं प्रवृत्तिप्रयो-
जकमपि, तद्विषयत्वं प्रयोजनादिचतुष्टये वर्तत इति तद्यतुष्टयं भवत्यनुबन्धवतुष्टयम्, नहि निष्प्रयोजनेऽसम्बन्धेऽनमिलपिताभिधे-
येऽनुष्ठानगोचरेऽथ प्रवृत्तिः, नाऽप्यनधिकारिणोऽध्यचनादौ प्रवृ-
त्तिरित्यनुबन्धवतुष्टयप्रतिपादनाय ‘परोप-
पदेन नयरहस्यामिलाप्येय विवक्षितस्तस्यैव नयरहस्यप्रतिपाद-
कैतद्वृत्तयतो नयरहस्यात्मकफललक्षणोपकारसम्भवमिति “परोप-
कृतये” इत्यनेन नयरहस्यामिलापी अधिकारी, नयज्ञानलक्षणं प्रयो-
जनं तादृशैकवतुर्थीतो यन्नयरहस्यग्रन्थस्य तदथाविगमनम्, तदु-
क्तग्रन्थस्योक्तफलेन सह जन्य-जनकभावलक्षणसम्बन्धमन्तरेण न
सम्भवतीत्युक्तमनुबन्धश्च प्रतीयते। ‘नयगोचर रहस्यम्’ इत्यनेन नयरह-
स्यात्मकग्रन्थस्यैवावेदमिति तत एव नयलक्षणोऽभिधेयस्तेन सह
ग्रन्थस्य प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभावसम्बन्धश्च प्रतीयते। ‘ग्रम्’ इत्यनेन
उत्तरकालीनकृतव्यत्वप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारलक्षणा प्रतिज्ञाऽऽ-
वेदिता भवति, सा च धोतृणां चित्तैकाग्रबलक्षणावधानार्था ॥

प्रतिज्ञातं नयगोचररहस्यवचनं नयनिरूपणपथवसितमेव, नय-
निरूपणं चोद्देशलक्षणपरीक्षामिर्भवेत्, तत्रोद्देशी नाममात्रेण वस्तु-
संकीर्तनरूपः, प्रकृतं ‘नयगोचरम्’ इत्यत्र नयशब्दोद्भूतमात्रत एव
निष्पन्नः, तत एव च लक्षणेनेतरभेदानुमाने उपयुक्तस्य वक्ष्या-
नस्य निष्पत्तिः, परीक्षा च लक्षणेऽव्याप्यतिव्याप्यसम्भवदोषनि-
रासफलिका लक्षणात्तरं लब्धप्रसरेति नयलक्षणमितरभेदानु-
मितिफलकमाह-प्रकृतं, यथा-सन् घट इति ज्ञानं नयः, तद्वि-
प्रकृतस्य वस्तुतः सदसदाद्यनेकान्मकस्यांश परुदेशः सदात्मा तं
गृह्णाति, सद्रूपांशादितरोऽशोऽसदादिः तं न प्रतिक्षिपति तत्रोदा-
सीन्यमेव भजते, न चेद् शब्दप्रमाणप्रदीर्घसन्तताध्यवसायस्यैकदे-
शस्वरूपं किन्तु पृथगप्यवसापयिक्षेप पथेति ‘प्रकृतवस्तुश्राही’ इत्या-

सायविशेषो नयः" । दुर्नयस्याप्यधिकृतांशाप्रतिक्षेपित्वात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय 'प्रकृतवस्त्वंशग्राही' इति । एवं च तत्पदेन तद्भिन्नप्रतिपन्धिधर्मोपस्थितेन दोषः । प्रकृतवस्त्वंशग्राहित्वमपि दुर्नयेऽतिव्याप्तमेवेति 'तदि-

दिलक्षणसमन्वयः । यद्युक्तलक्षणवाक्ये 'प्रकृतवस्त्वंशग्राही' इति विशेषणं नोपादीयेत, तदा प्रथमं किमपि नोक्तमेवेति नत्पद् कस्य परामर्शकं भवेदिति 'तदितराप्रतिक्षेपी' इत्यत्राप्रतीयमानार्थक 'तदितर' इत्यपि नोपादीयेत स्याद्, एवं च 'अंशाप्रतिक्षेपी अव्यवसायविशेषो नयः' इत्येव लक्षणवाक्यं भवेत्; तथा च दुर्नयोऽपि स्वधिपदीभूतमंशं न प्रतिक्षिपति अव्यवसायविशेषोऽपि भवतीति तत्रातिव्याप्तिः, तद्वारणाय प्रकृतवस्त्वंशग्राहीत्याह-दुर्नयस्यापीति । तत्र दुर्नये । नन्वेवमपि दुर्नयेऽतिव्याप्तिस्तद्व्यतिरेक, दुर्नयविषयोऽप्यंशः प्रकृतवस्त्वंशः, तद्ग्राहित्वमपि दुर्नये वर्तते, स्वधिपदीभूतो योऽंशस्तदप्रतिक्षेपित्वमपि वर्तत इत्यत आह-एवमेति-प्रकृतवस्त्वंशग्राहीत्युपादाने चेत्पर्यः । तत्रेव 'तदितरांशाप्रतिक्षेपी' इत्येतदुच्यते तदितरांश इत्यनेन । तद्भिन्नप्रतिपन्धिधर्मोपस्थिते-यन्मये लक्षणं सङ्गमनीयं तदाप्यपि यो यः 'प्रकृतवस्त्वंशः' इत्यनेन कृद्यते, यथा-घटः, सन्नित्यत्र प्रकृतवस्त्वंशः सत्यम्, तदेव प्रथमोपस्थितत्वाद् तच्छब्दग्राह्यम्, तद्भिन्नो यः प्रतिपन्धी तद्विशेषो धर्मोऽस्तस्य तस्योपस्थितेः, तदप्रतिक्षेपित्वं घटं सन्निति नये वर्तत इति लक्षणसमन्वयः । घटः सन्नेवेति दुर्नये च तादृशधर्मप्रतिक्षेपित्वमेव वर्तत इति तदितरांशाप्रतिक्षेपित्वमप्यत्राह, न दोष-नातिव्याप्तिरित्यर्थः । 'प्रकृतवस्त्वंशग्राही अव्यवसायविशेषो नयः' इत्येतास्मादे लक्षणवाक्ये चिन्त्यन्नेऽपि दुर्नयेऽतिव्याप्तिस्तद्व्यतिरेकेति 'तदितरांशाप्रतिक्षेपी' इत्युपासमित्याह प्रकृतवस्त्वंशग्राहीति । सतमद्ग्राहकमकमदानास्येन यो योषो जायते स प्रथममद्ग्राहकान्योऽनोत्पद्यमानधरममद्ग्राहकानोत्पद्यते परिपूर्णं भवतीति तान्दंशममुद्रितरूपोऽव्यवसायः स प्रमाणात्मकः, तद-

तरांशाप्रतिक्षेपी' इति । सप्तभङ्गात्मकशब्दप्रमाणप्रदीर्घ-
सन्तताध्यवसायैकदेशोऽतिव्याप्तिवारणायाध्यवसायपद-
म् । रूपादिग्राहिणि रसाद्यप्रतिक्षेपिण्युपायादिप्रत्यक्षप्र-

शास्तु तच्चधर्माविगाहनप्रयुगा अध्यवसायैकदेशा पय नाध्यवसा-
यरूपाः, तेऽपि च प्रकृतवस्त्वंशग्राहिणस्तदितरांशाप्रतिक्षेपिणश्च, न
च नया इति तत्रातिव्याप्तिवारणाय 'अध्यवसायविशेषः' इति
विशेष्योपादानमित्याह-सातभङ्गाननेति-सप्तभङ्गात्मकं यच्छब्दप्रमाणं
ततो य प्रदीर्घसन्ततस्वरूपोऽध्यवसायस्तदैकदेश इत्यर्थः । यद्यपि
अनन्तधर्मात्मकवस्तुग्राहि ज्ञानमेव स्वपरव्यवसायिस्वरूपं प्रमाणम्,
तच्च मुख्यवृत्त्या कैवलज्ञानम्, सकलादेशमहिम्नाऽनन्तधर्मा-
त्मकवस्तुवभासकं स्यात्कारलाञ्छितवान्यजनितज्ञानश्च; तदन्यप्र-
त्यक्षादिज्ञानञ्च प्रतिनियततत्तद्धर्मविशिष्टधर्मिग्राहकत्वान्मानन्तध-
र्मात्मकवस्तुग्राहकम्, अतो न मुख्यवृत्त्या प्रमाणं किन्तु तद्वति
तरप्रकारकज्ञानत्वलक्षणप्रामाण्यं व्यावहारिकमेवेति तस्य नयन्वमेव
मुख्यवृत्त्येति तत्र लक्षणगमने लक्षणसमन्वय पय नातिव्याप्तिरिति
तद्वारणाय न कोऽपि प्रयास आवरणीयः, तथापि अन्यतैर्धिरुक्तानां
स्याद्वादसंस्कारविकलानां यन् प्रत्यक्षादि ज्ञानमुपजायते तस्या-
नन्तधर्मात्मकवस्तुग्राहित्वाभावेऽपि स्याद्वादसंस्कारवतां प्रमातृणां
प्रत्यक्षादि ज्ञानमुपजायमान प्रधात्येन प्रतिनियतधर्मविषयकमपि
गुणीभूतताया धर्मान्तरविषयकमपि, एतावताऽप्यनन्तधर्मात्मकवस्तु-
विषयकत्वात् प्रामाण्यं तस्य निर्गृह्येव, तथा रूपादिप्रत्यक्षज्ञानमव-
ग्रहेद्वाक्यमन्यवसायात्मकत्वान्न प्रमाणं परमपायधारणात्मकं तत्
प्रमाणमेव, तदपि प्रकृतवस्त्वंशस्य रूपादेर्ग्राहकं तदितरांशस्य
रसादेरप्रतिक्षेपकमध्यवसायस्वरूपञ्चेति तत्रातिव्याप्तिवारणाय
'अध्यवसायविशेषः' इत्यत्र विशेषप्रदीपादनमित्याह-रूपादिग्राहिणिति ।
अध्यवसायपदं च निश्चयात्मकज्ञानपरमतोऽयग्रहेद्द्वयोरतिव्याप्य-
संभवाद्, अपवर्णीत्यादिपदाद् धारणापरिग्रहः । प्रत्यक्षप्रमाणेऽतिव्या-
प्तिश्चानुमानादिप्रमाणेऽतिव्याप्त्येव्युपलक्षिका, तेन प्रमाणमात्रे-

भाणेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेषपदम् ॥ “नयाः प्रापकाः
साधका निर्वर्तका निर्भासका उपलम्भका व्यञ्जका इत्य-
नर्थान्तरम्” इति भाष्यम् [तत्त्वार्थ० अ०१ सूत्र०३५] ।

अत्र प्रापकत्वं प्रमाणप्रतिपन्नप्रतियोगिप्रतियोगिमद्भा-

ऽनन्तधर्मात्मक्यभ्यनुग्राहिणि प्रकृतवस्त्वंशग्राहित्वस्यापि भावेन
तत्रातिव्याप्तेरनभिधाने न्यूनतापत्तेर्नां वकाशः । विशेषता आध्यव-
साये प्रकृतवस्त्यशत्वव्यापकप्रियताशून्यत्वमेव, प्रमाणे च प्रकृत-
वस्त्वंशग्राहित्वं प्रकृतवस्तुग्राहित्वादेव, तथा च विवक्षितैकांशग्रा-
हित्ववत् तदव्यांशग्राहित्वमपि, एवञ्च प्रकृतवस्तुशत्वव्यापकप्रिय-
यतैव तत्र न तन्नून्यत्वमिति नातिव्याप्तिरिति हृदयम् ॥

स्वयं नयलक्षणमभिधाय उक्तवचित्र्येण तत्त्वार्थभाष्यकृद्-
क्तानि लक्षणान्तराण्यपि नयम्यात्रसेयानीत्याशयेन तत्त्वार्थभाष्य-
मुल्लिखति-नय इति । अथांतर नयशब्दतमानार्थका प्रापकादि-
शब्दाः । न खलु प्रापकादिशब्दानां सर्वार्थकार्थत्वमेव किन्तु कथ-
ञ्चिदर्थमेदोऽपि, य एव प्रापकास्त एव साधका निर्वर्तकाद्याश्चेति
धर्म्यशमुपादायैकार्थकत्वं प्रकारांशमादाय तु विभिन्नार्थकत्वमित्या-
शयेन मन्त्रेण प्रापकत्वादिः लक्षयति अत्रेति । ‘अध्यवसायवि-
शेषः’ इत्यत्र विशेषपदेनापि प्रमाणव्यावृत्तं प्रापकत्वादिः मभिमतम्,
एतदभिसन्धनेनैव प्रमाणातिव्याप्तियारणफलरक्तया विदोषपदं सत्त-
मस्य विशेषपदोपादानेऽतिव्याप्तियारणप्रकारेणनुक्त्यैव ‘नयाः प्रापका’
इत्यादिभाष्यमुल्लिख्य प्रापकत्वादिनिर्दिष्टं हृतवान् ग्रन्थकार-
प्रमाणप्रतिपन्नैति-प्रमाणेन प्रतिपन्ना निश्चिता ये प्रतियोगिप्रतियो-
गिमद्भावापन्ना विरोधिविरोधिमद्भावापन्ना नानाधर्मा भस्या-
मत्य-नित्यनानित्याद्य-भेदाभेदादयो धर्मास्तदेकतरमात्रं सत्त्वं वाऽ-
सत्त्वं वा नित्यं वाऽनित्यं धर्मैक एव धर्मः प्रकारो यत्र
तद्भावाः प्रमाणप्रतिपन्नप्रतियोगिप्रतियोगिमद्भावापन्नतानाधर्मकत-
व्याप्रप्रकारकम्, एवरूप प्रापकत्वं नयत्वेनाभिमतव्याप्यव्याप्यवि-
शेषेणैव न प्रमाणाप्यति भवत्येतदपि नयलक्षणम् । तथाचिप्रतिप-

वापन्नानाघर्मेकनरमात्रप्रकारकत्वम् । साधकत्वं तथा-
विधप्रतिपत्तिजनकत्वम् । निर्बलकत्वमनिर्बलमाननिश्चि-
तस्वाभिप्रायकत्वम् । निर्भासकत्वं शृङ्गग्राहिकया वस्त्व-
शज्ञापकत्वम् । उपलम्भकत्वं प्रतिविशिष्टक्षयोपशमापे-
क्षसूक्ष्मार्थावगाहित्यम् । व्यञ्जकत्वं च प्राधान्येन स्ववि-
षयव्यवस्थापकत्वम् । एवं च पदार्थं प्रतिपादयन्नपि
भाष्यकारस्तत्त्वतो लक्षणान्येव सूचितवान् ।

तिजन्तव्य प्रमाणार्थात्पन्नप्रतियोगिप्रतियोगिमद्भाषापन्नानाघर्मकत-
रमात्रप्रकारप्रज्ञानजनकत्वम् . एतच्च नयलक्षणं ज्ञानविशेषजनकश-
ब्दादाहुपचात्तो नयव्यपदेश्ये समनुगतम् । अनिर्बलमानेति-पलवत्त-
रविरोधिनाऽव्याप्यमानो निश्चितः स्वाभिप्रायो यस्य सोऽनियतमान-
निश्चितस्वाभिप्रायकत्वत्वम् , एतदपि नयवान्यस्योपचारात्नयत्वमव-
लम्ब्य तद्वन्न प्रतिपन्नयम् । शृङ्गग्राहिक्येति-यथा शृङ्गं गृहीत्या मयी-
येयं गौरिति विशेषतः प्रतिपादनं तथा प्रातिस्विकरूपेण वस्त्व-
शज्ञापकत्वं निर्भासकत्वमित्यर्थं । वस्तुशब्दप्रत्ययान्तेन वस्त्व-
शज्ञापकत्वं विवक्षितं तेन प्रमाणे नातिव्याप्तिः । प्रतिविशिष्ट-
मत्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणरूपस्य प्रतिविशिष्टक्षयोपशमापेक्ष-
सूक्ष्मार्थावगाहित्यमस्तीति तन्नातिव्याप्तिः, तथापि 'प्रतिविशिष्ट'
इत्यनेन सूक्ष्मार्थस्य वस्तुशब्दस्यैव यादृशेन क्षयोपशमेनाजयोभो
भवति तादृशक्षयोपशम एवाभिमत इति तादृशक्षयोपशमापेक्षम्
क्ष्मार्थावगाहित्यं नय पथेति नोक्तातिव्याप्तिरिति बोध्यम् । भवतिष्य-
व्यवस्थापकत्वमित्यत्र 'स्वविषय' इत्यनेन वस्तुशब्द एवाभिमतः, तेन
प्रमाणस्यान्तधर्मात्प्रत्ययस्तुस्यैवस्य स्वविषयस्य व्यवस्थापकत्वेऽपि
न क्षतिः, प्रमाणेनान्तधर्मात्प्रत्ययस्तु प्रतीयते. तत्र वा धर्मो यद्-
पेशया सम्बन्धित तस्य धर्मस्य तदपेशया प्राधान्येन व्यवस्थापकत्व-
द्विषयको नय पथ, अत एव प्रमाणस्य नयापेक्षेति बोध्यम् । एवम-
प्रापकत्वादीनानुचक्षिणा नयमाप्रगततया निर्धचनतो नयलक्षणत्वस्य-

यदेवं नयानामध्यवसायरूपता कथं तर्हि “उवपसो
सो णओ णाम” त्ति ?, [आद्य० नि०] सत्यम्-नयजन्यो-
पदेशो नयपदोपचारात् । तथाप्येते तन्त्रान्तरीयाः स्वत-
न्त्रा वा चोदकपक्षग्राहिणो भतिभेदेन विप्रधाचिताः, उभ-
यथापि मिथ्यात्वमिति चेत्, न-प्रमाणापेक्षत्वेनैतेपामु-
यस्थितौ च । लक्षणान्वय नयलक्षणान्वय ॥

अध्यवसायप्रदेशस्यैव प्रकृतप्रसङ्गप्राहीत्यादिलक्षणेन नयत्व-
व्यवस्थितौ उपदेशस्य वचनरूपस्य नयतयोपवर्णनं सिद्धान्ते कथं
सद्गतमित्याक्षेपमुत्थाप्य समाधत्ते-यथेति । ननु “प्रमाणनयरीचिगमः”
[तत्त्वार्थ० १-६] इति सूत्रेण नयानामधिगमोपायस्यमुक्तम्, तन्न यु-
क्तम्-अनन्तधर्मात्मकत्वस्यनयनाहिनां नयानां प्रमाणभिन्ततया मिथ्या-
त्वस्यैव भावेन तन्त्रान्तरीयत्वे स्वतन्त्रस्यै वा प्लेतां स्याद्दिलक्षण-
सिद्धान्तानभिप्रैतैरुक्तव्यमप्ररूपकतया प्रतिपक्षपक्षसमर्थकानां नान-
न्तधर्मात्मकत्वमधिगमोपायस्यं प्रत्युतैकान्तवाद्यमिमतैरुक्तधर्मैरव-
स्थापकत्वमेवेति तत्प्ररूपणं स्यादुदितः स्वयमस्य कृतोत्थापनमे-
वेत्याशङ्कते-तत्रऽपीति-अवयवमायप्रदेशस्य परमार्थतल्लक्षण्योपदेश-
स्योपचारात् नयत्वस्य समर्थनेऽपीत्यर्थे । एते नया । तन्त्रान्तरीया-
जैतरादान्तमिन्नरादान्तमान्या । वा अथवा । स्वतन्त्रा तन्त्रान्तरमन-
पेक्ष्य प्राधान्येन स्वप्रिपयीभूततल्लक्षणेनमर्थनायादता । चोदकाक्षणा-
दि-चोदकस्य प्रक्षरकृतुः पक्षस्याभिमतत्वात्स्य ग्राहिणः समर्थताः ।
भतिभेदेन विभिन्नाभिप्रायेण । विप्रयोगेण-विभिन्नपन्थानमाश्रिताः, न तु
स्यादादाभिन्नप्रमाणराजमार्गानुगामतपराः । उभयत्रऽपि तन्त्रान्तरीयत्वे
स्वतन्त्रत्वेऽपि च । मिथ्यत्वम् अपामाव्यम् । प्रमाणेन परम्परविरोधि-
भावापन्नमन्त्रासत्त्वायतन्त्रधर्मांशकरत्सु व्यरस्थापनीयम्, विरो-
धिनां स्वस्यासत्त्वादीनामेकरान्त्र-ज्ञानप्रतिपक्षितपिश्चामेद्वयुक्तमामा-
नाधिकारण्यममर्थनप्रतारा, अपेक्षामेदृश्य नयमेदेनीय प्रतिपादनीय
इत्यविरोधप्रतिपक्षे नया अपेक्षनीयाः प्रमाणरिति स्याद्वादिन
परैरे न तन्त्रान्तरीया नापि स्वतन्त्रा इति न मिथ्यामितिबेशल-

भयवैलक्षण्यात्, स्वविषयप्राधान्यरूपस्वतन्त्रतायाश्च
मिथ्यात्वाप्रयोजकत्वात्, गौणत्व-मुख्यत्वयोहस्वत्व-दी-
र्घत्वयोरिवापेक्षिकवस्तुधर्मत्वात् । प्रपञ्चितं चेदमन्यत्रेति
नेह प्रतन्यते । अत एव नैकस्मिन्नर्थे नानाव्यवसायरू-

क्षणा इति भवत्येतेषामधिगमोपायत्वमिति समाधत्ते-नेति । एतेषां
नयानाम् । उभयेति-तन्त्रान्तरीयस्वतन्त्रोभयेत्यर्थः । तत्रान्तरीयत्वे-
ऽस्तत् पकान्तस्य प्राहित्वेन मिथ्यात्वं स्यादपि, स्वतन्त्रत्वा यदि
स्वविषयीभूतांशमिन्नप्रतिपन्ध्यंशप्रक्षेपिता नयेषु विवक्षिता स्यात्,
स्यात् तदा मिथ्यात्वम्, यदि तु स्वविषयप्राधान्यरूपैव स्वतन्त्रता-
ऽभिमतता तदा स्वविषयेतरांशे गजनिमीलिकामयलम्बमानानां
प्राधान्यतः स्वविषयमवगाहमानानामीदृशी स्वतन्त्रता मिथ्यात्वम-
न्तरेणैव सूपपादेति न स्वतन्त्रतातो मिथ्यात्वपरतिरिक्त्याह-स्वविषयेति ।
य एव वस्तुसंश पकेन नयेन प्रधानतया विषयीक्रियते स पदान्येन
नयेन गौणतया विषयीक्रियत इत्यापेक्षिकं प्राधान्यं गौणत्वञ्च
वस्तुधर्म एव, यथा पकैवानामिका कनिष्ठिकापेक्षया दीर्घा मध्य-
मापेक्षया ह्रस्वेति आपेक्षिके ह्रस्वत्वदीर्घत्वे एकस्मिन् वस्तुनि
सम्भवत, तथा प्राधान्यगौणत्वे अपीत्याह-गौणत्वेति-यथा एक
एव देवदेव पितृपुत्रादिव्यपदेशमाह, तत्र स्वपुत्रापेक्षया पितृत्वं
स्वपित्रपेक्षया पुत्रत्वं स्वमातुलापेक्षया भागिनेयत्वं स्वभागिने-
यापेक्षया मातुलत्वमित्येवमापेक्षिकमनेकधर्मसंघट्टनमेकत्र, तथा
नयमेदापेक्षया विभिन्ननिमित्तसमाश्रयणेन सत्त्वासत्त्वाद्यप्येकत्राधि-
रुद्धम् । यथा च स्याद्वादे न कस्यापि विरोधस्तथा तत्त्वार्थबुद्ध्या-
दातृपपादितमेवेत्याशयेनाह-प्रमितमिति । अत एव निमित्तमेदापेक्षपै-
कस्मिन् भागाधर्माणां विरुद्धानामपि समावेशस्य सम्भवादेव, अस्य
'नाशङ्कनीयम्' इत्यनेन सम्बन्धः । यद्यपि संप्रहृतयः सर्वस्य सत्त्वेन-
भयमयगाहते व्यवहारस्थानिकतामित्येकत्वानेकत्वाद्यव्यवसायरूपाणां
संप्रहृत्यव्यवहारदिग्गयानां विरुद्धप्रतिपत्तिरूपतया विरतिपत्तित्वमानु-
शोऽवनासते, तथाऽप्यपेक्षामेदेनैकत्वानेकत्वादेरेकत्र सम्भवेन विरो-

पाणामेतेषां विप्रतिपत्तित्वमप्याशङ्कनीयम्, सत्त्व-जीवा-
जीवात्मकत्व-द्रव्यगुणपर्यायात्मकत्व चतुर्दशानविपयत्व-
पञ्चास्तिकायावरुद्धत्व-पञ्चद्रव्यक्रोडीकृतत्वधर्मैरेकत्व-द्वि-
त्व-त्रित्व-चतुष्टय-पञ्चत्व-पट्त्वाध्यवसायानामिव १, पर्या-
यविशुद्धिवशात् पृथगर्थग्राहिणां मतिज्ञानादीनामिव २,
एकत्रार्थं प्रतिनियतविषयविभागशालिनां प्रत्यक्षादीना-
मिव ३ वा नैगमाद्यध्यवसायानां विरुद्धनानाधर्मग्राहित्वे
ऽप्यविप्रतिपत्तिरूपत्वादिति सम्प्रदायः ।

धर्त्यैवामावादित्याह-नैरस्मिन्नर्थं इति, नन. 'आशङ्कनीयम्' इत्यनेना-
न्ययः । एतेषां नयानाम्, 'नैगमाद्येषु नया विप्रतिपत्तिरूपा एकस्मि-
न्मध्ये विरुद्धनानाधर्मग्राहित्वाद्' इति शङ्कितुरनुमानप्रयोगोऽभिप्रेत,
हेतोर् 'विरुद्ध' इत्यनेन सर्वथा विरुद्धत्वं यद्यभिमतं तदाऽस्तित्वमेव
मत्प्राप्तत्वादीनां सर्वथा विरोधस्यानभ्युपगमेनैरस्मिन्नर्थे सर्वथा
विरुद्धनानाधर्मग्राहित्वलक्षणहेतोः पक्षीभूते नयेऽभावात्, कथञ्चिद्
विरुद्धत्वं यद्यभिप्रेतं तदा कथञ्चिदित्युक्तिवलाद्विरुद्धत्वमप्यागतम्,
तथा च कथञ्चिद्विरुद्धनानाधर्मग्राहित्वमेकत्वद्वित्र्याद्यध्यवसायेषु
यतंतं, न च तेषां विप्रतिपत्तिरिति व्यभिचारित्यमेवोक्तहेतोः स्यात्,
'नैगमाद्येषु नया विप्रतिपत्तिरूपा अंशग्राहित्वाद्' इति शङ्कितुर-
नुमानप्रयोगो यद्यभिमतस्तदा क्षयोपशमिकानां मतिज्ञानादीनाम-
शग्राहित्वेऽपि विप्रतिपत्तिरूपत्वाभावात्प्रैकान्तिकोऽयं हेतुः, एवम-
स्मर्दादिप्रत्यक्षादिरमपि न सम्पूर्णायांशबोधकमिति तथाविधप्रत्य-
क्षादेरपि प्रमितिशैलक्षण्यं समस्तीति तेन हेतुना विप्रतिपत्तित्वसा-
धनेऽपि विप्रतिपत्तिरूपे प्रत्यक्षादी व्यभिचारः स्यादित्याशयेनाह-एतत्वेति-
सत्येन न इत्यैकत्राप्यत्रमायः, जीवाजीवात्मकत्वेन द्वित्वाध्यवसायः,
द्रव्यगुणपर्यायात्मकत्वेन त्रित्वाध्यवसायः, चतुर्दशानविपयत्वेन चतु-
ष्टयाध्यवसायः, पञ्चास्तिकायावरुद्धत्वेन पञ्चद्रव्य-
क्रोडोत्पत्तेन पट्त्वाध्यवसायः, इत्येवं दर्शितानामाध्यवसायानां

अत्र च त्रिभिर्निर्दर्शनैर्विरुद्धधर्मग्राहित्वांशग्राहित्वप्रमि-
तिवैलक्षण्यत्वानां विप्रतिपत्तित्वसाधकहेतूनामसिद्धि-
व्यभिचारप्रदर्शनात् इष्टसिद्धिरिति विभावनीयम् ।
स्यादेतत्-एकत्वादिकं न वास्तवसंख्यारूपं किं तु वि-
भिन्नधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वरूपम्, तच्च मिथो न विरुद्धं,
नयविषयीभूतं भेदाभेदादिकं तु विरुद्धमेवेति,

यथा न विप्रतिपत्तिरूपत्वं तथेत्यर्थः । एकेनैव सत्त्वादिनैकत्वाद्यध्य-
चक्षयनिर्दर्शनेन नयानामविप्रतिपत्तित्वन्यवस्थितिसम्भवान्निर्दर्शन-
प्रयाभिधान् किमर्थमित्यपेक्षायामाह-नत्र चेति-सत्त्वादिप्रथमनिर्दर्श-
नेन विरुद्धधर्मग्राहित्वहेतोरसिद्धिव्यभिचारप्रदर्शनम्, 'पर्यायविजु-
द्धिवशाद्' इत्यादि द्वितीयनिर्दर्शनेनांशग्राहित्वहेतोरर्थव्यभिचारप्रदर्शनम्,
'एकग्राथे' इत्यादि तृतीयनिर्दर्शनेन प्रमितिवैलक्षण्यहेतोरर्थव्यभिचारप्र-
दर्शनमिति निर्दर्शनयोद्भावनेन सफलमेवेति । ननु सत्त्वादिना यदे-
कत्वाध्ययरसायादिकं निर्दर्शितं तत्र विरोधचर्चैव नास्ति, सत्त्वेनै-
कत्वं नाम सत्यप्रकारकबुद्धिविषयत्वम्, जीवाजीवात्मकत्वेन द्वित्वं
जीवत्याजीवन्यप्रकारकबुद्धिविषयत्वम्, एवं नित्यादिकमपि, न तु
सङ्ख्यारूपमेकत्वादिकं सत्त्वादिनैकत्वाध्ययरसायादी भावत इति, तथा
च सङ्ख्यारूपस्यैकत्वादेर्विरोधो न बुद्धिप्रदेशविषयत्वरूपस्येत्येक-
त्वाद्यध्यवसाया अविरुद्धधर्मत्रियया एव, नयविषयीभूत भेदाभेदा-
दिकं तु विरुद्धमिति तदध्यवसायरूपस्य नयस्य विप्रतिपत्तित्वं
स्यादेतत्साङ्गते स्थापयित्वा । तत्र विभिन्नधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्व-
रूपमेकत्वादिकं च । अनन्तधर्मात्मकं वस्तुनि एकत्वद्वित्वनित्वादीनां
संख्यारूपाणामेव सतां बुद्धिविशेषेणाभिव्यक्तिरेव भवति, अत एवै-
कत्वविषयकतयैकत्वाध्ययरसायो द्वित्वविषयकतया द्वित्वाध्यवसायः,
एवं नित्यादिविषयकत्वेन नित्वाध्यवसायोऽनुभूयने, अन्यथा सङ्ख-
त्मना धर्ममेकमित्यध्ययरसायः सत्यप्रकारकज्ञानविषयत्ववत् सर्वमित्ये-
वंरूपेणोद्दिष्टतः स्यादिति अपेक्षामेदेनाविरुद्धानामेकत्वादीनामध्य-

मैघम्-सतामेवैकत्वादीनां बुद्धिविशेषेणाभिव्यक्तेः, अन्यथा तद्विषयत्वायोगादेकत्र प्रमीयमाणत्वेन चाचिरोघात्, तद्वदेव भेदादीनामविरोध इति भावनीयम् । एकैकपक्षोक्तदोषापत्तिस्तु जात्यन्तरत्वाभ्युपगमाच्चिरसनीया । दृष्टा हि वैकल्पपरिहारेण तत्प्रयुक्तायाः परस्परा-

घसायो यथा न विप्रतिपत्तिविषयस्तथा भेदाभेदादीनामप्यपेक्षामेदेन न विरोध इति तदध्यघसायरूपनयस्यापि न विप्रतिपत्तित्वमिति समाधत्ते-नैवमिति । अन्यथा एकत्वादीनां सत्त्वाभेदे । तद्विषयत्वानुगाद् बुद्धिविशेषविषयत्वासम्भवात् । ननु विरुद्धत्वादेव न सङ्घारूपाणामेकत्वादीनामेकत्रायमाससम्भव इत्यगत्या बुद्धिविशेषविषयत्वादिरूपस्यैवैकत्वादेरभ्यघसायोऽङ्गीकरणीय इत्यत आह-एवमेति, ययोर्नैकत्र प्रमीयमाणत्वं तयोरेव विरोध, ययोश्चैकत्र प्रमीयमाणत्व तयोर्न विरोध इत्येवं विरोधेऽविरोधे च नियमोऽभ्युपेय, एकत्ववद्वित्वादि-कञ्चैकत्र निमित्तमेदेन प्रमीयत एवेति प्रमीयमाणत्वेनाविरोधात् सङ्घारूपाणामेवैकत्वादीनामुक्तताभ्यघसायोऽभ्युपेय इति तद्विप्रतिपत्तित्ववधयाविप्रतिपत्तिस्त्वमप्यङ्गीकरणीयमित्याशय । ननु वस्तुनो विशेषात्मकतया भिन्नतयाऽभ्युपगमेऽभेदादिदत्तदोषस्य, सामान्यात्मतयाऽभिन्नतयाऽभ्युपगमे भेदादिदत्तदोषस्य जागरूकत्वाद् भेदाभेदाद्यनेकान्तात्मन्यघस्त्वेव न सम्भवतीति कथं घस्त्वशमेदाद्यघ्यघसायितया नयस्य लक्षितत्वसम्भव इत्याह-एवमेति । अथवा एकत्र प्रमीयमाणत्वेन चाचिरोघाद् इति यदुक्तं तन्नियं कश्चिदाशङ्कते 'प्रत्येकं यो भवेद् दोषो द्वयोर्भाषि कथं न स ।' इति वचनात् प्रत्येकपक्षदोषस्य भेदाभेदोभयपक्षेऽपि सद्भाषाद् दोषकलितस्य भेदाभेदोभयस्यैकत्र यद्भानं तद्विपर्यय एव न प्रमेत्येकत्र प्रमीयमाणत्वात्सिद्ध्याऽविरोधस्यासम्भव इत्यत आह-एवमेति, एकैकपक्षदोषस्यैकान्तोभयपक्षेऽपि सम्भवान्नीशान्तोभयात्मकत्व किन्तु कथाञ्चिदुभयात्मकत्वेन जात्यन्तरत्वमेव, तत्र च न प्रत्येकपक्षदोष । जात्यन्तरे प्रत्येकपक्षदोषनिवृत्ति दृष्टान्ताद्यष्टमेन भावयति-शेति, एतेन नादृष्टचरीय

नुबेधेन जात्यन्तरमापन्नस्य गुड-शुण्ठीद्रव्यस्य कफ-पित्त-
दोषकारिताया निवृत्तिः । नेयं जात्यन्तरनिमित्ता, किन्तु
मिथो माधुर्य-कटुकत्वोत्कर्ष-हानिप्रयुक्तेति चेत्, न-द्वयो-

कल्पनेति दर्शितम्, 'दृष्टा' इत्यस्य 'निवृत्तिः' इत्यनेनान्वयः । वैकल्येति,
वैकल्यं शुण्ठीद्रव्ये गुडसंयोगाभावो गुडे शुण्ठीसंयोगाभावश्च,
तत्परिहारो गुड-शुण्ठीद्रव्ययोः संयोगस्तेनेत्यर्थः, अस्य 'निवृत्तिः'
इत्यत्रान्वयः । तत्प्रयुक्ताया वैकल्यप्रयुक्तायाः, अस्य 'कफपित्तघ्नित्वात्'
इत्यत्रान्वयः, गुडस्य शुण्ठीद्रव्यसंयोगाभावप्रयुक्तायाः कफकारितायाः
शुण्ठीद्रव्यस्य गुडसंयोगाभावप्रयुक्तायाः पित्तकारिताया इत्यर्थः ।
परस्परानुबन्धेन, अन्योन्यात्यन्तसंयोगेन । जात्यन्तरमापन्नस्य गुड-शुण्ठी-
संयोगनिष्पन्नचिक्षणचूर्णगुटिकाद्रव्यस्य, पृथीयं सप्तम्यर्थे, तेन एव-
म्भूतद्रव्यविशेषे कफ-पित्तकारित्वाभाव इत्यर्थः । गुड-शुण्ठीद्रव्यस्य
जात्यन्तरस्यमसहमानः परः शङ्कते-मेवमिति । इयं कफ-पित्तकारिता-
निवृत्तिः, माधुर्योत्कर्षतो गुडे कफकारिता, तत्र शुण्ठीद्रव्यसंयोगे
माधुर्योत्कर्षहानिः कफकारितानिवृत्तिः, एवं कटुकत्वोत्कर्षनः शुण्ठी-
द्रव्ये पित्तकारिता, गुडसंयोगे च कटुकत्वोत्कर्षहानिः पित्तकारिता-
निवृत्तिरित्येतावतैवोपपत्तौ गुडशुण्ठीद्रव्यं जात्यन्तरं नाभ्युपेयमिति
न, तद्दृष्टान्तेनान्यथापि जात्यन्तरतापन्ने प्रत्येकपक्षदोषपरिहार-
कल्पना भद्रेति शङ्कितुरभिप्रायः । माधुर्य-कटुकत्वयोः परस्परविरोधित्वे
सत्येव कटुकत्वतो माधुर्योत्कर्षदानिर्माधुर्यतः कटुकत्वोत्कर्षहानिर्भ-
वेद्यान्यथा, परस्परविरोधिनीश्चैकतरवलवस्ये सति एकतरस्योत्कर्ष-
हानिरपकर्षो वा, एवं च कटुकत्वस्य वत्परये कटुकत्वकार्यं
पित्तमुद्रिकं स्यात्, माधुर्यस्य चलवत्ते माधुर्यकार्यमुद्रिककफत्वं
मवेत्, तथा कटुकत्वेन माधुर्योत्कर्षदानावपि मन्दमाधुर्यसद्भावात्
तत्कार्यं मन्दकफभावः, एवं माधुर्येण कटुकत्वोत्कर्षदानादपि मन्द-
कटुकत्वस्य सद्भावेन तत्कार्यस्य मन्दपित्तस्य भावः स्यादेव, न च
भवति परस्परनिश्चयेनैकद्रव्यतामुपगतस्य गुडशुण्ठीद्रव्यस्य मन्द-
कफकारित्वं मन्दपित्तकारित्वमपि वेति तद् द्रव्यं जात्यन्तरमेवास्थं
यमिति समाधत्ते-नेति । इयो. माधुर्यं कटुकत्वयोः । तन्मन्दतायामपि माधु-

रैकतरयलतस्व एवान्यापकर्षसम्भवात्, तन्मन्दतायामपि मन्दपित्तादिदोषापत्तेश्च । एतेनेतरैतरप्रवेशादेकतरगुणपरित्यागोऽपि निरस्तः, अन्यतरदोषापत्तोरनुभववाधाच्च । अथ समुदितगुड-शुण्ठीद्रव्यं प्रत्येकगुड शुण्ठीभ्यां विभिन्नमेकस्वभावमेव द्रव्यान्तरम्, न तु मिथोऽभिव्याप्यावस्थितोभयस्वभावं जात्यन्तरमिति चेत्, न- तस्या द्रव्यान्तरत्वे विलक्षणमाधुर्य-कटुकत्वाननु

र्थ-कटुकत्वमन्दतायामपि । 'एतेन' इत्यस्य निरस्त' इत्यनेनान्यथ । इतरेतरप्रवेशे च गुड शुण्ठीद्रव्ययो परस्परानुवेषे गुड शुण्ठीद्रव्ये प्रविशति शुण्ठीद्रव्ये गुडे प्रविशतीत्येवमन्योन्यप्रवेशात् । एकतरगुणपरित्याग गुडस्य शुण्ठीद्रव्ये प्रवेशे गुडगुणस्य माधुर्यस्य परित्याग, शुण्ठीद्रव्यस्य गुडे प्रवेशे शुण्ठीद्रव्यगुणस्य कटुकत्वस्य परित्याग । 'एतेन' इत्यतिदिष्टमेव निरासहेतुमुपदर्शयति- अन्यतरदोषापत्तरिति-माधुर्यगुणपरित्यागे कटुकत्वस्य सद्भावात् तत्कार्यस्य पित्तोद्रेकस्य कटुकत्वगुणपरित्यागे वा माधुर्यस्य सद्भावात् तत्कार्यस्य कफोद्रेकस्य वा प्रसङ्गादित्यर्थः । अनुभवशक्यति-गुड शुण्ठीद्रव्ये माधुर्ये कटुकत्वं चानुभूयेते इति तादृशानुभववाधादेकतरगुणपरित्यागस्योपगमासम्भव इत्यर्थः । ननु प्रत्येकमिध्रणालातमुभयस्यभाव जात्यन्तरमिति किमित्युपेयम् ? द्रव्यान्तरमेव तदेकस्वभावमित्येव किं न स्यादिति न तद्दृष्टान्तवशाद् भेदाभेदोभयस्वभावस्य जात्यन्तरस्य बह्वना भवेति शङ्कते अथेति । समुदितगुड-शुण्ठीद्रव्यस्य द्रव्यान्तरत्वे प्रत्येकगतयोर्माधुर्य-कटुकत्वयोस्तदानीमापि मिध्रणप्रयुक्तं यद् विलक्षणत्वं तेनानुभवो न भवेत्, नहि प्रत्येकगुडशुण्ठीद्रव्याभ्यां सर्वथा भिन्ने सण्डलादिद्रव्ये निलक्षणमाधुपकटुकत्वानुभव इति सद्भावेनेति । तस्मा इति स्थाने तस्य इति पाठो युक्तः, तस्य- समुदितगुड-शुण्ठीद्रव्यस्य । किञ्च, तद् द्रव्यान्तरत्वेनाभ्युपगम्यमानमेकस्वभावमनेकस्वभावं वा, अन्ये स्यभादभेदाद् भेद एव स्यात्प्रैवत्यम्,

भवप्रसङ्गात्, एकस्वभावत्वे दोषद्वयोपशमाहेतुत्वप्रसङ्गात्, उभयजननैकस्वभावस्य चानेकत्वगर्भत्वेन सर्वथैकत्वायोगाद् एकया शक्त्योभयकार्यजननेऽतिप्रसङ्गाद् विभिन्नस्वभावानुभवाच्च । तस्मान्माधुर्य-कटुकत्वयोः परस्परानुबेधनिमित्तमेवोभयदोषनिवर्तकत्वमिलादरणीयम् ।

आद्ये त्वाह- एतस्मान्न इति- एकस्वभावस्यैकदोषशमहेतुत्वमेव स्याद् न पित्तकफात्मकदोषद्वयोपशमाहेतुत्वमिति तदभावप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु कफशमन-पित्तशमनोभयजनकत्वलक्षणैकस्वभावत्वेऽपि तद्द्रव्यस्य दोषद्वयोपशमोपपत्तिः स्यादेवेत्यन आह- उभयेति- कफशमन-पित्तशमनोभयेत्यर्थः । अनेकत्वगर्भत्वेनेति- उक्तस्वभावो हि कारणत्वपर्यवसितः, कारणत्वं च कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्यसमानाधिकरणान्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकवर्गवत्वरूपं कार्यघटितम्, कार्यं च प्रकृते कफशमनं पित्तशमनं विभिन्नमिति तद्देहेनोक्तस्वभावोऽपि भिन्न पर्येति तस्य सर्वथैकत्वासम्भवादित्यर्थः । ननु कारणत्वमतिरिक्तमेव न कार्यघटितम्, कार्यस्थानेकत्वेऽपि चावच्छेदकैफ्यान् कारणत्वमेकम्, स्वावच्छेदकमेधे च मिश्रं तद् भवति, प्रकृते च गुडशुण्ठीद्रव्यरूपं यदेकं द्रव्यान्तरं तस्योभयकार्यानुकूल्यैकथैव शक्त्योक्तकार्यद्वयं प्रति जनकत्वमिति न स्वभावमेद इत्यत आह- एभ्येति- कारणवैलक्षण्यप्रयोज्यं हि कार्यवैलक्षण्यं भवति, कारणस्यावैलक्षण्ये कार्येणऽप्यविलक्षणेनैव भवितव्यम्, एवं च येन शक्तिमत्ता कारणेन पित्तशमनं जायते तेनैव यदि कफशमनं तदा कफशमनमपि पित्तशमनं स्यात् पित्तशमनमपि कफशमनं स्यादित्येयमितिप्रसङ्गादित्यर्थः । विभिन्नत्वभाषणानुभवाच्च समुदिनगुटुशुण्ठीद्रव्ये विलक्षणमाधुर्यस्वभावोऽप्यनुभूयते विलक्षणकटुकत्वस्वभावोऽप्यनुभूयते इति प्रत्येकगुडशुण्ठीद्रव्यस्वभावयोरेव समुदितावस्थार्या विलक्षणतयाऽनुभवाज्जात्यन्तरमेवास्धेयम् । उपसंहृति- तस्मादिनि- विभिन्नस्वभावानुभवादित्यर्थः । ननु प्रत्येकं यतो यो दोषो जायते

ननु जात्यन्तरत्वेऽपि प्रत्येकदोषनिवृत्तिरिति नैकान्तः,
 पृथक् स्निग्धोष्णयोः कफ पित्तविकारित्ववत् समुदित-
 स्निग्धोष्णस्यापि मापस्य तथात्वादिति चेत्, न- मापे
 स्निग्धोष्णत्वयोर्जात्यन्तरात्मकत्वाभावाद्, अन्योऽन्यानु-
 र्धेधेन स्वभावान्तरभावनिबन्धनस्यैव तत्त्वात्, अत्र च
 स्निग्धोष्णत्वयोर्युज्जाफले रक्तत्व कृष्णत्वयोरिव खण्ड-
 शो व्याप्याऽवस्थानात्, जात्यन्तरात्मकस्निग्धोष्णत्व-
 ज्जालिनि च दाडिमे श्लेष्म पित्तोभयदोषाकारित्वमिष्ट-
 मेव, "स्निग्धोष्णं दाडिमं रम्यं श्लेष्म पित्ताविरोधि-
 च" । इति वचनादिति सम्प्रदायः ॥

तस्य निवृत्ति समुदितत्वेन जात्यन्तरभावापन्नाद् भवतीति नास्ति
 नियम प्रत्येकस्वभावजनितो यादृशो दोषस्तादृशस्य दोषस्य समु-
 दितस्यमागतोऽपि जात्यमानत्याद्, यथा पृथक्स्निग्धोष्णकार्ययो
 कफ पित्तयो समुदितस्निग्धोष्णस्यभावमागतो भव्य इति जात्य-
 न्तरेऽपि भेदाभेदात्मकत्वेन वस्तुनि प्रत्येकपक्षोक्तदोष स्यादेवेति
 शङ्कते-र्न भति । नैकान्तं न नियम । तथा चत वफपित्तकारित्वात् ।
 यत्र सम्पूर्णव्याप्याऽन्योऽन्यानुवेषस्तत्रैव स्वभावान्तरभावनिबन्धन
 जात्यन्तरत्वम् तत्र च प्रयेरदोषनिवृत्ति मापे च न सम्पूर्णव्याप्या
 स्निग्धोष्णत्वयोर्भाव इति न जात्यन्तरत्वम् जात्यन्तरत्वाभावादेव
 न तत प्रत्येकदोषकार्यभाव जात्यन्तरात्मकाच्च स्निग्धोष्णत्वभा-
 वाद् दाडिमान् भवत्येव श्लेष्मपित्तप्रादुर्भाव इति पूर्वपक्षो निय-
 मोऽप्यपि पवेति समाधत्ते नति । तत्र च जात्यन्तरत्वात् । अत्र च
 मापे तु । दाडिमे जात्यन्तरे श्लेष्म पित्तोभयदोषाकारित्वे प्राचा
 क्वाप्याद् भिन्नोक्तमिति । भवतु चा जात्यन्तरेऽपि क्वचित् प्रत्येक
 कार्यघात तात्रताऽपि व्याप्या तत्रोभयसमावेशो भवति यथा

यद्यपि जात्यन्तरत्वं न प्रत्येककार्याकारित्वेन नियतं भेदाभेदेन भेदाभेदव्यवहारात्, तथापि विभिन्नधर्मयोरभिध्याप्य समावेश एवोक्तनिदर्शनम्, अन्यत्रोक्तं नृसिंहनिदर्शनं तु समावेशमात्र एव, तत्र नृत्व-सिंहत्वयोरन्यान्यभागावच्छेदेनैव समावेशात् । न च भेदाऽभेदा-

दाडिमै स्त्रिग्नधोष्णत्वयोरैवं भेदाभेदयोरप्येकत्र व्याप्त्या समावेशः, समाधिष्टयोश्च तयोः प्रामाणिकत्वमिति स्याद्वाद्यभ्युपगमस्य निर्दुष्टतैवेत्याह- वयपीति । फुतो न नियतमित्यपेक्षायामाह-भेदाभेदेनेति, भेदाभेदान्मक्यस्तुनेत्यर्थः, वस्तुनो भेदात्मकत्वेन भेदव्यवहारः, अमेदात्मकत्वेनाभेदव्यवहारः, यत एव चैकस्माद् वस्तुनो भेदव्यवहारोऽभेदव्यवहारश्चोपजायते तत एव चोभयात्मकत्वं तस्य व्यवस्थाप्यते, तथा च प्रत्येकं भेदस्य भेदव्यवहृतिलक्षणं कार्यं तथाऽभेदस्याभेदव्यवहृतिलक्षणं कार्यंमुभयोरभिनो भयतीति जात्यन्तरत्वेऽपि प्रत्येककार्यकारित्वं न स्याद्वादिनोऽनिष्टम्, तथाऽपि च प्रत्येकपक्षदोषो न भवत्येव, जात्यन्तरे भेदपक्षदोषस्याभेदात्मकत्वेनाभेदपक्षदोषस्य भेदात्मकत्वेन समाहितत्वादित्यभिसन्धिः । उक्तनिदर्शनं दाडिमादिनिदर्शनम् । 'जन्यवोष्णम्' इत्युत्तरेण सम्बन्धः, तथा चान्यत्रोक्तं नृसिंहनिदर्शनं त्रिवत्येवमन्ययः, ग्रन्थान्तरे नृसिंहदृष्टान्तेनानेकान्तात्मकत्वं भेदाभेदादीनामेकत्र समावेशोपपादनेन व्यवस्थापितम्, तत्र यद्यपि नृसिंहो नरात् सिंहाच्च भिन्न एव द्रव्यान्तरस्यरूपः, तथापि नरत्वं सिंहत्वं च यथावच्छेदकभेदेनैकत्र तत्र वर्तते तथा भेदाभेदाद्यात्मके वस्तुनि भेदाभेदादिकमपीत्येतावन्मात्रेण नृसिंहस्य दृष्टान्तत्वमित्यर्थः । यथा च भेदाभेदादेरभिव्याप्त्यैकत्र समावेशो न तथा नृसिंहे नरत्व-सिंहत्वयोर्विभागावच्छेदेनैव तयोः समावेशदित्याह-त्वैति-नृसिंहे इत्यर्थः, तदुक्तम्-

"मानो सिंहे नरो भागे योऽथो भागद्वयात्मकः ।
तत्रभागे विभागेन नरसिंहे प्रचक्षते" ॥२॥ इति ।

वसमावेश एव, अनुभवयाधात् । न च सामान्यतोऽस-
मावेशव्याप्तिकल्पनादनुभवभ्रान्तत्वम्, प्रतियोग्यादि-
गर्भतया विशिष्यैव भेदाऽभेदावसमावेशव्याप्तिकल्पना-
दिति तु तत्त्वम् । द्रव्य-पर्याययोर्वास्तवोऽभेद एव संख्या-
संज्ञा-लक्षण-कार्यभेदात् तु अस्वाभाविको भेद इति तु न

अनुभवयाधादिति-वस्तुनो विशेषात्मनाऽप्यनुभवो भवति सामा-
न्यात्मनाऽपि; विशेषात्मनानुभवाद् भेदस्तत्र पदं वधाति, सामान्या-
त्मनाऽनुभवाद्भेदस्तत्रावतिष्ठते, यदि च भेदाभेदौ तत्र न स्यातां
तयोरनुभव एव तत्र न भवेदिति भिन्नाभिन्नतयाऽनुभवाद् भेदा-
भेदस्वभावकं वस्तुचभ्युपेयमित्याशयः । ननु भेदाभेदयोर्विद्वद्वयोरेक-
त्रासमावेश एवेति व्याप्तेरेकत्र तयोरनुभवो भ्रान्त एवेति न
भ्रान्तानुभवबलात् तयोरेकत्र स्थितिर्युक्तेत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति-न
चेति । घटमिच्छे पटे पटामेदस्य स्वत्वेन भेदाभेदयोः सामान्यतो न
विरोधः, नापि घटभेद-घटामेदयोरपि सः, पतद्वदत्वेन तद्वदत्वेन
भिन्नयोरपि तद्वद्वदत्तयोर्घटत्वेनाभेदस्यापि भावात्, पदं मूलाव-
च्छेदेन कपिसंयोगिभिन्नस्य शाखावच्छेदेन कपिसंयोग्यभिन्नस्यैक-
स्यैव वृक्षस्य भावादिति यद्रूपेण यदवच्छेदेन यद्विन्नो यः स तद्रूपेण
तदवच्छेदेन तद्विन्नो न भवतीति विशिष्यैव भेदाभेदयोरसमावे-
शस्य वाच्यत्वेन तथाऽसमावेशव्याप्तेर्भेदाभेदयोरेकत्र समावेशोऽपि
सम्भवादिति नैकत्र भेदाभेदाद्यनुभवस्य भ्रान्तत्वमित्याह-प्रतियोग्या-
दिर्गर्भतेति-आदिपदावच्छेदकाद्युपग्रहः । ये त्वभेदस्य वास्तवत्वं
भेदस्यापारमार्थिकत्वं द्रव्य-पर्याययोरभ्युपगच्छन्ति तन्मतमुपन्यस्य
प्रतिक्षिपति-द्रव्य-पर्यायोरिति-मृद्द्रव्यमेव घटादिरूपेण परिणतमिति
घटशरायादिलक्षणपर्यायो मृद्द्रव्यमेवेति तयोर्वस्तुतोऽभेद एवे-
त्यर्थः । सङ्गतेति-मृद्द्रव्यमेकमेव व्यवहियत इति तत्रैकत्वसङ्गता,
घटशरावाद्यो द्वि-त्रि-चतुरादिगणनाव्यवहारमनुभवन्तीति तत्र द्वित्वा-
नः सङ्गता इति सङ्गताभेदः, मृद्द्रव्यस्य मृदिति संज्ञा, घटश-

रमणीयम्, भेदस्यास्वाभाविकत्वे संख्यादीनां निरालम्ब-
नत्वाऽऽपातात् । कथं तर्ह्येकत्रैव कदाचिद् 'गुरुः' इत्येक-

शावादीनां घटशरावाद्या विभिन्नाः सज्ञा इति संज्ञाभेदः मृत्त्वजा
त्पादिमत्त्वं मृदो लक्षणम्, कम्पुग्रीवादिमत्त्वं घटस्य लक्षणम्,
शरास्य विलक्षणसंस्थानवत्त्वमित्येव लक्षणभेदः, एवं मृद कार्य-
मन्यद्, अन्यच्च घटादेर्जलाहरणादिकमिति कार्यभेदः, इत्युपदर्शित
दिशा संख्या-संज्ञा-लक्षण-कार्यभेदात् पुनर्द्रव्य पर्याययोरस्वाभाविक
औपचिको भेद इत्यर्थः । यदि द्रव्य पर्याययोर्भेदो न वस्तुतः समस्ति
तथा सति पर्यायो द्रव्यस्वरूपसन्निधिषु पवेति मृदो यदा न द्वित्वा-
दिसङ्ख्यायोगस्तदा घटादेरपि तदतिरिक्तस्याभावान्न द्वित्वादिस
ङ्ख्यायोग इति न सङ्ख्याभेदो व्यवतिष्ठते, एवं द्रव्यभिन्नस्य पर्या
यस्याभावात् संज्ञाभेदोऽपि कस्य ? एव द्रव्य पर्याययोरैक्ये द्रव्या-
वृत्तिलक्षणं कथं पर्यायस्य स्यादिति लक्षणभेदोऽपि बुरुषपात्र,
एवं यदेव मृत् तदेव यदि घटादि तदा मृद्द्रव्यकार्यभिन्न कार्य
कथं नाम घटादेर्भेदिति सङ्ख्यादिभेदादिति बकुलशक्यमित्याह-
भेदत्वेति । ननु भेदाभेदाद्युभापि यदि धास्तविकारेयावच्छेदकभे-
देनैकत्र तिष्ठतस्तर्हि अभेदनिवन्धनमेकत्र भेदनिवन्धनं बहुत्वप्रत्ये-
कत्र वास्तविकमेव वाच्यम्, तदर्थमुपादायैकवचनं बहुवचनं च,
न तु धौर्द्धं बहुत्वमेकत्वं वा, तथा चैकत्रावच्छेदकभेदानुपलक्षणे
एकवचस्य वस्तुभूतस्यानुभवारुद्धत्वेऽपि बहुत्वस्य वस्तुभूतस्यानु
भवानारोहान् कथमेकवचन-बहुवचनपर्यस्तुभूतस्वार्थकयोरैकत्रार्थ
प्रयोग इत्याध्यापयित्पुरपविशेषादिकमुद्दिश्याऽयं गुरुविति इमे गुरुव
इति काशाभितकप्रयोग उपपादनीयो वस्तुभूतभेदाभेदाभ्युपगन्तु
मिरित्याशयेन पृच्छति-वचमिति । एकस्या अपि वैच्यत्वाद्यात्मक
गुरुवस्तुद्रव्यस्योद्भूतत्वेन विचक्षणे द्रव्यतमनैकत्वमिति गुरु-
मित्येकवचनम्, तत्र सतामपि पर्यायाणामनुद्भूतत्वैव विरक्ष
णात् तदप्रयुक्तबहुत्वबोधकं बहुवचनम्, तस्या एव व्यक्तेः पर्याया-
णामुद्भूतत्वया विचक्षणे सतोऽपि द्रव्यस्यानुद्भूतत्वैव विचक्षणे

यचनम्, कदाचिच्च 'गुरुवः' इति बहुवचनम्? उच्यते-द्रव्य-
पर्याययोर्पथाक्रममुद्भूतः।ऽनुद्भूतत्वविवक्षणाच्छाब्दन्याया-
नुसरणात् । यदा तृभयोरप्युद्भूतत्वं विवक्ष्यते, तदा भवतु

पर्यायात्मना बहुत्वमिति गुरुव इति बहुवचनम् । शाब्दबोधे विव-
क्षाविशेषलक्षणतत्पर्यज्ञानस्य कारणत्वेन विवक्षाविशेषापेक्षणस्य
शाब्दमर्यादायात्मावश्यवत्त्वादिस्वाशयेनोत्तरवृत्ति-उच्यते इति । अत्र
मिति-गुरुगतीकरोधने द्रव्यस्योद्भूतत्वविवक्षणात् पर्यायस्यानुद्भू-
तत्वविवक्षणात्, गुरुगतबहुत्वबोधने पर्यायस्योद्भूतत्वविवक्षणात्
द्रव्यस्यानुद्भूतत्वविवक्षणादित्यर्थः ।

शान्दन्वयानुसरणवृत्ति-प्रवृत्त्यर्थगतैकत्वविवक्षायामेकत्वबोधव्य-
कञ्चनं प्रवृत्त्यर्थगतबहुत्वविवक्षाया बहुत्वबोधकः बहुवचनमित्यर्थ-
विवक्षानुसारेण शाब्दयोगो भवतीति शाब्दन्यायस्त्वनुसरणादि-
त्यर्थः । यदि विवक्षानुरोधेवैकवचनं बहुवचनादिकं तदा देवद्रव्य-
त्मकगुरुव्यन्तर्द्रव्योद्भूतत्वविवक्षाप्रयुक्तैकत्वविवक्षायाः पर्यायो-
द्भूतत्वविवक्षामप्रयुक्तबहुत्वविवक्षायाश्च भावे एकत्वबोधनायैकवचनं
बहुत्वबोधनाय च बहुवचनमपि प्रयोक्तव्यमिति चेत्, एकस्मान्
पदादिपदैकवृत्तिमिति, तदवगच्छे न द्वितीयवृत्तिमिति सम्भवात् देवद्रव्य-
रूपस्योत्पत्तिरस्तु देवद्रव्यशब्देनाप्युच्यते तन्ममानाधिकरणगुरु-
शब्देनाप्युच्यते इति देवद्रव्योत्तरप्रयुज्यमानैकवृत्तिविवक्षया
गुरुद्रव्योत्तरप्रयुज्यमानबहुवचनविवक्षया यद्भूतमित्येवमेकत्व बहुत्वो-
भयबोधो विवक्षावैचित्र्यनिवन्धनो न स्याद्वादिनामनुद्बोध्य इत्याश-
येनाऽऽह यदा वृत्तिः । उभयो, द्रव्य पर्याययो । 'तन्तद्धर्मात्मकं यस्तुनि-
द्रव्यात्मनैकवचस्य पर्यायात्मना बहुत्वस्य सम्भवे एकतया लोकत्रय-
द्वियमाणेऽपि घटादीं द्रव्योद्भूतप्रयुक्तैकत्वविवक्षयैकवचनप्र-
योगस्यैव पर्यायोद्भूतत्वप्रयुक्तबहुत्वविवक्षया बहुवचनप्रयोगोऽपि
स्यात्, एष नियतबहुवचनान्ताऽए-दाऽऽदिपदानामपि प्रकृत्यर्थ-
गतैकत्वविवक्षयैकवचनान्तप्रयोगवृत्तिः स्यात्, तथैकमनुप्यव्यञ्जे-

दिवदत्तो गुरवः' । नन्वेवं पर्यायनयोद्भूतत्वप्रयुक्तविवक्ष-
यैकत्रापि घटे 'घटाः' इति प्रयोगापत्तिः, द्रव्यनयोद्भूतत्व-
प्रयुक्तैकत्वविवक्षया च 'आपो दाराः' इत्यादावप्यैकवच-
नापत्तिः, उभयविवक्षया च 'मनुष्यो गच्छन्ति' इत्यादि-
प्रयोगापत्तिः । एकत्वधर्मितावच्छेदकवहुत्वप्रकारकप्रत्यये
इच्छाया हेतुत्वेऽपि 'एकत्र द्वयम्' इति न्यायेनैकत्वबहुत्व-
बोधस्याप्रत्यूहत्वात् । एतादृशशब्दासायुत्वात्तैता आप-
त्तय इति चेत्, तथापि साधुत्वन्नान्त्या जायमानेदृश-

रेकत्वबहुत्वयोगस्तदिशा सम्भवे देवदत्तो गुरव इतिवन्मनुष्यो
गच्छन्तीति प्रयोगः प्रसज्येतेति विवक्षयैकवचनान्तादिप्रयोगोपपा-
दनं स्याद्वादिनो बहुलोकत्रयहारविकृद्दशाब्दप्रवृत्तयुत्पादकं स्यादि-
त्याशङ्कते-नन्वेवमिति । ननु मनुष्यो गच्छन्तीति प्रयोगापत्तिर्न सम्भ-
यति तत्रैकत्वविक्षिप्ते मनुष्ये गमनानुबूलवर्तमानकालीनकृतिमत्य-
चहुत्वयोरोधस्वैवाभ्युपगमनीयतया तत्रैकत्वस्य बहुत्वविकृद्दस्य
धर्मितावच्छेदकतया भानस्यावद्यकत्वेन तज्ज्ञानस्य स्वयिरोधिधर्मि-
त्वावच्छेदकत्वप्रकारज्ञानरूपतयाऽऽहार्यत्वेन प्रत्यक्षस्वैवाहार्यस्येच्छ-
जन्यतया सम्भवेन शब्दबोधस्वाहार्यस्यानभ्युपगमादित्यत आह-
एकवेति । एकवेति-एकत्वविक्षिप्तमनुष्ये गमनकर्तृत्व-बहुत्वयोर्भानमि-
त्येव नाम्युपेयत्वे चेनाहार्यत्वाच्छब्दबोधस्वाहार्यस्यानभ्युपगमान्-
नुष्यो गच्छन्तीति प्रयोगापत्तिर्न भवेत्, किन्तु मनुष्यत्वविक्षिप्ते
धर्मिणि त्रिविधप्रत्ययैस्वैकत्वस्यात्यातयबहुत्ववचनार्थस्य बहुत्वस्वैकत्र-
ह्यमिति न्यायेन भानमित्येवाभ्युपेयने, तथाविधस्य शब्दबोधस्वा-
नाहार्यस्य सम्भवेन तत्फलकोस्तप्रयोगापत्तेः सम्भवादित्यर्थः । अत्र
माज्जानां समाधानमुपन्यस्य तिरस्करोति-एतादृशेति-घटा इत्यादी-
त्यर्थः । तथापि शब्दासाधुत्वेऽपि । इत्याजनेति-घटय्यक्तिविशेष्यक-
चहुत्वप्रकारकज्ञान-जलादिविशेष्यकैकत्वप्रकारकज्ञान-मनुष्यविशेष्यकै-

ज्ञानप्रामाण्यापत्तिरिति चेत्, अत्र वदन्ति-नयविचक्षायां
यद्धर्मप्रकारेणैकत्व बहुत्वविषयत्वम्, तज्जन्यशाब्दबोधेऽपि
तद्धर्मप्रकारेणैवेति नोक्तदोषः। घट एव रूपादय इति

कत्वप्रदुत्वप्रकारकज्ञानेत्यर्थं । 'गन्धेवम्' इत्यादिशब्दाप्रतिविधानमुप
दर्शयति-अत्र वदतीत्यादिना । अत्र उक्ताऽऽशङ्क्याम् । यदा त स्याद्भव
निष्णाता अभिदधति । नयविचक्षा द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकनयानुरो
धिद्रव्योद्भूतत्व पर्यायोद्भूतत्वप्रयुक्ततद्घटात्मक यत्किगततद्बद्धत्वा
यच्छेद्यैकत्व तत्तदनेकरपर्यायात्मकत्वावच्छेद्यबहुत्वत्रिवक्ष्याम् । गन्ध
प्रकारेणैकत्ववद वनिष्कत्व तद्घटत्वप्रकारेणैकत्वविषयत्व तत्पर्यायत्वप्रकारेण
बहुत्वविषयत्वम् । तज्जन्यशाब्दबोधेऽपि तथाविधविचक्षाजन्यशाब्दबो
धेऽपि । तद्धर्मप्रकारेण तद्घटत्वप्रकारेणैकत्वविषयत्व तत्पर्यायत्वप्रका
रेणैव बहुत्वविषयत्व वा । इति परमभ्युपगमे सति । नोक्तदोष एकत्र
घटे घटा इति प्रयोगापत्ति, अणु द्वाराऽऽदिशब्दानामेकवचनान्त
प्रयोगापत्ति, मनुष्यो गच्छन्तीति प्रयोगापत्तिश्च न भवति । यथा
चोक्तदोषो न सम्भवति तथाऽग्रे व्यस्तीकरिष्यति, पूर्वं द्रव्यार्थिक
विचक्षा कीदृश प्रयोग कीदृशश्च शाब्दबोध, पर्यायार्थिकविच
क्षा कीदृश प्रयोग कीदृशश्च शाब्दबोध इत्येव तावद् दर्शयति-
एवेति यत्र कुत्रापि वाक्ये घटशब्दे य प्रयुज्यते स द्रव्यार्था
वेत्ताद् घटामत्र-इत्ये प्रयुज्यते, द्रव्यतये रूपादय पयाया घट
पय न तु तद्विज्ञा इति तदनुरोधिविचक्षाऽपि रूपादिपर्यायाणा
घटामतामुररीहृत्तैव प्रवर्तत इति तथा रूपादीना घटस्वभाव पय
प्रविष्टत्वाद् द्रव्यामतयैव घटस्य शाब्दबोधात्, पयायायादेशाद्
घटद्वन्द्वस्तु रूपादिसमुदाय पय प्रयुज्यते रूपादिपयायाणामेव घट
शब्दाभिधेयत्वादिति घटो रूपादय एवेति पयायार्थविचक्षा घटस्य
रूपादिस्वभाव पय प्रविष्टत्वाद् रूपादिस्वभावात्तयैव घटस्य शान्द
बोधात्, तथा च द्रव्यामतया घटव्यक्तबोधे तद्रूपण घटस्यैक
त्वादेशेन तस्य बोध पर्यायतया तद्बोधे च पयायरूपण बहुत्वाद्

द्रव्यार्थिकविवक्षया तथैव शाब्दबोधात्, घटो रूपादय एवेति पर्यायार्थविवक्षया च तथैव शाब्दबोधात् । यदा तु द्रव्य-पर्यायनयघोरेकत्व-बहुत्वाभ्यां नोद्देशो नवा विधानम्, किन्तु तदुपरागेण सत्त्वाद्येव प्रतिपिपादयिपितम्, तदा ताभ्यां 'घटोऽस्मि', 'रूपादयः सन्ति' इत्येवामिलापः । यदा तु भयगोचरयोर्धर्म-धर्मिभावेन प्रतिपिपादयिपा, तदा

बहुत्वेन तद्वोध इति घट एव इत्यत्रैवकारेण घटस्य प्राधान्यं ज्ञायते, घटो रूपादय एव इत्यत्रैवकारेण रूपादीनां प्राधान्यं ज्ञायते, एवं च घटस्य प्राधान्ये तद्गतैकत्वमेव विवक्षितमेकत्वचनेनोपस्थाप्यत इत्येकान्यबोधः; रूपादीनां प्राधान्ये तद्गतबहुत्वमेव विवक्षित बहु-चनेनोपस्थाप्यत इति बहुत्वबोध इत्याशयः । एकत्व बहुत्वादीनां कदाचिन्न भवत्यपि बोध इत्यावेदयति-यदा त्विति । नोद्देश-परकत्वं बहुत्वं बोद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य न किमपि धर्मान्तरं विधीयते । नवा विधान धर्मान्तरमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य तद्विशिष्टेनैकत्वस्य बहुत्वस्य वा विधानम् । तदुपरागेण तद्गुणभावेन, एकत्वाद्यो वस्तुनि विद्यन्ते, एकत्वचनादिविभक्तिविगिमिमेकिण केवलप्रकृतेरप्रयोक्तव्यत्वान्नाशार्थं बोध्यत इति विभक्तिप्रयोगस्यावश्यकत्वे सार्थकत्वे सति निरर्थक-त्वस्याऽन्याय्यतयाऽर्थोऽपि तस्या भासत एव परं न तत्र नयतात्पर्यमित्यादिद्विपुं 'तदुपरागेण' इत्युक्तम् । 'सत्त्वाद्ये' इत्येवकारेणैक-त्वादेः प्रतिपिपादयिपितत्वव्यवच्छेदः । ताभ्या द्रव्य-पर्यायनयाभ्याम्, द्रव्यनयस्यापि सत्त्वमेव घटे प्रतिपिपादयिपितं न रूपादीनां तजान्तर्भावः, पर्यायनयस्यापि सत्त्वमेव पर्याये प्रतिपिपादयिपितं न तु द्रव्यस्य पर्यायस्वरूप एव सन्नियेशः, अत एव ऐक्यबहुत्वयोरे-विवक्षा, अर्थस्वाभाव्यात् तु तद्भानमित्याशयः । बभयगोचरो-द्रव्य-पर्यायनय विषययोर्घट रूपाद्योः । धर्म-धर्मिभावेन रूपादेर्धर्मभावेन घटस्य धर्मिभावेन, इत्थं च द्रव्यार्थिकविवक्षया घट एव रूपादय इति, पर्यायार्थिकविवक्षया घटो रूपादय एवेति, द्रव्यार्थिकनयेन द्रव्ये

घटस्य रूपादय इत्येवाभिलापः । अवच्छेदकविनिर्माकेनै-
कत्र बहुत्वं त्वनुशासनोपग्रहेणैव नयः प्रकाशयतीति नै-
कघटादौ 'घटाः' इत्यादिप्रयोगापत्तिः । साधुत्वश्रान्त्या
जायमानज्ञाने च विषयाबाधरूपप्रामाण्यसन्धेऽपि स्वा-
चच्छेदकधर्मान्वधारणेन स्व-परव्ययसायित्वलक्षणं न

सत्त्वस्य पर्यायाधिकरणयेन पर्याये सत्त्वस्य विवक्षया तु घटोऽस्ति,
रूपादयः सन्तीति, धर्म-धर्मिभावेन विवक्षया घटस्य रूपादय इत्ये-
वमभीष्टाः प्रयोगा भाविताः । इदानीं यदर्थमर्थं विचार उपदर्शित-
स्तमविवृत्याऽऽह-अवच्छेदकं-एकं घटमुद्दिश्य घटा इति प्रयोगस्त-
द्वोषपद्येन द्रव्यान्वैकस्यापि पर्यायात्मना बहुत्वमिति कृत्वेति पर्या-
यात्मत्वं यद्बहुत्वावच्छेदकं तदभिलापकस्यापि तत्प्रयोगघटकत्वे,
अथवा "दायाः पुंसि च भूम्येव" इति यथाऽनुशासने तथैकघटवा-
चकस्यापि घटशब्दस्य बहुवचनान्तत्यानुशासने भवेत्, अवच्छेद-
कविनिर्माकेऽनुशासनाभावे चैकत्रैकत्वप्रतिपादकैकवचनप्रबोगस्यैव
स्वरसतः प्रातत्वाद् बहुवचनप्रापकयुक्त्यभावात् न घटा इति प्रयो-
गापत्तिः, अशु-श्रादिशब्दानां निपतवचनानुशासनसंज्ञादेकत्वेऽपि
बहुवचनस्यैव प्राप्तेर्नैकवचनापत्तिः, एकस्मिन् मनुष्ये पर्यायार्थतो
बहुत्वस्य सद्भावेऽपि तदवच्छेदकावबोधकवचनसंनिवेशाभावाद्नु-
शासनाभावाच्च न मनुष्यो गच्छन्तीति प्रयोगः । ननु भवतु एकत्र
घटे घटा इति प्रयोगस्यासाधुत्वं परं तत्र पर्यायाधिकनवादेशाद्
बहुत्वस्य भावेन घटविशेष्यकबहुत्वप्रकारकज्ञानस्य विषयाबाधतः
प्रामाण्यं स्यादित्यत आह-साधुत्वश्रान्तेति-यत्र प्रामाणिकानां साधु-
त्याभाचनिश्चयस्तद्भावं प्रामाणिकैर्न प्रयुज्यते, प्रयुज्यमानानपि या
यान्यमसाधुत्वप्रयुक्तानातोक्त्यभावादिपरीकृतं न स्वविशेष्यभूते-
ऽपि पर्यायज्ञानमाघातुमलम्, यत्र पुनः साधुत्वज्ञानं तत्र प्रामाणिकम-
प्रमात्मकं वा भवतु तत्सदृशत्वाद् यावदाच्छाद्बोधो जायत एव,
प्रकृते साधुत्वश्रान्त्या तत्सदृशत्वाद् यान्याज्ञायमाने प्राप्ते विषया-

प्रामाण्यम् । घटस्य रूपादय इत्येकदैकवचन-बहुवचन-
प्रयोगः, अत एव शबलरूपत्वे कथमेकतरप्रतिपत्तिरिति,
परास्तम् । सन्निकर्ष-विप्रकर्षादिवशाद् यथाक्षरौपशमं

वाद्यलक्षणप्रामाण्यसम्भवेऽपि घटे बहुत्वस्य यद्गुणवत्त्वमुदितस्वरूप-
त्वलक्षणमवच्छेदकं तस्य घटा इत्येतावन्मात्रप्रयोगेऽनवधूतत्वेन तद्-
वच्छेद्यबहुत्वस्याप्यनवधूतत्वेन स्वपरव्ययसादित्वलक्षणं प्रामाण्यं
यत् स्याद्वादसिद्धान्तिनं तत् तत्र न स्यादेवेत्यर्थः । यद्य च वान्ये
णकत्व-बहुत्वावच्छेदकगदव्यतिरिक्तं तत्रावच्छेदकलक्षणनिमित्तमेतत्
एकदैकत्वबहुत्वबोधस्य तद्वाक्यतः सम्भवेन तद्घटकतयैकवचन-
बहुवचनप्रयोगोऽप्युपपद्यते षष्ठ्याह-षट्स्थेति-अत्र घटात्मकद्रव्य-
साम्यन्वितया कथयः पर्यायाः प्रतीयन्ते, द्रव्य पर्याययोश्च कथञ्चित्
तादात्म्यलक्षणाविष्यम्भाय एव सम्बन्धोऽवभासत इति द्रव्यपर्या-
योमप्यात्मकं वस्तुतद्वाक्येन प्रतीयते तत्र वस्तुनि घटत्वलक्षणाव-
च्छेदेनैकत्वप्रतिपत्तये घटस्येत्येकवचनं रूपाद्यनुगतपर्यायत्वावच्छेदेन
बहुत्वप्रतिपत्तये रूपादय इति बहुवचनमित्येकवचनानुगततयैक-बहुत्वयोः
प्रतिनियतावच्छेदकावच्छेदेन बोधकयान्मघटकतयैकवचन-बहुवचन-
प्रयोग उपपन्न इत्यर्थः । अत एव प्रतिनियततिमितावच्छेदेनैकत्र
धर्मिणि विद्यमानैकधर्मप्रतिपत्तेरुपपन्नत्वादेव, धस्य 'षण्णम्' इत्यनेन
सम्यगर्थः शक्यत्वे वस्तुनोऽनेकधर्मात्मकत्वाच्चिरस्वरूपत्वे । कथं
केन प्रकारेण, तादृशप्रकारमुपदर्शयितुमशक्यत्वात्तन्न कथञ्चिदित्या-
देषः । एवमप्रतिपत्ति प्रतिनियतैकधर्मण वस्तुप्रतिपत्तिः । स्वास्य-
निमित्तलक्षणप्रतिनियतावच्छेदेनैकधर्मप्रतिपत्तिः सुशब्दस्यैत्यमित्त-
न्यानेन अत षष्ठेति निर्दिष्टमेव हेतुमुपदर्शयति-शक्तिप्रति-
पत्त्यनन्तधर्मात्मके वस्तुनि सर्वेऽपि तत्रैकधर्माः कथञ्चित्तादात्म्य-
लक्षणसन्निकर्षवन्त एव, तथापि यस्य धर्मस्य यदेष्टसाधनताव-
च्छेदकतया प्रतिगन्धान तदा तस्य बुद्धिस्यन्वाद् सन्निरूप्यत्वम्,
यस्य च धर्मस्य सन्नोऽप्यभिमतकार्ये नोपयोगस्तदा तस्य बुद्धिस्यन्वा-

द्रव्य-पर्यायप्रधानभावेनाप्रधानगुणभूतेऽपि वस्तुनि सत्त्व-
यदस्यादिप्रतिपक्षेः, तदिदमुक्तम्-“अर्पितानर्पितसिद्धेः”

भावाद् विप्रकृष्टतेत्येवं सन्निकर्ष-विप्रकर्षादिवशादित्यर्थः, आदिपश्चात्
प्रकरणादेः परिग्रहः । न्याययोग्यतम द्रव्यपर्यायाद्यमित्यतिप्रतिमित-
धर्मविषयकज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमानतिक्रमेण । द्रव्य-पर्यायप्रधानभावेन
प्राधान्येन द्रव्यविषयकज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमे सति द्रव्यप्रधान-
भावेन, प्राधान्येन पर्यायविषयकज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमे सति
पर्यायप्रधानभावेन, अस्य ‘नक्षत्रपञ्चाङ्गिप्रतिपत्त’ इत्यन्वयः । अत्रयान-
गुणभूतेऽपि वस्तुमिति-यत्र च धर्मद्वयमध्ये एकस्य गुणभावस्तत्रा-
परस्य प्राधान्यम्, प्राधान्य-गौणयोरन्योन्यादेक्षया व्यवस्थितेः,
वस्तुनि तु सर्वेऽपि धर्मा वस्तुस्थित्या समकक्षा एवेति न तत्रैकस्य
गुणभावोऽपरस्य प्रधानभावे इत्यतस्तथाभूतधर्मात्मकवस्तुव्यवधान-
गुणभूतमेवेति तत्रेत्यर्थः । उक्तार्थं तत्त्वाद्यसम्भतिं दर्शयति-तदिद-
मुक्तमिति । अर्पितानर्पितसिद्धेरिति-पतञ्ज सूत्रं वृत्तौ व्याख्यातम्,
यथा-“अनेकधर्मा धर्मा, तत्र प्रयोजनवशात् कदाचिन् कश्चिद् धर्मो
यत्नेनाप्यति विवक्ष्यते, सन्नपि च कश्चिन्न विवक्ष्यते प्रयोजना-
भावात्, न पुनः स धर्मा विवक्षितधर्ममात्र एव, इत्यतः सत्पर्याय-
विषयक्यां सत्प्राधान्यादि, स्थित्यन्तविषयक्यां नित्यम्, असदनुत्पा-
दाद्यनित्यं च, सत्त्वासत्त्वविशिष्टग्रहणान् सर्वदा वस्तुनः” इत्यादि,
अनेन व्याख्यानेनेत्यमर्थाप्यवसितिः-यत्तद्विज्ञा स धर्मोऽर्पितः,
तेनार्पितेनाऽनर्पितस्याविवक्षितस्य सिद्धिः, यस्य धर्मस्य विवक्षा
तस्य साक्षादुपाप्तत्वात् साक्षादेव तद्ग्रहणमिति तस्य प्रधान-
भावेन सिद्धिः, स च धर्मो नानर्पितधर्मविफलः सम्भवतीति अन-
र्पितधर्मविशिष्ट पर्यायधर्म इति तत्सिद्धिर्गुणभावेनानर्पितमपि
गृह्यात्येवेत्यनेनान्नवस्तुसिद्धिरित्युक्तसूत्रनात्पर्यम् । एतद्ग्रन्थद्वि-
रचितविबन्धुन्यालोकः सम्भान्यते, परमिदानीं स नाम्नाकं दृष्ट-
पथमयतरति, तत्र चानेकान्ततरन्ययस्थितिरापेक्षिता; तद्वर्गते

[तत्त्वार्थ० अ० ५ सू० ३१] इति, अधिकं त्रिसूत्र्यालोके ।
 द्वौ मूलभेदौ-द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च । तत्र 'द्रव्यमात्र-
 ग्राही नयो द्रव्यार्थिकः', अयं हि द्रव्यमेव तात्त्विकनभ्यु-
 पैति, उत्पाद-विनाशौ पुनरतात्त्विकौ, आविर्भाव-तिरो-
 भावमात्रत्वात् । 'पर्यायमात्रग्राही पर्यायार्थिकः', अयं

जिज्ञासून् प्रत्याह-अधिकं त्रिसूत्र्यालोके इति । इत्थं व्यवस्थितेऽनेकान्त-
 तत्त्वे प्रमाणविषये तदंशस्य द्रव्यस्य पर्यायस्य वा ग्राही भवति नय
 इति व्यवस्थितम् । तं विभजते-इत्थित्यादिना-द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिक-
 भेदेन नयो द्विविध इत्यर्थः । मूलभेदोक्तिरुक्त्या नैगमसङ्ग्रहाद्यो-
 नयभेदाः सर्वेऽप्यनयोरेधास्तर्भवन्तीति दर्शितम् । तत्र द्रव्यार्थिक-
 पर्यायार्थिकयोर्मध्ये । द्रव्यग्राह्यग्राही नय इति उक्तम्, द्रव्यार्थिक इति
 लक्ष्यम्, यो नयो द्रव्यं गृह्णाति स पर्यायं न गृह्णात्येवेति 'द्रव्य-
 ग्राही' इत्युक्त्यापि सामञ्जस्ये मात्रपदं स्वरूपावगतय पच नाति-
 व्याप्यादिव्ययच्छित्तये, 'नयः' इत्युपादानादेव प्रमाणेऽतिव्याप्ति-
 निरासादिति योध्यम् । द्रव्यमात्रग्राहित्वमेव द्रव्यार्थिकस्योपपादयति
 अयं हीति-हि यतः, अयं द्रव्यार्थिकनयः । इत्यमेव स्वैर्यमेव, उत्पाद-
 व्ययध्नोव्यात्मकं यस्तु स्यादादसिद्धान्तितम्, तत्र द्रव्यार्थिकनयो
 ध्नोव्यमेव चास्त्रविकमभ्युपतीत्यर्थः । यद्युत्पादविनाशाद्येतन्नये न
 तात्त्विकौ तर्हि घटाद्युत्पादनाय मृदङ्गश्चकत्वीवरादिनामग्रीतसम्पादनं
 घटादिविनाशाय घटाद्युपरि मुद्गरादिनिपातनमक्रिञ्चित्कर्मैव स्या-
 दित्यत आह-आविर्भावोभावनान्कारेति-घटादीनां मृदद्रव्याद्यत्मानां
 सर्वदा सत्यमेव, न तु पूर्वमभूत्वा भवतमुत्पाद पतत्रये, किन्तु पूर्वं
 मृदात्मना सत पच घटादेर्मृदङ्गादिसामग्रीत आविर्भावः । स पचा-
 योत्पादः, पयं मुद्गरपाताद्यनन्तरं न सर्वथाऽभायलक्षणाविनाशो घटादेः
 किन्तु तिरौभाय पय, तत्रैव च विनाशकृत्यत्पारम्पर्यम्, तिरो-
 भाव पच च विनाशः, इत्थं योत्पादरत्नामग्रीत आविर्भावमात्रस्य

स्तुत्पाद-विनाशपर्यायमात्राभ्युपगमप्रवणः, द्रव्यं तु सजा-
तीयक्षणपरम्परातिरिक्तं न मन्यते, तत एव प्रत्यभिज्ञा-
द्युत्पत्तेः । न चैवमितरांशप्रतिक्षेपित्वाद् दुर्नपत्वम्, तत्प्र-
तिक्षेपस्य प्राधान्यमात्र एवोपयोगात्, एतद्विषयविस्त-
रस्तु नात्राभिधीयते ग्रन्थान्तरप्रसङ्गात् ।

विनाशसामग्रीतस्तिरोभावमात्रस्य नोत्पादविनाशौ चास्तविकावि-
त्यर्थः । पर्यायपरमार्थेति लक्षणं पर्यायार्थक इति लक्ष्यम्, वस्तुप्रा-
दिषः प्रमाणस्य वस्तुशप्राहित्वमपीति तत्रातिव्याप्तिधारणाय मात्र-
पदम्, लक्षणभागे 'नय.' इत्युक्तौ च तत एव च प्रमाणतिव्याप्ति-
धारणे मात्रपदं स्वरूपोपरुद्धकशापक्रमेवेति बोध्यम् । एतन्नयस्य
पर्यायमानप्राहित्वं भावयति-अथ हीति हि यतः, अयं पर्यायार्थिकः ।
नन्यस्य ध्रौव्यलक्षणद्रव्यानभ्युपगन्तवे ध्रौव्यावगादिप्रतीतेः कथमु-
पपत्तिरित्यत आह-इत्येति प्रतिक्षणमन्यदन्यदेव वस्तु भयति,
सौवसादस्याथ पूर्वापरक्षणयोर्भेदो नावभासते, भेदानवभासनादेव
सजातीयक्षणपरम्परेण पूर्वापरभेदेनानध्यवसिता स्थिरमिव प्रतीयते-
ऽतः सैव ध्रौव्यं न तु तद्व्यतिरिक्तं द्रव्यमेक वस्तुभूतं समस्ती-
त्येवं पर्यायार्थिकत्वो मन्यते, सजातीयक्षणपरम्परातिरिक्तं द्रव्यं न
मन्यते इत्येतावता सजातीयक्षणपरम्पराहणं द्रव्यं मन्यत इत्याप्यत-
मेवेति शोध्यम् । तत्र एव-सजातीयक्षणपरम्परावलक्षणद्रव्यरूपविष-
यादेव । प्रवृत्तिगुणस्य-सोऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञादिसम्भावात्,
आदिपदाद् एवमभोक्ष्ययस्यादेरुपग्रहः । ननु द्रव्यार्थिकत्वो यत्त-
न्नाद-व्ययी तास्विकी नाभ्युपगच्छति, पर्यायार्थिकश्च ध्रौव्यमिती-
तरांशप्रतिक्षेपित्वं विशेषणस्योपात्तत्याभासादयत्क्षणान्तरत्वमपि न
न्यादित्याशङ्क्य प्रतिक्षेपति-न चि- 'द्रव्यमानप्रादी' इत्यस्य प्राधा-
न्येन द्रव्यमानप्रादीत्यर्थः, तथा च द्रव्यार्थिकमय प्राधान्येन द्रव्य-
मेवाभिमन्यत इत्यतः प्राधान्यमेव पर्यायि नाभ्युपैति गौणतया तु

आवस्य चत्वारो भेदाः—“नैगमः, सङ्ग्रहः, व्यवहारः, क्रजुसूत्रञ्च” इति जिनभद्रगणिश्रमाश्रमणप्रभृतयः । क्रजुसूत्रो यदि द्रव्यं नाभ्युपेयात् तदा “उज्जुसुअस्स एगे अणुवउत्ते एगं दव्वावस्सयं पुहत्तं जेच्छइ” इति सूत्रं विरुद्ध्यते ।

“क्रजुसूत्रवर्जास्त्रय एवं द्रव्याधिकभेदाः” इति तु वादिनः सिद्धसेनस्य मतम् । अतीताऽनागत-परकीयभेद-

पर्यायमपि स्वीकरोतीति नेतरांशप्रतिज्ञपित्वमस्य । एवं पर्यायाधिकेऽपीत्याह—तत्प्रतिज्ञेयमेति—इतरांशप्रतिज्ञेयस्थेत्यर्थः । ग्रन्थान्तरे पतद्विषयविचारो विस्तरतः, अत्रापि तथाविचारे ग्रन्थान्तरस्यैवं प्रसङ्गानुप्रसङ्गतो निर्मितिः कृता भवेदिति ग्रन्थान्तरसाध्ये विस्तृतविचारे नायासो विधीयत इत्याह—एतद्विषयवैलीपिन्विति । अत्र नय-रहस्याभिधेऽस्मिन् ग्रन्थे । ‘नाभिधीयते’ इत्युक्त्यापि निवर्ति ‘अत्र’ इत्युक्तिः, नयरहस्यमात्रावेदकस्य संक्षिप्तशरीरस्वास्य ग्रन्थस्य पतद्विषयवित्तरविचारसाधार्थमासक्तसन्दर्भगर्भत्वे सूक्ष्मशरीरत्वाभावतोऽप्रतिज्ञातग्रन्थान्तरनीय स्यान्न तु प्रतिज्ञातार्थनिर्वाह इत्यात्रेदनाय ।

आवस्य द्रव्याधिकरूपस्य । नैगमसङ्ग्रहव्यवहारा द्रव्याधिकभेदा इत्यन्वयेऽभ्युपगच्छन्ति, पूज्यमते, क्रजुसूत्रस्यापि द्रव्याधिकत्वं मिति दिशेपस्तत्र युक्तिमुपदर्शयति—क्रजुसूत्रो यदीति । उज्जुसुअस्सिति—“क्रजुसूत्रस्य पकोऽनुपयुक्तं पकं द्रव्यायश्यकं पृथक्त्वं नेच्छति” इत्यस्मिन् सूत्रे पकद्रव्यापश्यकस्याभ्युपगमाद् द्रव्याधिकत्वं पृथक्त्वानभ्युपगमान्न पर्यायाधिकरूपमिति स्पष्टं प्रतीयते, तद्य तस्य द्रव्याधिकत्वानभ्युपगमे पर्यायाधिकत्वाभ्युपगमे च विरुद्ध्यतेति सूत्रविरोधभवात् पूज्यमतमभ्युपेयमिति । सिद्धसेनमते नैगम-सङ्ग्रह-व्यवहारास्त्रयो द्रव्याधिकस्य भेदा इत्याह—रुद्धवर्वा इति । उक्तस्यविरोधपरिहास्य पाद्विधाकमेतं परिष्करोति—अतीवेति—तथा

पृथक्त्वपरित्यागाद् ऋजुसूत्रेण स्वकार्यसाधकत्वेन स्वकीयवर्तमानवस्तुन एवोपगमात्, नाऽस्य तुल्यांश-ध्रुवांशलक्षणद्रव्याभ्युपगमाः, अत एव नास्पाऽसद्घटितभूत-भाविपर्यायकारणत्वरूपद्रव्यत्वाभ्युपगमोऽपि । उक्तसूत्रं त्वनुयोगांशमादाय वर्तमानावश्यकपर्याये द्रव्यपदोपचारात् समाधेयम्, पर्यायार्थिकेन मुख्यद्रव्यपदार्थस्त्वैव

घोक्तसूत्रे 'पृथक्त्वं नेच्छति' इत्यस्य न सामान्यतो मेद् नेच्छतीत्यर्थो, येन पर्यायार्थिकेऽप्येदानभ्युपगमात् पर्यायार्थिकत्वमेव न भवेत्, किन्तु अतीतानागतपरकीयमेदलक्षणं यत् पृथक्त्वं तदेव नाभ्युपगच्छति तन्मते वर्तमानक्षणमात्रस्थायि चस्ति-अतीतानागतयोरभावात् तदात्मकमेदानां, परेण सह नास्ति कश्चित् सम्यग् इति परकीयमेदानां । उक्तमेदानभ्युपगमात् तेन किमभ्युपेयत् इत्यपेक्षायामाह-स्वकारणव्यवहारेणेति । तिर्यन्सामान्योभेतासामान्यलक्षणद्रव्याभ्युपगन्त्वै सत्येव द्रव्यार्थिकत्वम्, तथास्य नास्तीत्याह-नास्येति । अस्य ऋजुसूत्रस्य, एवमग्रेऽपि । अत एव तुल्यांश-ध्रुवांशलक्षणद्रव्याभ्युपगन्त्व्यामादादेव । यो हि अनुभूतराजपर्यायो वर्तमाने राज्यमकुर्याणोऽपि द्रव्यतो राजेत्युच्यते, योऽपि च भविष्यति राजा सोऽपि भाविराजपर्यायकारणत्वाद् द्रव्यतो राजेत्युच्यत इति मूलपर्यायकारणं भविष्यत्पर्यायकारणं च द्रव्यम्, तादृशकारणत्वलक्षणद्रव्यत्वमपि नैव ऋजुसूत्रोऽभ्युपगच्छतीत्याह-नास्येति-वर्तमानकाले भूतोऽप्यसन् भाव्यत्यसन् इति तादृशपर्यायनिरूपितकारणत्वरूपद्रव्यत्वमपि वर्तमानकालानवच्छिन्नत्वात्सदिति न ऋजुसूत्राभ्युपगमधिपयः । तर्हि उक्तसूत्रे द्रव्यावश्यकमित्युक्तेः का गतिरित्यपेक्षायामाह-इत्यत्र चिति । वर्तमानावश्यकपर्याये द्रव्यत्वमौपचारिकमेव न वास्तविकमिति तथाविधद्रव्याभ्युपगन्त्वैऽप्यस्य न पर्यायार्थिकत्वद्वनिरित्याह-व्यावर्तिकेनेति-अनिर्दिष्टादित्यन्वयेना कतिपिका ।

प्रतिक्षेपात्, अध्वचधर्माधारांशद्रव्यमपि नास्य विषयः शब्दनयेष्वतिप्रसङ्गादित्येतत्परिष्कारः ।

पर्यायार्थिकस्य त्रयो भेदाः—“शब्दः, समभिरूढः, एवम्भूतश्च” इति सम्प्रदायः । “ऋजुसूत्राद्याश्चत्वारः” इति तु वादी सिद्धसेनः । तदेवं सप्तोत्तरभेदाः । शब्दपदेनैव साम्प्रत-समभिरूढैवम्भूतात्मकनयभेदत्रयोपसङ्ग्रहात् पञ्चेत्यादेशान्तरम् । ते च प्रदेश-प्रत्येक-वसतिहृष्टान्तैर्यथाक्रमं शुद्धिभाजः । तथाहि—नैगमनयस्तावद् धर्माऽध-

वभूवन्ति—अनित्या ये धर्मास्तदाधारांश एव द्रव्यम्, तदपि न ऋजुसूत्रस्य विषयो येन तद्विषयत्वेन द्रव्यार्थिकत्वमस्य स्यात्, तद्विषयत्वमभ्युपेत्य तस्य द्रव्यार्थिकत्वाभ्युपगमे ऋजुसूत्रविषय एव सूक्ष्म-सूक्ष्मतर-सूक्ष्मतमपर्यायविशुद्धिमपेक्ष्य साम्प्रत-समभिरूढैवम्भूताख्यात्रयोऽपि शब्दनयाः प्रयतन्त इति तेष्वपि द्रव्यार्थिकत्वं स्यादित्याह—अनन्तयेति । एतत्परिष्कारः सिद्धसेनमतपरिष्कारः ।

सम्प्रदान इति—जिनमद्रगजिज्ञप्सामाध्वनणमभूतीनां मतमित्यर्थः । ऋजुसूत्र-शब्द-समभिरूढैवम्भूताश्चत्वारः पर्यायार्थिका इति सिद्धसेनमतमित्याह—ऋजुसूत्राया इति । द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकयोरेवान्तरभेदसमाकलने नैगमसङ्ग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवम्भूताः सप्त नया इत्युपसंहरति—तदेवं सप्तोत्तरभेदा इति । केचन आचार्याः साम्प्रत-समभिरूढैवम्भूतनयानां शब्दनयत्वेनैकीकृत्य नैगम-सङ्ग्रह-व्यवहारर्जुसूत्र-शब्दनया इत्येवं पञ्च नया इत्युपदिशन्ति, तन्मतमुपदर्शयति—शब्दपदेनैवेति । नैगमादिषु नयेषु पूर्वपूर्वनयापेक्ष्योत्तरोत्तरनयानां शुद्धिभास्त्वमित्याह—ते चेति—अनन्तरोपदर्शिता नया पुनरित्यर्थः । तत्र प्रदेशहृष्टान्तेन शुद्धिभास्त्वं मानयति—तथाहोति । नैगमनय इत्यस्य ‘शाह’ इत्यनेन सङ्गन्धः । सङ्गन्धपदेन सङ्गन्धानकमुद्रकप्रदण्डम्, परमाष्यात्मक-

मांऽऽकाश-जीव-स्कन्धानां तद्देशस्य चेति पण्णां प्रदेशमाह ।
देश-प्रदेशौ नातिरिच्येते, “दासेन मे [ग्वरः क्रीतो,
दासो मम ग्वरोऽपि मे]” इत्यादिन्यायाद् देशस्य स्वीय-
त्वेन तत्प्रदेशस्यापि स्वीयत्वाव्यभिचारात् पञ्चानामेव
प्रदेश इति सद्ग्रहः ।

व्यवहारस्त्वाह—पञ्चानां प्रदेशस्तदा स्याद् यदि साधा-

पुद्गलस्य स्वयं प्रदेशरूपतया तद्देश प्रदेशयोरभावात्, कालस्तु
परमनिरुद्धैकसमयरूप इति तस्यापि न देश प्रदेशाविति बोध्यम् ।
तद्देशस्य धर्माऽधर्माऽऽकाश-जीव-स्कन्धदेशस्य । पण्णा धर्माऽधर्माऽऽ-
काश-जीव स्थान्यतद्देशानाम्, नैगमनयः पण्णां प्रदेशमिच्छति ।

सङ्ग्रहस्तु धर्माऽधर्माऽऽकाश-जीव स्कन्धानां पञ्चानामेव प्रदे-
शमिच्छति धर्मदेशस्य धर्मापत्वेन धर्मदेशप्रदेशस्यापि धर्मप्रदेश-
त्वाद्, एवमधर्मदेशप्रदेशादेरप्यधर्मादिप्रदेशत्वात्त्रित्याह-देश प्रदेश-
विति-धर्मादितो धर्मादिदेशोऽतिरिक्तस्ततो धर्मादिदेशप्रदेशोऽतिरिक्त
इत्येव देश प्रदेशौ द्विभिन्नौ न, किन्तु धर्मादिदेशानां धर्मादिसम्य-
न्धिनां प्रदेशस्य धर्मादिप्रदेशत्वमेव । एतदेव दृष्टान्तावष्टम्भेन
भावयति-राणेति । देशस्य धर्मादीनां देशस्य । स्वीयत्वेन धर्मादिसम्य-
न्धित्वेन । एतदप्यपि धर्मादिदेशसम्यन्धिप्रदेशस्यापि । स्वीयत्वाव्य-
भिचाराद् धर्मादिसम्यन्धित्वत्तियमान् । पञ्चानामेव धर्माऽधर्माऽऽकाश-
जीव स्कन्धानामेव, पञ्चकारण तद्देशस्य व्यवच्छेदः ।

तत्र व्यवहाराभिप्राय दर्शयति-व्यवहारसकलंति-यस्यैकस्यानेक-
सम्यन्धित्वं तस्यैव साधारणस्यानेकसम्यन्धितया व्यपदेशो व्यवहार-
पथमवतरति, यथा-एकं द्विरप्य बहुमूल्यं पञ्चानां धनमविभक्तं तस्य
पञ्चसम्यन्धित्वव्यपदेशः, प्रदेशस्तु यो धर्मस्य तदन्य एवाधर्मस्य,
ततोऽन्य एवाकाशस्य, तस्मादन्य एव च जीवस्य, ततो व्यतिरिक्त
एव च स्कन्धस्येति नैरस्मिन् प्रदेशे धर्मादीनां सम्यन्धित्वमिति

रणः स्यात्, यथा-“पञ्चानां गोष्ठिकानां हिरण्यम्” इति, प्रकृते तु प्रत्येकवृत्तिः प्रदेश इति पञ्चविधः प्रदेश इति भणितव्यम् । नन्वेवं घटपटयो रूपमित्यपि न स्यात्, द्वित्वाश्रयवृत्तित्वयोधे तयोर्घटरूपमित्यस्याप्यापत्तेः, द्वि-

पञ्चानां प्रदेश इति व्यपदेशो न सम्भवति, किन्तु धर्मस्य प्रदेशः, अधर्मस्य प्रदेशः, आकाशस्य प्रदेशः, जीवस्य प्रदेशः, स्वरूपस्य प्रदेश इत्येवं पञ्चविधः प्रदेश इति यकव्यमिति समुदितार्थः । साधारण पञ्चानां सम्यन्धी एकप्रदेशः । स्याद् भवेत् । गोष्ठिकानाम्-एकां गोष्ठीं समामालम्ब्य स्थितानां जनानामेरुधूतादिव्यवहारिणाम् । प्रकृते तु धर्मास्त्रिधायादिप्रदेशविचारे तु । श्रव्येव्यति - यकैरुमात्रसम्यन्धी । इति पतस्मात् कारणात् । ननु घटे यद् रूपं तदेव न पटे इति रूपमपि त्रैकं साधारणम्, किन्तु प्रत्येक-घृत्तयेवेति घट-पटोभयनिरूपितवृत्तित्वस्य प्रत्येकं रूपेऽभावाद् घट पटयो रूपमित्यपि व्यपदेशो व्यग्रहारनये न स्यादित्याशङ्कते-तन्नेति । ननु घट पटोभयगतं यद् द्वित्वं तदाश्रयनिरूपितवृत्ति-त्वमेव रूपे ततः प्रतीयते, द्वित्वाश्रयश्च वेद्यलो घटोऽपि भवति पटोऽपि च, तन्निरूपितवृत्तित्वं घटरूपे पटरूपे च समस्तीति घट-पटयो रूपमित्यस्य नानुपपत्तिरित्यत आह-द्विन्द्रप्रयेति । तयोः घट पटयोः, घट पटयोर्घटरूपमित्यस्य घट पटगतद्वित्वाश्रयनिरूपितवृत्तित्वावद् घटरूपमित्यर्थरुत्वेन तादृशद्वित्वाश्रयघटनिरूपितवृत्तित्वस्य घटरूपेऽवाधिततया तद्वोचस्य प्रामाण्यापत्तेरित्यर्थः । यदि च घट-पटयोर्घटरूपमित्यस्य घट-पटोभयनिरूपितवृत्तित्ववद् घटरूपमित्येवार्थः, तस्य च वाधितत्वेन नाद्यान्तस्य तादृशप्रयोगापत्तिरिति विभाज्यते, तदा घट-पटयो रूपमित्यस्यापि घट पटोभयनिरूपितवृत्तित्वावद् रूपमित्यर्थरुत्वेन कुत्रापि रूपे उभयनिरूपितवृत्तित्वस्यामाशासोक्तप्रयोगस्यापि सम्भव इत्याह-द्वित्वित्वयोधे वेति ।

वृत्तित्वयोधे च प्रकृतप्रयोगस्याप्यनापत्तेरिति चेत्, न स्यादेव, एतादृशस्यले समुदितवृत्तित्वबोध एव व्यवहार-सामर्थ्यात्, सद्ग्रहाश्रयणात् तु सामान्यत एव साकाङ्क्ष-त्वात् स्यादपि ।

ऋजुसूत्रस्तु ब्रूते-पञ्चविधः प्रदेश इत्युक्ते प्रतिस्वं पञ्चविधत्वान्वयात् पञ्चविंशतिविधत्वप्रसङ्गः । न च सामान्यतस्तदन्वयान्न बाध इति बाध्यम्, विशेषविनिर्मुक्तिण तदसिद्धेः । किञ्च, किमत्र पञ्चविधत्वम् ? पञ्चप्रकारत्व-

प्रकृतप्रयोगस्यापि घट-पटयो रूपमिति प्रयोगस्यापि । अत्रेष्टापत्तिमेव समाधानतयाऽऽह- न स्यादेवेति-व्यवहारतये घटपटयो रूपमिति प्रयोगो न भवेदेवेत्यर्थः । एतादृशस्यले घट-पटयो रूपमित्यादिप्रयोगस्थले च । समुदितवृत्तित्वबोध एव एकव्यक्तिधर्मिकोभयाद्यात्मकसमुदितवृत्तित्वबोध एव । तत् किं नयान्तरेऽप्युक्तप्रयोगो न भवत्येव ? भवति चेत्, कुत्र भवतीत्यपेक्षायामाह-सद्ग्रहाश्रयणात् किति-सद्ग्रहनये रूपत्वेन सामान्येन रूपमात्रस्यैकीकरणाद् घटे यद् रूपम्, यच्च पटे तदुभयमपि रूपत्वेन सामान्येनैकमिति तद् घटे पटे च वर्तत इति सद्ग्रहनयाऽऽश्रयणाद् घट-पटयो रूपमिति प्रयोगो भवेदपीत्यर्थः ।

व्यवहारतये पञ्चविध-प्रदेश इति ध्यपदेश उपपादितस्तमसद्ग्रहानस्य ऋजुसूत्रस्य यद् यत्कव्य तद्वाह-ऋजुसूत्रेण ब्रूत इति । प्रतिस्वं प्रतिप्रदेशव्यक्तिः । धर्मास्तिकायप्रदेशः पञ्चविधः, अधर्मास्तिकायप्रदेशः पञ्चविधः, आकाशास्तिकायप्रदेशः पञ्चविधः, जीवास्तिकायप्रदेशः पञ्चविधः, स्कन्धप्रदेशः पञ्चविध इत्येव पञ्चविंशतिविधत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । न च इत्यस्य 'बाध्यम्' इत्यनेनान्वयः । सामान्यत प्रदेशत्वेन प्रदेशे । तदन्वयात् पञ्चविधत्वान्वयात् । न बाध न प्रदेशो पञ्चविधत्वस्य बाधः । विशेषविनिर्मुक्तिण धर्मास्तिकायप्रदेशादिव्यतिरेकेण ।

मिति चेत्, कः प्रकारः ? संख्या वा बुद्धिविशेषविषयत्वं वा, भेदो वा । नाद्यः—अनन्तेषु प्रदेशेषु पञ्चसंख्यावधारणासिद्धेः । न द्वितीयः—पञ्चप्रकारबुद्धिविषयत्वस्य प्रत्येकमभाविनः पञ्चस्वप्यभावात् । न च गेहेषु शतमभ्या इतिवत् प्रत्येकं प्रत्येकधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वं तत् सा-

दक्षिदेः प्रदेशसामान्यस्यासिद्धेः । प्रदेशे पञ्चविधत्वमपि निरुच्य योजयितुमशक्यमित्याह—किञ्चेति । अन प्रदेशे । नाद्य इति—पञ्चप्रकारत्वमित्यत्र प्रकारः सङ्ख्यारूपो न सम्भवतीत्यर्थः । धर्मास्तिकायादिषु कस्यचिदसङ्ग्राह्यतः प्रदेशः कस्यचिदनन्तः प्रदेश इति सामान्यतः प्रदेशानामानन्त्यमेव, तत्र पञ्चसङ्ख्याकत्वरूपस्य पञ्चप्रकारत्वस्यावधारणासम्भवादित्याह—अनन्तेष्विति । पञ्चप्रकारत्वमित्यत्र प्रकारपदेन बुद्धिविशेषविषयत्वमभिमतमिति द्वितीयपक्षोऽपि न युक्त इत्याह—न द्वितीय इति । यद्यपि प्रकारस्य बुद्धिविशेषविषयत्वरूपत्वे तत्र पञ्चान्ये पञ्चप्रकारत्वमिति पञ्चबुद्धिविशेषविषयत्वमिति स्यात् न तु पञ्चप्रकारकबुद्धिविशेषविषयत्वम्, तथापि बुद्धिविशेषविषयत्वस्य प्रकाररूपताश्रयणस्यात्रैव तात्पर्यमित्यवलम्ब्य 'पञ्चप्रकारकबुद्धिविषयत्वस्य' इत्युक्तिः । प्रत्येकम् एकैकप्रदेशव्यक्तौ । अभाविन—असतः । पञ्चस्वप्यभावादि—प्रत्येकावृत्तिधर्मस्य समुदायावृत्तित्वमिति नियममाश्रित्येयमुक्तिः । ननु यथैकस्मिन् गेहे एकोऽभ्यस्तदभ्यस्मिन् द्वितीयः, एवं गेहान्तरेऽभ्यान्तरमित्येवमशतगृहसम्यन्धे भवति गेहेषु शतमभ्या इति प्रतीतिः, न च प्रत्येकमभ्यस्य बहुगेहसम्यन्धो नवाऽभ्यशतस्य प्रत्येकगेहसम्यन्धः, तथा प्रत्येकं प्रदेशस्य प्रत्येकधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वे पञ्चसु प्रदेशेषु पञ्चप्रकारकबुद्धिविषयत्वं 'स्यादित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति—न चेति 'प्रत्येकधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वं तद्' इत्यनन्तरं 'न च' इत्यस्यान्वयः, तदित्यनेन पञ्चप्रकारकबुद्धिविषयत्वस्य परामर्शः । निषेधे हेतुमाह—सामान्येति—पञ्चविधः प्रदेश इत्यत्र

मान्यविश्रामेऽनन्वयात्, विशेषविश्रामे च भजनानामान्तरत्वात् । न तृतीयः-अतिरिक्तमेवानिरुक्तेः । ततो भाज्यः प्रदेशः-स्याद् धर्मास्तिकायस्य, स्यादधर्मास्तिकायस्येत्यादि ।

पञ्चविधं च पञ्चप्रकारकबुद्धिविषयत्वम्, तच्च प्रत्येकं प्रत्येकधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वप्रदेश इति यदि सामान्यविधाम् तदाऽनन्तप्रदेशस्तत्र उपस्थितास्तत्र प्रत्येकं पञ्चसु पञ्चधर्मान्तर्गतप्रत्येकधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वस्यान्यसम्भवेऽपि ततोऽवशिष्टेषु प्रत्येकमपि तस्यान्यथासम्भवात् । यदि च पञ्चप्रकारकबुद्धिविषयत्वपञ्चान्तर्गततत्तद्धर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वमिति न नियक्षितम्, किन्तु यत्र प्रदेशे बद्धमप्रकारकबुद्धिविषयत्वसम्भवस्तत्र तदेव विवक्षितमित्येव विशेषविश्रामेऽन्यसम्भवेऽपि पञ्चप्रकारकपट्टप्रकारत्वं सप्तप्रकारत्वमित्यादि सर्वमपि सम्भवतीति सर्वप्रकारे प्रत्येकधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वस्य स्वासाधारणधर्ममुपादाय तत्तत्रप्रदेशे सम्भवादिति भजनैवान् पदं दधानीत्याह-विशेषविश्रामे चिति । भक्तानामान्तरत्वादिति-तत्तत्रप्रदेशे तत्तदसाधारणधर्ममुपादाय प्रत्येकं प्रत्येकधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वान्ययत् पञ्चप्रकारकबुद्धिविषयत्वस्य समर्थने धर्मप्रदेशे धर्मास्तिकायप्रदेशतत्रप्रकारकबुद्धिविषयत्वमधर्मप्रदेशेऽधर्मास्तिकायप्रदेशतत्रप्रकारकबुद्धिविषयत्वमित्यादि दिनेयाधिता, पञ्च प्रदेशो धर्मास्तिकायस्य, प्रदेशोऽधर्मास्तिकायस्येत्येव विशेषव्यपदेशं प्राप्नोति, तत्र पञ्च प्रत्येकधर्मप्रकारकबुद्धिविषयत्वप्रोक्तियेव भजनैव नामान्तरेणाभिहिता स्यात्, सा चैष्टेय ऋतुमुत्र स्पेति भावः । प्रसारे भेद इति पञ्चप्रकारक पञ्चभेदत्वमिति कृतीवपक्षोऽपि न स्वर्गीय इत्याह- न तृतीय इति । भेदो नाम यदि पश्चिप्रियं चनीयो भवेत् तदा म्यादपि पञ्चभेदत्वप्रदेशानाम्, तस्यैव निर्गन्तमशक्यमित्याह भविष्यति तत्तत्रप्रदेशानिर्गन्त इत्यर्थः । यत्र चात्र षट्पुत्रस्याभिमत तदुपदर्शयति-कथं भाज्य इति । भज-

शब्दनयस्तु प्रतिजानीते-अयुक्तमुक्तमेतद् ऋजुसूत्रेण, भजनाया विकल्परूपत्वेनैकतरमादाय विनिगन्तुमशक्यत्वात्, धर्मास्तिकायप्रदेशस्यापि अधर्मास्तिकायत्वेन भजनीयत्वप्रसङ्गात् । तदेवमभिधेयम्-धर्मं धर्म इति वा प्रदेशो धर्मः, अधर्मंऽधर्म इति वा प्रदेशोऽधर्मः, आकाश आकाश इति वा प्रदेश आकाशः, जीवे जीव इति वा प्रदेशो नोजीवः, स्कन्धे स्कन्ध इति वा प्रदेशो नो-

नाप्रकारमाह-प्रदेशः स्याद् धर्मास्तिकायस्येति-‘प्रदेशः’ इति स्यादधर्मास्तिकायस्येत्यादायप्यनुपपन्ननीयः, नादिपदान् प्रदेशः स्यादाकाशास्तिकायस्येत्यादेशप्रसङ्गः ।

अत्रार्थे शब्दनयवक्तव्यमुपदर्शयति-शब्दनवर्तितति । अयुक्तमिति-ऋजुसूत्रेणोक्तमेतदयुक्तमित्यन्वयः, एतद् भजनीयत्वम् । अयुक्ततामेव माधयति-भजनाया इति-प्रदेशप्रदेशिमद्भायस्य फलगतिकत्वेन भजनीयत्वे कल्पना विकल्परूपेच्छामात्रप्रभवेति यद्गर्मास्तिकायप्रदेशत्वेन विकल्पितं तत् तथाविकल्पदशायां धर्मास्तिकायस्य प्रदेश इत्येवं व्यपदेश्य, तदन्यथाविकल्पभावे न धर्मास्तिकायस्य प्रदेश इत्येवं व्यपदेश्य इत्यतः स्याद् धर्मास्तिकायस्य प्रदेशः, तद्विना स्यादधर्मास्तिकायस्य प्रदेश इति भजना ऋजुसूत्रसम्भवात्, तथा चेयमिच्छाप्रभया विकल्परूपा भजना, न वस्तुपरतन्त्रेति प्रतिनियतमेव कमप्युपादाय स्यादित्यत्र नियामकभावाद् यं धर्मास्तिकायप्रदेशं परिकल्प्य स्याद् धर्मास्तिकायस्य प्रदेश इति भजना, तमुपादायापि स्यादधर्मास्तिकायस्य प्रदेश इत्यपि प्रसज्येतेत्याशयेनाह-विकल्परूपेणेति । शब्दनयः स्वाभिमतं दर्शयति-तदेवमिति-धर्माधर्माकाशप्रदेशानां धर्माधर्माकाशरूपतया व्यपदेशः, जीवप्रदेशस्य जीवरूपत्वेन न व्यपदेशः, किन्तु नोजीवत्वेन, स्कन्धप्रदेशस्य न स्कन्धरूपत्वेन व्यपदेशः, किन्तु नोस्कन्धत्वेनेत्यत्र हेतुमुप-

स्कन्ध इति । अत्र धर्माऽधर्मास्तिकायादेरैक्यात् तत्प्रदेशस्य धर्मास्तिकायादिरूपताऽनतिप्रसक्तेति तथोक्तिः । जीव-स्कन्धयोस्तु प्रतिस्वमनन्तत्वात् कथमधिकृतप्रदेशस्य सकलसन्तानात्मकत्वसम्भव इति विवक्षितप्रदेशे सकलसन्तानैकदेशविवक्षितसन्तानात्मकत्वप्रतिपादनाय नो जीयत्व नोस्कन्धत्वोक्तिरिति ध्येयम् ।

समभिरूढस्त्वाह—शब्देनापि न सूक्ष्ममीक्षाञ्चक्रे “धर्मं प्रदेशः” इत्यादिवाक्यात् “कण्डे वदरम्” इत्यादेरिव भेदप्रसङ्गात् । कचिदभेदे सप्तमीप्रयोगेऽप्यभेदप्रकारक-

शयति भवति । ‘धर्माधर्मास्तिकायादे इत्यत्रादिपदादाकाशस्तिकायस्य ग्रहणम् । तत्रेशस्य धर्माधर्मास्तिकायादिप्रदेशस्य । तथोक्तिं धर्म इति अधर्म इति आकाश इत्येव तत्तद्व्यदेशानामुक्तिः । प्रतिस्वमनन्तत्वाद् जीवानामप्यनन्तत्वात्, पुद्गलस्कन्धानामप्यनन्तत्वात् । ‘कथम् इत्यस्य ‘सम्भव’ इत्यनेनान्ययात् कथं सम्भव ? न कथञ्चिदित्यर्थः । अधिकृतप्रदेशस्य विवक्षितैव जीवप्रदेशस्य विवक्षितैव स्कन्धप्रदेशस्य च । सकलसन्तानात्मकत्वसम्भव सकलजीवलक्षणसन्तानात्मकत्वस्य सकलस्कन्धलक्षणसन्तानात्मकत्वस्य च सम्भव, जीयस्य स्कन्धस्य च प्रदेशसन्तानरूपत्वादेव तत्प्रदेशसम्भव इत्याशयेन सन्तानोक्तिः । विवक्षितप्रदेशे विवक्षितैव जीवप्रदेशे विवक्षितैव स्कन्धप्रदेशे च । काल्पित-सकलजीयसन्तानस्य सकलस्कन्धसन्तानस्य च एकदेशे यो विवक्षितसन्तानो विवक्षितैव जीवलक्षणासन्तानो विवक्षितैव स्कन्धलक्षणसन्तानश्च तदात्मकत्वप्रतिपादनायेत्यर्थः, अन्यत् स्पष्टम् ।

समभिरूढनययत्तच्चमुपदर्शयति—समभिरूपान्यदेति । भेदप्रत्ययविति-
व्याधाराधेयमानशोधनाधेयसप्तमी प्रयुज्यते, आधाराधेयभाजश्च भेद

वोधार्थं कर्मधारयस्यैवावश्याश्रयणीयत्वाद् द्वितीयपक्ष एव युक्त इति ।

एवम्भूतस्त्वाह-देश-प्रदेशकल्पनारहितमखण्डमेव वस्तु अभिधानीयम्, देश-प्रदेशयोरसत्त्वात्, भेदे सम्बन्धानुपपत्तेः, अभेदे सहोक्त्यनुपपत्तेः । न च विन्ध्य-हिमवदादिभावाऽभावावच्छेदकतयाऽऽकाशादिदेशसिद्धिः,

नियत इत्यभिसन्धिः । क्वचित्ति-वनेत्रिलका चाल्खणेश्चोत्रिय इत्यादी । द्वितीयश-‘धर्मं धर्मं इति धा’ इत्यादौ धर्मं इत्यादिर्यः प्रथमान्तपक्षः । एवम्भूतन्याभिप्रायमुपदर्शयति-एवम्भूतस्त्वहेति । ‘देशप्रदेशयो-रसत्त्वाद्’ इति यदुक्तं तदुपपादनायाह-भेद इति-धर्मादीनां देश-प्रदेशौ धर्मादिभिर्मिथौ स्यातामभिर्मिथौ वा ? प्रकारान्तराभावात्, भेदे धर्मस्य देशो धर्मस्य प्रदेश इति पष्ठार्थः सम्बन्धो न घटते, भेदे सम्बन्धाभ्युपगमे भिन्नत्वापिशेषाद्घर्मांस्तिकायादिप्रदेशतयाऽभ्युपगतप्रदेशस्यापि धर्मस्य प्रदेश इति व्यवहारभाजनत्वं स्याद्-घर्मादिप्रदेशस्यापि धर्मसम्बन्धित्वसम्भवात् । अभेदे देश-प्रदेशयो-र्धर्मादिभिः सममभेदे । सहोक्त्यनुपपत्तेः, धर्मः प्रदेश इति सहोक्त्यनुपपत्तेः, नहि भवति घटो घट इति । आकाशे विन्ध्याद्रिरपि वर्तते हिमालयोऽपि, परं तयोरसामानाधिकरण्यं लोके प्रतीयते तत्र स्यादिति यत्प्रदेशावच्छेदेन विन्ध्याद्रिस्तत्प्रदेशावच्छेदेन न हिमालयो यत्प्रदेशावच्छेदेन हिमालयो न तत्प्रदेशावच्छेदेन विन्ध्याद्रि-तियवश्यमभ्युपेयम्, तथा च विन्ध्ययोर्विन्ध्य-तद्भावयोर्हिम-तद्-भावयोर्विन्ध्यहिमयोश्चैकत्राकाशे सत्त्वोपपत्तेयोऽवच्छेदकतयाऽऽका-शस्य तथा धर्मद्वय देशप्रदेशसिद्धिः, तत्सम्बन्धिन एव तद्द्वुत्तिधर्मा-वच्छेदकत्वमिति निपमेन देश-प्रदेशयोराकाशादिसम्बन्धित्वाभावे तद्द्वुत्तिविन्ध्य-तद्भावाद्यवच्छेदकत्वमपि न भवेदिति तयोः सम्बन्धसिद्धिरित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति- न चेति । निपेये हेतुमाह-परेणति-

परेण समं सम्यन्धस्यैवानुपगमात् तादात्म्य तदुत्पत्त्य-
न्यतरानुपपत्तेरिति दिक् ।

प्रस्थको भगधदेशप्रसिद्धो धान्यमानविशेषः, तदर्थं
चनगमन-द्वारुच्छेदन क्षणनोत्तिकरण-लेखन प्रस्थरुपर्याया-
विभवेषु यथोत्तरशुद्धा नैगमभेदाः, अतिशुद्धनैगमस्त्वा-
कुङ्कितनामानं प्रस्थकमाह । व्यवहारेऽप्ययमेव पन्थाः ।

सर्गं हि स्वात्मप्रतिष्ठितमेव, न तु परस्मिन् वृत्ति, आकाशादिना
समं विन्ध्यादीनां सम्यन्ध एव नाभ्युपेयते, चास्तवसम्यन्धस्तादा-
त्म्य तदुत्पत्त्यन्यतरात्मरूप एव, नहि आकाशादिना समं विन्ध्यादेस्ता-
दात्म्य कार्यकारणभाजो वेति सम्यन्धामावादाकाशादीं विन्ध्यादिव्य-
तेत एव नेति न तद्वृत्त्यवच्छेदस्तथाऽऽकाशादिदेशसिद्धिरित्यर्थः ।

प्रस्थरुदृष्टान्तेन नैगमादीनां पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्य शुद्धि-
आत्म्य भाषयति-प्रस्थ इत्यादिना । तदर्थं प्रस्थकार्थम्, प्रस्थरुद्वे-
चाष्टानयनाथ चन गच्छन् पुनरपि किं करोमीति पृष्ट प्रस्थकं कते-
मीत्येव वृत्ते, एवं क्षणनोत्तिकरणादिक्रियकाले प्रस्थकपर्यायाभिर्भा-
चनक्रियाकालेऽपि च, तत्र चनगमनादिकं न प्रस्थकः, किन्तु पर-
उपरया प्रस्थकनिमित्तम्, पारस्पर्येऽपि च विप्रकर्ष तन्निकर्षतरतम-
भावाच्छुद्धितारतम्य नैगमाभिप्रायविशेषाणाम्, चनगमनकालेऽपि
प्रस्थकं करोमीति यदेतद् व्यवहरणं तक्षेगमाभिप्रायत एवेति बोध्यम्,
चनगमनादिकं न प्रस्थकोऽथापि प्रस्थकत्वेन तद्व्यवहरणान्निवृत्त्या-
न्मिथ्यात्वाद् चनगमनादिषु प्रस्थकाभिप्रायाणामशुद्धिसम्पन्ने, धान्य-
मानविशेषरूपस्य प्रस्थकरूप निष्पत्तौ सत्यामर्थं प्रस्थक इति व्यप-
देशश्च यतिशुद्धनैगमादित्याह-अतिशुद्धनैगमसिद्धिः । आकुङ्कितनामानम् आकु-
ङ्कितनामानप्रसिद्धि गत प्रस्थकपर्यायनिष्पत्त्यनन्तर निर्णीतप्रमा-
ण्यशान्यप्रस्थकमित्प्रधान्यान्यूनाभिः । अत्रापरिक्षणन प्रस्थक इति
नाम यस्य तमित्यर्थः ।

सद्ग्रहस्तु विशुद्धत्वात् कारणे कार्योपचारं कार्याऽ-
करणकाले च प्रस्थकं नाङ्गीकुरुते । न च तदा घटाद्यात्म-
कत्वप्रसङ्गः, तदर्थक्रियां विना तत्त्वायोगात् । घटादि-
शब्दार्थक्रिया तत्राप्यस्त्येवेति चेत्, न-असाधारणतदर्थ-

व्यवहारेऽप्युक्तदिशैव शुद्धितारतम्यभावेत्याह-म्यवहारेऽपीति ।

प्रस्थके संप्रदयकव्यमुपदर्शयति-गद्महस्ति-वनगमनादिकं
परम्परया प्रस्थककारणम्, तत्र प्रस्थकलक्षणकार्योपचारं कृत्वाऽ-
शुद्धे नैगमेऽशुद्धे व्यवहारे च प्रस्थकव्यपदेशः, सदग्रहस्तु विशुद्ध-
त्वात् कारणे कार्योपचारं नाङ्गीकुरुते, धान्यमापनलक्षणस्वकार्या-
करणकाले च निष्पन्नमपि प्रस्थकं प्रस्थकत्वेन रूपेण नाङ्गीकुरुते,
किन्तु धान्यमापनविशेषलक्षणक्रियाकरणवेलायामेव प्रस्थकमङ्गीक-
रोतीत्यर्थः । ननु निष्पन्नमपि प्रस्थकस्वरूपं स्वकार्याकरणकाले
यदि न प्रस्थकस्तदा प्रस्थकान्यत् तत् घटादिस्वरूपमेव भवेदिति
घटाद्यात्मकत्व तत्र प्रसज्यत इत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति-न चेति ।
तदा कार्याकरणकाले । यथा च प्रस्थको न स्वकार्यं धान्यमाप-
नलक्षणं करोतीति न प्रस्थकस्तथा घटादिकार्यजलाहरणार्थक्रिया-
मपि न करोतीति घटाद्यात्मकत्वस्याप्यभावादित्याह-तदर्थक्रियां
विनेति-घटादिकार्यजलाहरणार्थक्रियां विनेत्यर्थः । तत्त्वयोगाद् घटा-
द्यात्मकत्वासम्भवात् । ननु घटादेर्यथा जलाहरणादिकाऽर्थक्रिया तथा
घटादिशब्दप्रयोगोऽपि, शब्दप्रयोगश्चेच्छेदोपरचितः प्रस्थकेऽपि केषा-
ञ्चित् स्यादिति घटाद्यात्मकत्वं प्रसज्यत एवेत्याशङ्कते-घटादिशब्देति ।
तत्रापि प्रस्थकेऽपि । नहि दृष्टिं धनाधिपोऽयंमिति सद्गतकरणतो
धनाधिपशब्दप्रयोगलक्षणार्थक्रियाकारित्वतो वास्तवधनाधिपात्मकत्वं
सम्भवति, किन्तु धनस्वामिन एव धनस्य दानादिलक्षणार्थक्रियाकारि-
त्यतो धनाधिपत्यमिति यद्साधारणार्थक्रियाकारित्वं यस्य तस्य तदा-
त्मकत्वमित्येव नियम इति घटादेरसाधारणार्थक्रिया जलाहरणादि-
रूपैव तत्कारित्वस्य प्रस्थकेऽभावात् तत्र घटाद्यात्मकत्वप्रसङ्ग इति ।

क्रियाकारित्वस्यैव तदात्मकत्वप्रयोजकत्वात् । तथापि प्रस्थकक्रियाविरहे नायं प्रस्थको घटाद्यनात्मकत्वाच्च नाप्रस्थक इत्यनुभयरूपः स्यात् ? न स्यात्-प्रतियोगिकोटी स्वस्यापि प्रवेशेन यावद्घटाद्यनात्मकत्वासिद्धेः । अर्थ-क्रियाभावाऽभावाभ्यां द्रव्यभेदाभ्युपगमे ऋजुसूत्रमता-

समाधत्ते-नेति । ननु प्रस्थकस्य स्वासाधारणकार्याकरणकाले न प्रस्थकस्य घटाद्यर्थक्रियाकारित्वाभावेन घटाद्यनात्मकत्वात्ताप्रस्थकत्वमिति प्रस्थकाप्रस्थकान्यतरस्वभावविकलोऽयं स्यात्, स चाभ्युपगन्तुमशक्यः परस्परविरोधे एकनिषेधेऽपरस्यात्यस्यम्भावादित्याशङ्कते-तथापीति-असाधारणघटाद्यर्थक्रियाकारित्वाभावाद् घटाद्यात्मकत्वाभावेऽपीत्यर्थः । यथा-घटादिकः प्रस्थकमिन्नत्वाद्प्रस्थकस्तथा प्रस्थकत्वेनाभिमतोऽपि प्रस्थकासाधारणार्थक्रियाकरणाभावकाले प्रस्थकमिन्नत्वाद्प्रस्थक इति अप्रस्थकमेदप्रतियोगिकोटी तस्यापि प्रवेश इति 'नाप्रस्थकः' इत्येव नाज्ञीक्रियत् इत्यनुभयरूपतापादनं न सन्नयतीति समाधत्ते-न स्यादिति । अनुभयरूपतापादनं न भवेदित्यर्थः प्रतियोगिकोटी 'नाप्रस्थकः' इत्यस्य प्रतियोगी अप्रस्थकस्तकोटी तत्स्वरूपे । स्वस्यापि प्रस्थकासाधारणार्थक्रियाकरणविरहकाले यः प्रस्थकः प्रस्थकमिन्न इति निर्णीतस्तस्यापि । प्रसिद्धघटाद्यनात्मकत्वेऽपि अप्रस्थकापदेन प्रस्थकानात्मका यावन्तो घटाद्यात्मका अभिमतास्तन्मध्येऽस्यापि प्रवेशेन प्यापनमप्यन्तर्निधेः-घटाद्यनात्मकत्वात्सम्भवात् । ननु अभिन्नद्रव्याभ्युपगन्तृत्वं सद्द्रव्यस्वभावः, प्रकृते प्रस्थकद्रव्यं स्वार्थक्रियाकरणकाले प्रस्थकस्वरूपं स्वार्थक्रियाकरणभावकाले ततोऽन्यदेव संबुद्धमिति द्रव्यभेदाभ्युपगन्तृत्वादुक्तस्वभावप्रच्युतेन सद्द्रव्यं किन्तु भेदलक्षणविशेषाभ्युपगन्तृत्वाद्ऋजुसूत्रनयत्वमेव स्यादित्युक्ताभ्युपगमस्य ऋजुसूत्रमतानुप्रवेश इति शङ्कते-अर्थक्रियाभावाभावाभ्यामिति । अतिशुद्धनीमोऽर्थक्रियाकरणकालीनमेव प्रस्थकमाधत्ति, संचायं सद्द्रव्यातीति प्रकृते तथास्वभावभावेऽपि सान्यत्र

नुप्रवेश इति चेत्, न-नैगमोपगतसङ्ग्रहणाय काचित्क-
तथोपगमेन तदननुप्रवेशात् । इत्थं च व्यक्तिभेदात् तद्व्यक्ति-
गतं प्रस्थकत्वसामान्यमपि नास्तीति नात्र कश्चिद् दोषो
विना व्यवहारबाधमिति दिक् ।

ऋजुसूत्रस्तु-निष्पन्नस्वरूपोऽर्थक्रियाहेतुः प्रस्थकाः,
तत्परिच्छिन्नं च धान्यमपि प्रस्थक इत्याह, उभयसमा-
जादेव मानोपपत्तेरेकतराभावे परिच्छेदासम्भवात् । कथं

द्रव्यभेदाभ्युपगमप्रवणता, ऋजुसूत्रस्य तु नेयमभाव इति न तन्मत-
प्रवेश इति समाधत्ते-नेति । तदननुप्रवेशाद् ऋजुसूत्रमताननुप्रवेशात् ।
इत्थं च धान्यमापविशेषलक्षणार्थत्रित्यापलोपघाविप्रस्थकद्रव्यात् ता-
दृशफलोपधानशून्यप्रस्थकद्रव्यस्य निन्नत्वव्यवस्थितौ च । तद्व्यक्ति-
गत् तादृशफलोपहितप्रस्थकव्यक्तिगतम् । प्रस्थकसामान्यमपि यत्
प्रस्थकत्वसामान्यं तदपि । नास्ति फलानुपहितप्रस्थकव्यक्तौ नास्ति ।
इति-अतः । अत्रे प्रथमभ्युपगमे । न कश्चिद् दोषो विना व्यवहारबाध व्यवहार-
बाधं विना नान्य कोऽपि दोष, अर्थाद् व्यवहारबाध पत्र वली-
यानत्र दोष, व्यपह्रियते चार्थक्रियाऽकरणकालेऽप्ययं प्रस्थक इति
तस्याप्रस्थकत्वे स्यादेव व्यवहारबाध इत्यर्थः ।

ऋजुसूत्रमन्तव्यमुपविशति-ऋजुसूत्रविवृति-अस्य 'आह' इत्यनेन
साम्यन्धः । तत्परिच्छिन्नं धान्यमानविशेषकाद्यादिनिमित्तप्रस्थकपरिच्छि-
द्यम् । उभयसमाजादेव मापकप्रस्थक-माप्यधान्योभयत एव । मनोपगमे-
पत्परिमित धान्यमित्याकारकापरिच्छेदलक्षणमानोपपत्तेः । एकतण्डावे
परिच्छेदकस्य मापकस्याभावे परिच्छेद्यस्य माप्यस्य धान्यस्याभावे
वा । ननु धान्य मीचमानत्वात् कर्म, प्रस्थकश्च माने साधकतमत्वात्
करणम्, करणे प्रस्थके धान्यस्य प्रवेशाभ्युपगमे कर्मतया तद्व्यप-
देशो न स्यात् कर्मत्व-करणत्वयोर्धरोघादित्याशङ्कते-अथ तर्ह्यस्ति-

तरि प्रस्थकेन धान्य मीयत इति ? करणरूपानुप्रविष्टस्य क्रियारूपाप्रवेशादिति चेत्, सत्यम्-विवक्षाभेदादुभय रूपानुप्रवेशोपपत्तेरिति दिक् ॥

शब्दसमभिरुद्धैवम्भूतास्तु प्रस्थकाधिकारज्ञगतात् प्रस्थककर्तृगताद् वा प्रस्थकोपयोगादतिरिक्तं प्रस्थकं न सहन्ते, निश्चयमानात्मकप्रस्थकस्य जडवृत्तित्वायोगात्, बाह्यप्रस्थकस्याप्यनुपलम्भकालेऽसत्त्वेनोपयोगानतिरेकाश्रयणाद् अन्ततो ज्ञानाद्वैतनयानुप्रवेशाद् वा । न च ज्ञाना-

कयमित्यापत्ते, ततश्च न कथञ्चिदित्यर्थः । तत्र हेतुमाह-करणति । करणत्वविवक्षया करणरूपानुप्रवेश कर्मत्वविवक्षया क्रियानुप्रवेश इत्येवमभ्युपगमे उभयरूपानुप्रवेशसम्भवादिति समाधत्ते-कथमिति-स्यादेव भवदाक्षितं यदि निश्चयभेदो न भवेदित्यनुमोदनार्थमेतत् । प्रकृते तु विवक्षाभेदोऽस्तीत्याह-विवक्षाभेदादिति । उभयरेपेति-करण क्रियोभयरूपत्वर्थः ।

त्रयाणां शब्दनयानां प्रस्थकविषये समानाभिप्रायाणां वक्तव्यमुपदर्शयति-शब्द-रूपभिरुद्धैवम्भूतास्तिति-अस्य न सहन्ते' इत्यनेनान्यथ । प्रस्थकेति-प्रस्थकेन धान्य मीयत इति प्रस्थकस्य धान्यमातनिश्चयन प्रयोजनमिति यो जानाति स प्रस्थकाधिकारज्ञ पुरुषस्तद्गतात् तद्बृत्ते । वा कथया । प्रस्थककर्तृगतात् प्रस्थकनिर्माणकर्तृपुरुषवृत्ते । प्रस्थकोपयोगत्वं प्रस्थकज्ञानात् । अतिरिक्तं भिन्नं प्रस्थकं न सहतं नाभ्युपगच्छन्ति । तथा चैतेषां मते प्रस्थकोपयोग एव प्रस्थक इत्यर्थः । कथं न सहन्त इत्यपक्षया तत्र हेतुमाह-निश्चयति-प्रस्थकपरिमित भेददान्यमित्याकारकं यत्रिश्चयमानं तदात्मकस्वरूपो यः प्रस्थकस्वस्य । जडवृत्तित्वायोगात् जडधर्म-वासम्भवात्, अत्र 'जडत्वायोगाद्' इत्युक्त्यापि निराहि वृत्तिपदमधिकमिति चिन्त्यम् । येन धान्य मीयते तदपि बाह्यवस्तु प्रस्थक इति ज्यपदिदयते, तत्र जडवृत्तित्वा

ज्ञानात्मकत्वोभयनयविषयसमावेशविरोधात् प्रत्येकम-
नयत्वमाशङ्कनीयम्, तादात्म्येनोभयरूपासमावेशोऽपि

समस्यैवेत्यत आह—वाह्यप्रत्यक्षस्यापीति—वाह्यस्य प्रस्थकत्वाभावे वाह्यप्र-
स्थकस्याप्रसिद्ध्या 'वाह्यप्रस्थकस्याऽपि' इत्युक्तिर्न घटत इति न
वाच्यम्, एतेषां मतेऽसत्त्वातेरपगमेन तदाश्रयणेन तथोक्तिसम्भ-
वात्, यत् तु—प्रस्थकत्वेनाभिमतवाह्यस्यापीति तदर्थ इति, तत्र-
उपयोगानतिरेकाश्रयणे सर्वस्यापि ज्ञानरूपतया वाह्यस्य कस्यचिद्-
भावादसत्त्वातिमन्त्रा तदर्थस्याप्यवटमानत्वादिति बोध्यम्, यद्यपि
वाह्यवस्तुवादिना वाह्यप्रस्थकस्यानुपलम्भकालेऽपि सत्त्वं स्वीक्रियत
एवेति 'अनुपलम्भकालेऽसत्त्वेन' इत्येवासिद्धं तथापि मानाधीना
यस्तुव्यवस्थितिरिति यद् यदोपलभ्यते तदैव तदस्ति तदज्ञानकाले
तत्सत्त्वे मानामावादित्यभिप्रायेणेत्यनुक्तिः । ननु भवतु यद् यदोप-
लभ्यते तदैव तत्सत्त्वं तदापि ज्ञानसमानकालान्तमेव वाह्यं यस्त्वस्तु
न तु तदभाव इत्यत आह—उपयोगानतिरेकप्रत्यक्षिति—यद् येन सहैवो-
पलभ्यते तत् तद्रूपम्, यथा यस्तुनः स्वरूपम्, स्वोपयोगेन सहै-
वोपलभ्यते वाह्यं वस्तुवस्तुपयोगरूपं तदित्येवमुपगमादित्यर्थः । नन्वेवं
न केवलं वाह्यप्रस्थकस्यैवोपयोगरूपत्वे घटादीनामप्युपयोगरूपत्वं
प्रसज्यते ज्ञानविषयताया ज्ञानतादात्म्यनियतत्वादिति चेद्, अस्त्ये-
वम्, का नो हानिः? एतेषां घृणाणामपि नयानां ज्ञानाद्धैतनयानु-
प्रवेशस्यानुमतत्वादित्याह—अन्तत इति । ननु 'अनतिरेकाद् ज्ञानाद्धै-
ताद्' इत्यनुक्त्या 'अनतिरेकाश्रयणाज्ञानाद्धैतनयानुप्रवेशाद्' इत्ये-
वमभिधानतः स्वयमज्ञानात्मकत्वमभिमतं वाह्यस्य, नयान्तरेण च
ज्ञानात्मकत्वमित्युभयनयविषयोऽर्थः, तत्समावेशो नैकस्मिन् नये
घटत इति ज्ञानात्मकत्वविषयकस्य नयस्याज्ञानात्मकत्वविषयकस्य
नयस्य प्रत्येकं ज्ञानात्मकत्वाऽज्ञानात्मकत्वोभयविषयकत्वाभावाद्नय-
त्वमासक्तमित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति—न चेति—अस्य 'माशङ्कनीयम्'
इत्यनेनान्वयः । येन नयेन वाह्यस्य ज्ञानात्मकत्वमुपदर्श्यते तेन नयेन

विषयत्व-तादात्म्याभ्यां तद्बुभयसमावेशात् । विषयत्व-
मपि कथञ्चित्तादात्म्यमिति तु नयान्तराकूनम्, यदाश्र-
यणेन 'अर्थाऽभिधान-प्रत्ययानां तुल्यार्थत्वम्' उक्तमिति
दिक् ।

विषये ज्ञानस्य तादात्म्यमेव संसर्ग इति स विषयो ज्ञानात्मैति
ज्ञानात्मत्वं तत्र घटत इति तद्ग्राहिणो नयस्य नयत्वमुपपद्यते, येन
च नयेन याहस्यामानात्मकत्वमुपदर्शयते तेन च नयेन विषये
ज्ञानस्य विषयत्वमेव संसर्ग इति स विषयोऽज्ञानात्मक इत्यज्ञाना-
त्मकत्वं तत्र घटत इति तद्ग्राहिणो नयस्य नयत्वमुपपद्यत इत्यमे-
देनैवोभयरूपसमावेशस्याभावेऽपि विषयत्व-तादात्म्याभ्यानुभयरूप-
समावेशः स्यादेवेत्याह-तादात्म्येनेति-अमेदेनेत्यर्थः । ज्ञानात्मकस्याऽ-
ज्ञानात्मकामेदाभावेनामेदेनोभयरूपसमावेशमावेऽपीत्याह-उभयेति ।
तनुभयमनादेशद् ज्ञानात्मकत्वाऽज्ञानात्मकत्वोभयसमावेशात् । ननु विषय-
त्वेनापि ज्ञानात्मकत्वमेव नाऽज्ञानात्मकत्वं विषयत्वस्य तादात्म्यरूप-
त्वादिति कथं विषयत्व-तादात्म्याभ्यानुभयरूपसमावेश इत्यत आह-
विषयमपीति-तथा च यन्नयेन विषयत्वस्य कथञ्चित् तादात्म्यरूपता
तन्नयेन विषयत्वस्याऽज्ञानात्मकत्वनिमित्तत्वं नात्राभिप्रेतमित्याशयः ।
अथवा यन्नयेन विषयत्वं कथञ्चित् तादात्म्यं तन्नयेनैकेनैव विषयत्व-
लक्षणनिमित्तत ज्ञानात्मकत्वाऽज्ञानात्मकत्वोभयसमावेश इत्याह-
विषयमपीति । कथञ्चित्तादात्म्य ज्ञानेन सत्त विषयस्य कथञ्चित्तादात्म्यम्,
कथञ्चित्तादात्म्यञ्च भेदसद्विषयमेव इति ज्ञानात्मकत्वाऽज्ञानात्मक-
त्वोभयसमावेश इत्याशयः । यदाश्रयणेन नयान्तराभिप्रेतकथञ्चित्तादा-
त्म्यलक्षणविषयत्वाश्रयणेन, 'उक्तम्' इत्यनेनान्वयः । तुल्यार्थम् एक-
शब्दवाच्यत्वेन तुल्यार्थत्वम्, तच्च तदा भवेद् यादृशं वाच्यत्वमे-
कत्र तादृशमेव क्रियु, तच्च विषयत्वस्य कथञ्चित्तादात्म्यरूपत्वे
सत्युपपद्यते, यतः शब्दजन्यबोधविषयत्वादर्थस्य शब्दवाच्यत्वम्, तत्र
विषयत्वं तादात्म्यरूपम्, एवं तेन तद्व्यवस्थान्यभिधीयत इति ज्ञान-

वसतिराधारता, सा च यथोत्तरशुद्धानां नैगमभेदानां लोके तिर्यग्लोके जम्बूद्वीपे भरतक्षेत्रे तदक्षिणार्धे पाटलिपुत्रे देवदत्तगृहे तन्मध्यगृहे चावसेया । अतिशुद्धनैगमस्तु चसन् वसतीत्याह । नन्वाधारताऽऽधारस्वरूपा तत्संयोगस्वरूपा वा, उभयथापि गृहकोण इव लोकेऽप्येकक्षेत्रतयां तदविशेषात् किं विशुद्धितारतम्यम्? नह्यत्र प्रसक्त-

स्यापि शब्दजन्यबोधविषयत्वम्, तत्र ज्ञानं शब्दजन्यमेवेति स्वस्थैव स्वविषयत्वमिति तदपि तादात्म्यमेव, शब्दोऽपि स्वैनाभिधीयते, स्वस्य स्वतादात्म्यमप्यस्ति स्वजन्यबोधविषयत्वमप्यस्ति तद्विषयत्वमपि तादात्म्यमेवेत्येवं तुल्यार्थत्वमिति बोध्यम् ।

वसतिनिदर्शनेन नैगमादीनां भावयति-वपतिप्रवर्तते । सा च आधारता पुनः, अस्या लोकेऽवसेया तिर्यग्लोकेऽवसेयेत्येवमन्वयः । तदक्षिणार्धे भरतक्षेत्रदक्षिणार्धे । तन्मध्यगृहे देवदत्तगृहमध्यगृहे । देवदत्तो वसतीत्युक्ते भवति जिज्ञासा कुत्र वसतीति, तत्र नैगमाभिप्रायविशेषाश्रयणेन लोके देवदत्तो वसतीति विपुलाधारत्वाश्रयणेतोत्तरप्रवृत्तिः, प्रमेणोत्तरोत्तराऽऽधारसंज्ञोचसमाश्रयणेन तिर्यग्लोके देवदत्तो वसतीत्युत्तरप्रवृत्तिः, अतिशुद्धनैगमस्त्वप्यारामिधितो देवदत्तस्य विश्रमाननिवासानुभवसमय एव तदाधारतामभ्युपैतीत्याह-अतिशुद्धनैगमस्त्विति । लोके वसति, तिर्यग्लोके वसतीत्यादीं विशुद्धितारतम्यनिमित्तं दिशोऽप्यदयन् परः शङ्कते, नभिवति । तत्संयोगवत्त्वा व्यापारेण सहाऽऽपेयस्य यः संयोगस्तत्स्वरूपा । उभयथापि आधारताया आधारस्वरूपत्वे तत्संयोगरूपत्वेऽपि च । अतिसंकुचिताधारोपदर्शनार्थं शब्दोऽयं इति, तेन संकुचिताऽन्याधारस्यान्युपलक्ष्यम् । अतिविपुलाधारोपदर्शनार्थं शब्द इति, तेन विपुलाधारान्तरस्योपलक्षणम् । तदभिलषाद्-आधारत्वाविशेषान् । यथा च वनममनादौ परम्पर्या प्रसक्तकारणे कार्यप्रस्थानोपचाराद् गौणतासम्प्रत्ययः, निष्पन्न-

न्यायवद् गौणमुख्यविषयकृतो विशेषोऽस्तीति चैत, सत्यम्-
देवदत्तसंयोगपर्यायपरिणतगृहकोणक्षेत्रस्याखण्डक्षेत्राद्
धर्मभेदावेशेन पृथक्कृतस्य यथाक्रमं गुरुगुलतरविषये
भेदोपचारेण विशुद्धपक्षकर्मसम्भवात्, अन्यथा लोके

शब्दके चोपचाराऽनाश्रयणानुसृत्यतासम्प्रत्ययस्तत्कृतं त्रिगुडि-
तारतम्यं न तथा प्रकृतं गौण मुख्यनिमित्तं समस्तीत्याह-नहीति-अस्य
'विशेषोऽस्ति' इत्यनेनावयवः । अत्र आधारतायाम् । समाधत्ते-तत्र
मिति-स्थूलदृष्टौ विशेषोऽनारुलनाद् भवदाशङ्कित स्यादेव युक्तम्,
किन्तु सूक्ष्मेद्विजायां विशेषोऽवभासत एव, ततश्च त्रिगुडितारतम्यं
स्वीकरणीयमेवेत्याशयेनाह-देवदत्तेति-देवदत्तस्य गृहकोणक्षेत्रेण यः
संयोगः स न पराभिमतो गुण किन्तु पर्याय एव, तद्रूपेण परिणतं
यद् गृहकोणक्षेत्रं तस्य । कथम्भूतस्य तस्येत्यपेक्षायामाह-अखण्ड-
क्षेत्राद् लोकस्वरूपात् । पृथक्कृतस्य पृथक्त्वलक्षणमेदं प्राप्तस्य । विरद्ध-
धर्माध्यासाद् भेदो भवतीति नियमेनाखण्डलोकलक्षणक्षेत्राद् यथाशाश-
प्रदेशान्यापिनस्तदपेक्षयाऽरूपाकाशाप्रदेशान्यापित्वलक्षणधर्मभेदेन पृथ-
करणमस्येति पृथकरणनिमित्तमाह-धर्मभेदावेशेनिति-धर्मधर्मिणोरमे-
दाद् धर्मभेदे धर्मिभेद इति धर्मभेदावेशोऽपि विरद्धधर्माध्यास एवेति
बोध्यम् । यथाकामिति-'लोके तिर्यग्लोके' इत्यादिना यः क्रम
उपदर्शितस्तत्र योऽन्तिमस्तत्पूर्वपूर्वसमाधायणेन यः क्रमस्तमनतिक्र-
म्येत्यर्थः । एक एवविषय इति-विषयपदेन देशो विवक्षितः, तथा च
गृहकोणापेक्षया गृहमध्यगृह गुरुदेशस्तदपेक्षया देवदत्तगृहं गुरु-
देशस्तदपेक्षया पाटलिपुत्रं गुरुदेश इत्येवं क्रमेण गुरु गुरतरत्रिपय
इत्यर्थः । भेदोपचारेण-गृहकोणभेदो मध्यगृहे तद्भेदो देवदत्तगृहे
तद्भेदो पाटलिपुत्रे इत्येवं भेदोपचारेणेत्यर्थः । त्रिगुदपक्षकर्मसम्भवादि-
गृहकोणे देवदत्तस्य संयोगपर्यायलक्षणाधारतारूपा वसतिनिरूपव-
रिता समवतीति तत्र या त्रिगुडिस्तदपेक्षया मध्यगृहवचनायादाव-
यथा सत्येवं त्रिगुदपक्षकर्मसम्भवादित्यर्थः । अन्यथा उपचाराऽना-

वसामीत्यन्वयस्यैवानुपपत्तिः, नहि कृत्स्ने लोके देवदत्त-
वसतिरस्ति, न च विनोपचारं कृत्स्नलोकरूढाह्लोकपदात्
तद्देशोपस्थितिरस्ति । हन्त, एवं वृक्षे कपिसंयोग इत्य-
त्राप्युपचारः स्यादिति चेत्, कः किमाह, स्यादेव ।
कात्स्न्यविनिर्मुक्तिणान्वयोपपत्तौ किमुपचारेणेति चेत्,
देशाग्रहे तद्विनिर्मुक्ति एव कथम् ? पदशक्त्यनुपग्रहादिति—

अप्ये । कथमनुपपत्तिरित्यपेक्षायामाह—नहीति—हि यनः, कृत्स्ने लोके
देवदत्तवसतिर्नास्तौत्यन्वयः । पतायतोपचाराश्रयणस्यावश्यकत्वं न
स्पष्टं प्रतीयत इत्यत आह—न चेति—अस्य 'अस्ति' इत्यनेनान्वयः,
कृत्स्नलोके देवदत्तवसत्यभावे लोके वसामीत्यन्वयोपपत्तिस्तदैव
स्यात् यदि लोकपदं लोकैकदेशे वृक्षकोणे लाक्षणिकमभ्युपगम्येत,
लक्षणा चोपचार पवेत्याशयः । ननु वृक्षेऽपि सम्पूर्णं कपिसंयोगो
न वर्तते किन्तु वृक्षैकदेशे शाखायामेव कपिसंयोग इति वृक्षपदस्य
वृक्षैकदेशे शाखायां लक्षणाकूपोपचाराश्रयण एव वृक्षे कपिसंयोग
इत्यस्योपपत्तिरित्युपचारस्तत्रापि स्यादित्याशङ्कते—हन्त, एकमिति । तत्रा-
प्युपचार इष्ट पवेति समाधत्ते—न किमाहेति—वृक्षे कपिसंयोग इत्यत्र
नोपचार इति नाहं कथयामि येन मां प्रतीदमापादनमनिश्चयता भवता
श्रियेत । तथा चेष्टापादनमेवेदमित्याह—स्यादेवेति—वृक्षे कपिसंयोग
शयत्रोपचारः स्यादेवेत्यर्थः । 'स्यादेवम्' इति पाठादरे तु कः किमाह
इत्यत्रैवोत्तरसमाप्तिः, 'स्यादेवम्' इति त्वत्रेतनप्रश्नघटकमेव, तत्र पर्यं
स्यात् 'कात्स्न्ये' इत्यादिना यदाशङ्कते तत् स्यादित्यर्थः । अस्त्येति
—वृक्षे कपिसंयोग इत्यत्र कात्स्न्यं वृक्षविशेषणतया नोपात्तमस्ति
येन कृत्स्नवृक्षे कपिसंयोगाभावादन्यथानुपपत्तिः स्यादित्यन्वयानुप-
पत्त्यभावाद्दुपचाराश्रयणं तत्र न कर्तव्यमेवेति प्रष्टुरभिप्रायः । वृक्ष-
पदस्य वृक्षैकदेशे उपचारे सत्येव कात्स्न्यविनिर्मुक्तौ नान्यथेति
'कात्स्न्यविनिर्मुक्ति' इत्युक्त्येवोपचार आगत इत्याशयेन समाधातव
पृच्छति—केनाह इति—वृक्षपदेन वृक्षदेशशास्त्रानुपस्थितवित्यर्थः ।

चेत्, न-स्कन्धपरस्य वृक्षपदस्यैकत्वपरिणतिरूपस्कन्ध-
पदार्थनैवोपग्रहात्, भेदविनिर्लुठित एव वृक्षपदार्थ
आश्रीयत इति चेत्, न-अनुभववायेन तथाश्रयणायोगा-
दिति दिक् ।

तद्विनिर्माणं कारस्वयिनिर्माणं, पदशक्तिनाश्रियते येन पदशक्त्या
देशसमुदितिरूपपदार्थोपस्थितितस्वत्समुदितिरूपवृक्षपदार्थे कपिसंयो-
गाऽन्वयानुपपत्त्यैकदेशे तदन्वयार्थमुपचारः स्यात्, किन्तु वृक्षात्म-
कपदार्थोपग्रहत एव तत्रान्ययबोध उपेयत इत्येतावतैव कारस्वयि-
निर्माणं जगत् इत्याशङ्कते-पदशक्त्यनुपपत्तिरिति-तद्विनिर्माणं इत्यनु-
चरते । नहि पदशक्तिमन्तरेणैव तत्र वृक्षपदार्थोऽकस्मादापतितो येन
पदार्थोपग्रहत पदान्ययबोधोपपत्तिर्भवेत्, पदार्थोपग्रहेऽपि वृक्षपद-
स्यैवार्थत्वात् पदार्थ इति स्यात्, स्कन्धपरस्य वृक्षपदस्य तु एक-
त्वरूपपरिणतिरूपस्कन्ध एव पदार्थस्तदुपग्रहे पदशक्त्युपग्रहः स्यादेव,
तथा च पदशक्त्यनुपग्रहेऽन्वयबोधलक्षणः शाब्दबोधो न भवेदेव,
तथा च या पदशक्तिः कृत्स्ने वृक्षस्वरूपे तां परित्यज्य एकदेशे
तच्छक्तिरेवान्ययबोधानुकूलतया प्रवृत्ते आश्रयणीया, कृत्स्नशक्ति-
परित्याग एव च कारस्वयिनिर्माणं, एकदेशशक्तिरेव चोपचार
इत्यागतोऽस्ति मार्ग इत्याशयेन समाधत्ते नेति । स्कन्धपरस्य स्कन्धश-
क्तस्य । एकत्वेन परिणत, स्कन्धो न वृक्षपदार्थः, येन स्कन्धस्य
देशसमप्रिक्रमणतया भेदोऽपि तत्र प्रविशेत्, सर्वदेशेषु च कपिसंयो-
गाभावेनान्वयानुपपत्त्या देशविशेषाश्रयणमपि वर्तते च स्वादि-सुपचारः
स्यात्, किन्तु भेदविनिर्लुत्तात्पण्डवृक्षस्वरूप एव वृक्षपदार्थ, तत्रैव
च कपिसंयोगान्वय इति नोपचाराश्रयणमित्याशङ्कते-भेदविनिर्लुठितेति ।
न खलु शाब्दा मूलाश्रयणमेव विनिर्लुत्तोऽपण्डवृक्षावयवदिरूपपदार्थो-
ऽनुभूयते, अवयवसमुदायसमन्वितस्यैवान्वयविनोऽनुभवादिद्वयपण्ड-
वृक्षपदार्थाश्रयणं मनोरथमाप्रमिति समाधत्ते नेति । तथाश्रयणयोगेण
भेदविनिर्लुठितवृक्षपदार्थाश्रयणासम्भवात् ।

प्रयोगे 'क' इत्याद्याकाङ्क्षाबाहुल्याबाहुल्यकृतं विशुद्धयविशुद्धिवैचित्र्यम्, अत एव वसन् वसतीति प्रयोगस्य व्युपरताकाङ्क्षत्वात् सर्वविशुद्धनैगमभेदत्वमित्यपि वदन्ति ।

व्यवहारेऽप्ययमेवानुसरणीयः पन्थाः । नन्वत्र कथं वसन् वसतीति भेदः? पाटलिपुत्रादन्यत्र गतस्यापि पाट-

प्रकाशान्तरेण तत्र विशुद्धितारतम्योपपादकं मतान्तरमुपदर्शयति-प्रयोग इति-लोके वसतीत्युक्ती लोके स्य वसतीत्याकाङ्क्षा, तत्रिवृत्यर्थे तिर्यग्लोके वसतीति प्रयोगव्यम्, एवमपि तिर्यग्लोके स्य वसतीत्याकाङ्क्षा जायत एव, तत्रिवृत्यर्थे जम्बूद्वीपे वसतीति प्रयोगव्यम्, एवमत्रेऽपि, तथा च प्रथमतो लोके वसतीत्युक्ती निराकाङ्क्षबोधं यावद् यावत् उच्यतेऽत्र क्रमेण केत्याद्याकाङ्क्षाः, ततः क्रमेण तिर्यग्लोके वसतीत्यादिप्रयोगेऽस्वीयस्य एव ता इति यदपेक्षया केत्याद्याकाङ्क्षाबाहुल्यं यत्र तत्र तदपेक्षयाऽविशुद्धिः, यदपेक्षया केत्याद्याकाङ्क्षाऽऽबाहुल्यमर्थान्तरसङ्घटनकेत्याद्याकाङ्क्षा यत्र तत्र तदपेक्षया विशुद्धिरित्येवं विशुद्धयविशुद्धिवैचित्र्यं बोध्यम् । अत एव विशुद्धयविशुद्धिवैचित्र्यस्य केत्याद्याकाङ्क्षाबाहुल्याऽबाहुल्यवृत्तत्वादेव ।

वसतिनिदर्शनेन नैगमनये यथा विशुद्ध्यादिवं भावितं व्यवहारेऽपि तथैवेत्याह-व्यवहारेऽपीति । अतिशुद्धनैगमे यथा वसन् वसतीति प्रकारः, तथा स प्रकारे व्यवहारे न सम्भवतीति 'व्यवहारेऽप्ययमेव' इत्याद्युक्तिर्न संगतेति शङ्कते-नन्वेति-अत्र 'न चान' इति पाठोऽशुद्ध एवेति बोध्यम् । अथ व्यवहारनये । कथमित्याक्षेपे-वसन् वसतीति भेदे व्यवहारनये न सम्भवतीत्यर्थः । व्यवहारनयेन हि यथैव लोके व्यवहियते तथैवोपेयते वर्तमानकाले तत्रावसतोऽपि पूर्वकालीनाद्येत्यमुपादाय वसतीति व्यवहारस्य दर्शनेन तत्र वर्तमानकालीनवसत्यभाषादित्याह-पाटलिपुत्रादिति । भयतु पाटलिपुत्रमित्त-

लिपुत्रवासित्वेनैव व्यवहारादिति चेत्, सत्यम्-तत्र बहु-
कालप्रतिबद्धतद्गतगृहकुटुम्बस्वामित्वावयर्थं वासित्वपदो-
पचारेण तथाप्रयोगात् । वस्तुतो वसन्नेव वसतीति व्यव-
हारेणाभ्युपगमात्, अन्यथा नाद्य सोऽत्र वसतीति व्यव-
हारो न स्यात् । व्यवहारबलवत्त्वाबलवत्त्वेऽभ्यासानभ्या-
साधीने इति नात्र निर्बलत्वाशङ्काऽपि युक्तेति दिक् ।

सङ्ग्रहस्तु संस्तारकारुढ एव वसतीत्यभ्युपैति,

प्रयागादिगतस्यापि पुत्र पूर्वकालीनपाटलिपुत्रनिवासाश्रयणेन पाटलि-
पुत्रनिवासित्वेन व्यवहार, स तूपचारात्, मुख्यतस्तु वर्तमानकाली-
नपाटलिपुत्रनिवासकर्तृत्ववत् एव तथाव्यवहार इति समाचक्षे-
त्त्वमिति-भयता यदुच्यते तदुपचारात् सत्यमित्यर्थस्वीकार । उप-
चारो ह्यन्यार्थं वर्तमानस्य पदस्यान्यार्थं वृत्ताश्रयणतो भवतीत्या-
कलयन्नाह-तत्रेति-पाटलिपुत्रनिवासित्वेन व्यवहार इत्यर्थ । तद्वदेति-
पाटलिपुत्रगतेत्यर्थ । तथाप्रयोगात् पाटलिपुत्रे वसतीति प्रयोगात्,
प्रयोगशले पाटलिपुत्रभित्तक्षेत्रे वर्तमाने पुरुषे पाटलिपुत्रेऽय वस-
तीति प्रयोगस्य बहुकालप्रतिबद्धपाटलिपुत्रगतगृहकुटुम्बस्वामी
पुरुषेऽयमित्यर्थ । मुख्यतस्तु व्यवहारेऽपि वसन्नेव वसतीत्याह-
स्तुत इति । अथवा व्यवहारे मुख्यतो वसन्नेव वसतीत्यस्यानभ्यु-
पगमे, अन्यत्र गतेऽपि पाटलिपुत्रे वसतीत्यस्य मुख्यतयाऽभ्युपगमे च ।
अन्यत्र गतेऽपि पुत्रि पाटलिपुत्रवासित्वेन यो व्यवहार न प्रबल,
तथैव नाद्य सोऽत्र वसतीति यो व्यवहार स दुर्बल इति दुर्बलेन
तेन प्रबलस्य तस्य धारासम्भवांमुच्यत एव तदुपपत्तादुपचारा-
श्रयणन युक्तमिति न चाद्यम् व्यवहारप्रारम्भ्य दीर्घत्वपौरभ्यासाऽ-
नभ्यासाऽधीनत्वेन प्रवृत्ते नाद्य सोऽत्र वसतीति व्यवहारस्याप्यभ्य-
स्ततया दीर्घत्वसम्भवेन तत्र निर्बलत्वस्य शत्रितुमभ्यशक्यत्वादि-
न्याह-व्यवहारेति ।

अन्यत्र हि वासार्थ एव तस्य न घटते । न चायं प्राग्बहु-
पचारमप्याश्रयते, अत एव मूले वृक्षः कपिसंयोगीत्य-
त्राप्येतन्मते मूलाभिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्येवार्थ इति
दिक् ।

ऋजुसूत्रस्तु येष्वाकाशप्रदेशेषु देवदत्तोऽवगाढस्ते-
ष्वेव तद्वासमभ्युपैति । संस्तारके तद्वसत्युपगमे तु गृह-
कोणादावपि तदुपगमप्रसङ्गः । संस्तारकावच्छिन्नव्योम-
प्रदेशेषु तु संस्तारक एवावगाढो न तु देवदत्तोऽपीति न
तत्रापि तद्वसतिभणितिः । संस्तारक गृहकोणादौ देवद-

वसतिविषये सङ्ग्रहाभिप्राय प्रकटयति सहप्रहस्रिति-अस्य
'अभ्युपैति' इत्यनेनान्वय । अयत्र संस्तारकाङ्गुलिनेत्रुंसि । तस्य
सङ्ग्रहस्य, मत इति शेष । ननुपचाराद् यथा नैगम-व्यवहारयोः
संस्तारकाङ्गुलिभे वासार्थ उपपद्यते तथात्रापि स्यादित्यत आह-न
चति 'माश्रयते' इत्यनेनान्वय । अथ सङ्ग्रह । प्राग्बहु नैगम-व्यव-
हारवत् । अतएव उपचाराश्रयणाभावादेव । एतन्मते सङ्ग्रहमते ।
पचकारेण वृक्षपदस्य वृक्षैकदेशे उपचारतो वृक्षैकदेश कपिसंयो-
गीत्यर्थस्य व्यवच्छेद ।

पतद्विषये ऋजुसूत्रनयाभिप्राय दर्शयति-ऋजुसूत्रस्त्विति-अस्य
'अभ्युपैति' इत्यनेनान्वय । तेष्वेव देवदत्तावगाहान्नाशप्रदेशेष्वेव ।
तद्वास देवदत्तवासम् । संस्तारके कुतो वसति नाभ्युपगच्छतीत्यपेक्षा-
यामाह-संस्तारक इति । तद्वसत्युपगमे देवदत्तवसतिस्वीकारे । संस्तारके
वसतिस्वीकार सङ्ग्रहस्य संस्तारकेण सह देवदत्तस्य सयोगाङ्गुलिदेव,
सयोगश्च नाङ्गुलिने संस्तारकेष्वेत्युपचारोऽवाप्यावश्यम् इत्युपचारेण
सयोगो देशाश्रयणेनेति गृहकोणादिभि समभ्युपचारे देवदत्त-
सयोगस्य स्यादेवेति सङ्ग्रहस्य गृहकोणादावपि देवदत्तवसतिस्वी-
कारप्रसङ्ग इत्याह-गृहकोणादावपीति । तदुपगमप्रसङ्ग-देवदत्तवसतिस्वी-

त्तवसतिव्यवहारस्तु प्रत्यासत्तिदोषाद् भ्रान्तिमूलकः ।
विवक्षिताकाशप्रदेशेष्वपि च वर्तमानसमय एव देवदत्त-
वसतिर्नातीताऽनागतयोः, तयोरसत्त्वात्, प्रतिसमयं
चलोपकरणतया तावदाकाशप्रदेशमात्रावगाहनासम्भ-
वाचेति दिक् ।

शब्द समभिरुद्द्वैवम्भूतास्तु स्वात्मन्येव वसतिमङ्गीकु-
र्वते, नह्यन्यत्यान्यत्र वसतिसम्भवः, सम्बन्धाभावात्,

काप्प्रसङ्ग । तत्रापि स्रस्तारकावच्छिन्नव्योमप्रदेशेष्वपि । तद्वसतिभक्ति
देवदत्तवसतिव्यपदेश, अयमग्निप्राय-व्योमप्रदेशास्त एव सस्ता
रकावच्छिन्ना स्युर्येषु सस्तारकावगाह, एवञ्च सस्तारकोणैव
नैरन्तर्यलक्षणसयोगान्तेषु तेषु कुतो देवदत्तसयोगसम्भावनेति । एव
सति सस्तारके देवदत्तो वसति गृहकोणे देवदत्तो वसतीत्याद्या
व्यवहारा एव समर्थनीया इत्यत आह-सस्तार गृहकोणाविति । अथा
यतिदेशेषु येष्याकाशप्रदेशेषु देवदत्तस्य वसतिस्तत्प्रदेशसमीपतर
चत्वाकाशप्रदेशेषु सस्तारकस्यावगाहस्तत्सन्निहितप्रदेशा गृहकोणाव
च्छिन्ना इत्येव प्रत्यासत्तिलक्षणदोषात् । येष्याकाशप्रदेशेषु तेष्वपि
वर्तमानसमय एवेत्याह-विवक्षितान्प्रदेशेष्वपि ऋति । क्तो-अतीताऽ
नागतयो न केचल तयोर्बर्तमानदेवदत्तसमयेऽसत्त्वं किन्तु वर्तमान
देवदत्तस्याप्यतीतानागतयोरसत्यमेवेति योज्यम् । यावत्स्यानाश
प्रदेशेष्वेकस्मिन् समये देवदत्तस्यावगाहो न तावत्स्वव्यसमये देव
दत्तस्यावगाहसम्भरोऽणुपुआमयस्य देवदत्तस्याणूना चलस्वमागाना
प्रतिसमय चलितवसन्मवेनायस्थानासम्भवादित्याह-प्रतिभमविति ।

उच्यतेयानामेतस्मिन् एव त्र्यमुपदिशति गन्ति । अत्रोच्यते स्त्री
गुर्विति । एवकारेणान्यत्र वसतेव्ययच्छेद आयेदित, तत्र युक्तिमु
पदर्शयति-वर्षति । 'एवमावगाह' इत्युपितद्य तादास्यातिरिक्तस्य
ससर्गवास्त्योकारनिवचना यदि च सम्बन्धमन्तरेणैव विवक्षिता

असम्बद्धयोराधाराघेयभावे चातिप्रसङ्गादिति दिक् ।

एवमेभिः श्रुतोपदर्शितनिदर्शनैरेतेषां यथाक्रमं विशुद्धत्वमवसेयम् ।

अथैतेषां लक्षणानि वक्ष्यामः-निगमेषु भवोऽध्यवसायविशेषो नैगमः, तद्भवत्वं च लोकप्रसिद्धार्थोपगन्तृत्वम्, लोकप्रसिद्धिश्च सामान्य-विशेषाद्युभयोपग-

काशप्रदेशेषु देवदत्तवसतिः स्यात् तद्विद्यप्रदेशादिष्वपि सत्यसतो नियामकानावादित्याह-असम्बद्धयोपिति ।

उपसंहरति-एवेति । एभिः प्रदेश-प्रस्थक-वसतिभिः । एतेषां नैगम-व्यवहार-सङ्ग्रह-सूत्र-शब्द-समभिरुद्धैवम्भूतानाम् । यथाभ्रमं दर्शितक्रममनतिक्रम्य, नैगमादिषु पूर्वपूर्वापेक्षयोस्तरोत्तरस्य विशुद्धत्वमुक्तनिदर्शनैरवगन्तव्यमित्यर्थः ।

इदानीं नैगमादीनामसाधारणस्वरूपाणां लक्षणानां निरूपणमधिकरोति-अथेति-नयसामान्यलक्षणं तदुपपादनं-तद्विषयव्यवस्थापनानुकूलस्याद्वादविषयवस्तुजात्यन्तरव्यवस्थापन-तत्सामान्यविभजन-तद्वान्तरविभजनं प्रदेश-प्रस्थक-वसतिद्वयान्तद्वीहृतनैगमादिसत्तन्मर्थविशुद्धितारतम्यनिरूपणानन्तरमित्यर्थः । एतेषां नैगमादिसत्तनयानाम् । तत्र प्रथमोद्दिष्टं नैगमं लक्षयति-निगमेष्विति । तद्व्यवस्था निगमभवत्त्वञ्च । 'सामान्यविशेषादि' इत्यादिपदाद् नित्याऽनित्यभेदाऽभेदादियदिग्रहः । तथा च सामान्य-विशेषोभयाभ्युपगन्त्रध्यवसायविशेषत्वं नैगमनयत्वमिति नैगमनयलक्षणम्, एवं भेदाऽभेदोभयाभ्युपगन्त्रध्यवसायविशेषोपपादिकमपि तदुद्देश्यम् । यद्यपि सामान्य-विशेषोभयाभ्युपगन्त्रध्यवसायविशेषत्वं न भेदाऽभेदोभयाभ्युपगन्त्रध्यवसाय-विशेषे, भेदाऽभेदोभयाभ्युपगन्त्रध्यवसायविशेषत्वं न सामान्य-विशेषोभयाभ्युपगन्त्रध्यवसायविशेषे इत्यप्यातिः, सामान्य-विशेषोभयभेदाऽभेदोभय-नित्याऽनित्योभयाभ्युपगन्तृत्वं च न प्रत्येकं क्वापीति तयोपपादनेऽसम्भव एव; तथापि सामान्य-विशेषोभयाभ्युपगन्त्रध्य-

मेन निर्वहति । अथ स्वतन्त्रसामान्य विशेषोभयाभ्युपगमे
कणादयद् दुर्नयत्वम्, शबलतदभ्युपगमे च प्रमाणत्वमेव,
यथास्थानं प्रत्येकं गौणमुख्यभावेन तदुपगमे च सङ्ग्रह-

यसायप्रिष्टेपट्टितनयत्वन्वूनवृत्तिनातिमत्प्र नेगमनयलक्षणम्, अत्र
सामान्याभ्युपगमन्ध्वप्रसाधेत्यादिलक्षणे सप्रद्वेऽति यातिरतो विशेष
स्याभ्युपगमप्रियतयोपादानम् विशेषाभ्युपगमन्ध्वप्रसाधेत्यादिलक्षणे
व्यवहारेऽति-यातिरिति सामान्यस्याभ्युपगमप्रियतयोपादानम् 'नय
त्वन्वूनवृत्ति' इत्यस्य जातिप्रिष्टेपणतथाऽनुपादाने नयत्वनातिमादाय
व्यवहारादां सयनाति-यातिरिति तदुपादानम् । यतिकञ्चिन्नेगम व्यव
हाराण्यतरत्यादिकमादाय व्यवहारादाप्रति-यातिप्रारणाय जाति' इति ।
शङ्कते-भवति । कणादवदिति-कणादश्च वैशेषिकदर्शनसूत्रमूलसूत्रयत्ते
द्रव्य गुण कर्म सामान्य विशेष-समजायत्त्वान् पठ भाषान् परस्परवि
भिन्नानांभ्युपगच्छति अत्यन्तजातिरिती च सामान्यत विशेषो न
सम्भजन इति तदभ्युपगमस्य दुर्नयत्वे तद्वतोऽपि कणादस्य दुर्नयत्वं तद्
मेशोपचाराद्, अथवा कणादयद् इत्यत्र कणादपद् कणादप्रतिपत्तद
शनपरम्, तस्य यथा दुर्नयत्व तथा नैगमनयस्यापीत्येव । एतन्न
वभ्युपगम च कथञ्चिदन्वोऽन्वाऽभिन्नसामान्य विशेषोभयाभ्युपगमे च ।
प्रमाणत्वमिति कथञ्चिदभिन्नसामान्य विशेषोभयस्वरूपस्वध्वयसाया
स्मरणान्त्वमेव प्रमाणमिति तथाऽभ्युपगमे प्रमाणत्वमेव प्रत्ययत
इति तद्वृत्तिनातेनैव प्रयात्यवाभावात्तौच लक्षणस्य नैगमनये सम्भज
इत्यर्थे । अथस्थानमिति यत्र सामान्यस्य प्रधानतयोपगमस्तत्र विशेषे
पस्य गौणतयोपगम, यत्र च विशेषस्य प्रधानतयोपगमस्तत्र सामा
न्यस्य गौणतयोपगम इत्येवमभूतप्रधान गुणभावेन सामान्य विशेषो-
भयाभ्युपगमप्रतिनयव्यव्याप्तानिमत्प्रस्य नैगमलक्षणत्वे सामान्य
स्य प्रधानतया विशेषस्य गौणतयाऽभ्युपगमरूप सप्रद्वे विशेषस्य
प्रधानतया सामान्यस्य गौणतयाऽभ्युपगमरूप व्यवहारे चोक्तलक्ष
णमनान् तयोरेव नैगममिति तदुभय-यतिरिति नैगमनयो न

व्यवहारान्यतरप्रवेश इति चेत्, न-तृतीयपक्षाश्रयणे दोषाभावात्, उपधेयसाङ्कर्येऽप्युपाध्योरसाङ्कर्यात् ।

स्यादेवेत्यर्थः । समाधत्ते-नेति । 'तृतीयेति-प्रथमपक्षः स्वतन्त्रसामान्य-विशेषाभ्युपगमलक्षणाः, शक्यतदुभयान्युपगमलक्षणो द्वितीयपक्षः, तौ प्रथम द्वितीयपक्षौ नाधीयेते किन्तु गौण मुख्यभावेन सामान्य-विशेषोभयान्युपगमो नैगम इति तृतीयपक्ष पक्षार्थीयते, तत्र दोषा-भावादित्यर्थः । ननु त एव संग्रह व्यवहारान्यतरप्रवेशलक्षणो दोष इत्यत आह-व्यवहारसाङ्कर्येऽपीति-गौणतया विशेषावगाही प्रधानतया सामान्यावगाही योऽभ्युपगमः स संग्रहलक्षणाक्रान्तत्वात् संग्रहो नैगमलक्षणाक्रान्तत्वात् नैगम इति गौणतया सामान्यावगाही प्रधान-तया विशेषावगाही योऽभ्युपगमः स व्यवहारलक्षणाक्रान्तत्वाद् व्यवहारो नैगमलक्षणाक्रान्तत्वात् नैगम इत्येवमुपधेययोर्नैगमत्व-संग्रह-त्वयोर्नैगमत्व व्यवहारत्वयोरेकाधिकरणवृत्तित्वलक्षणासाङ्कर्येऽपीत्यर्थः । लघुयोः नैगमत्वत्व-संग्रहत्वत्वयोर्नैगमत्वत्व-व्यवहारत्वत्वयोः । अत्रापि त एकाधिकरणावृत्तित्वाद्, यतो यः प्राधान्येन सामान्यावगाहित्वे सति गौणतया विशेषावगाही बाध्यसायः, यश्च प्राधान्येन विशेषावगा-हित्वे सति गौणतया सामान्यावगाही बाध्यसायस्तदुभयवृत्तिनय-त्वन्यूनवृत्तिजातिमत्त्वं नैगमत्वम्, प्राधान्येन सामान्यावगाही गौण-तया विशेषावगाही योऽध्यवसायस्तन्मात्रवृत्तिनयत्वन्यूनवृत्तिजाति-मत्त्वं संग्रहत्वम्, प्राधान्येन विशेषावगाही गौणतया सामान्यावगाही योऽध्यवसायस्तन्मात्रवृत्तिनयत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्त्वं व्यवहारत्वमिति भिन्नरूपे नैगमत्वे नैगमत्वत्वं वर्तते, तद्विन्नस्वरूपे व्यवहारत्वे व्यव-हारत्वत्वं वर्तते, तथा तदुभयभिन्नस्वरूपे संग्रहत्वे संग्रहत्वत्वं वर्तते इति, यदि चाभिन्नात्वमेव साङ्कर्यं तदोपधेयसाङ्कर्येऽपीत्यस्य नैगम-व्यवहारयोर्नैगम-संग्रहयोः साङ्कर्येऽपि उपाध्योर्नैगमत्व-व्यवहा-रत्वयोर्नैगमत्व-संग्रहत्वयोरसाङ्कर्यादित्यर्थः ।

आह-अतिरिक्तसामान्य विशेषानभ्युपगमे कथमनु-
वृत्ति-व्यावृत्तिबुद्धी ! न हि ते अहेतुके, नवैकहेतूद्भवे, न
चा निर्विषये एव दोषजे इति, मैबम्-वस्तुन एव मृदादि-

ननु स्वतन्त्रसामान्य विशेषोभयाभ्युपगन्तुं नैगमस्य कथादु-
षद् दुर्नयत्वापादनं शङ्काया यद् दर्शितं तेन वैदोषिकसम्मतयोरे-
तिरिक्तसामान्य-विशेषया स्याद्वात्रिनोऽनभ्युपगम इति प्रतीयते, न
च तयोरेनभ्युपगमो युक्तः, तथा सति सामान्यनिगन्धनाया अनु-
गततुद्धेविशेषनिगन्धनाया व्यावृत्तिबुद्धेरुत्पत्तिरेव न स्यादित्यनुगत-
युद्धयन्यथाऽनुपपत्त्याऽतिरिक्तस्य सामान्यस्य व्यावृत्तिबुद्धयन्यथाऽ-
नुपपत्त्याऽतिरिक्तस्य विशेषस्य चाभ्युपगन्तुमुचितत्वेन तदुभयान्यु-
पगन्तुत्वेऽपि न नैगमस्य दुर्नयत्वमिति स्याद्वादानभिन्नस्य परस्य
शङ्कामुत्थापयति-आहेति-परो मृत इत्यर्थः । ते अनुवृत्ति-व्यावृत्ति-
बुद्धी, तयोर्हेतुरूत्वाभ्युपगमे आकाशादिवत् सर्वथा सत्त्वं गगन
बुसुमादिवत् सर्वथाऽसत्त्वमेव वा स्यात् कादाचित्कत्वम्, तदुक्तम्-

‘नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वाऽहेतोरन्यानपेक्षणात् ।

अपेक्षातो हि भावना कादाचित्कत्वसम्भवः’ ॥३॥ इति ।

ननु यद्घटादिनस्तुनि अनुगत-व्यावृत्तिबुद्धी जायते तदेकघ-
टादियस्तुप्रभवे परं ते नाहेतुके इत्यत आह-नवैकहेतूद्भवे इति-साम-
ग्रीवैजात्ये सत्येव कार्यवैजात्यम्, सामग्रीवैजात्यञ्च सामग्र्या विभि-
न्नकारणघटितत्वे सत्येवेति अनुगतव्यावृत्तिबुद्धयोरेककारणप्रभवत्वे
सामग्रीवैजात्याभावाद् विजातीयत्वं न स्यादतो नैकहेतूद्भवमे ते
अभ्युपगन्तव्ये इत्याशयः । यदि चानुगत-व्यावृत्तिबुद्धयोः कृतश्चिद्
प्रमाणाद् याध स्यात्, तदा याधितत्वेन भ्रान्तयोस्तयोर्दोषजत्वेन
निर्विषययोर्न सामान्य विशेषसाधकत्वम्, न चैयमपीत्याह-नवा
विग्नये एव दोषज इति । वस्तुनोऽनुगत-व्यावृत्तोभयात्प्रसङ्ग्य यस्तुल्य-
परिणामलक्षणोऽनुगतस्वभावास्तानुवृत्तिबुद्धेः, यश्चानुल्यपरिणाम-
रक्षणो व्यावृत्तिस्वभावस्तेन व्यावृत्तिबुद्धेश्चोत्पत्तिसम्भवेन नैतदनु-

तुल्यपरिणामेनानुवृत्तिबुद्धेरूर्ध्वताद्यतुल्यपरिणामेन च व्यावृत्तिबुद्धेरुपपत्तेरतिरिक्तकल्पने मानाभावात् । तदुक्तम् ।

“वस्तुन एव समानः परिणामोऽयं स एव सामान्यम् । असमानस्तु विशेषो वस्तुवेकमनेकरूपं तु” ॥१॥ इति ।

अतिरिक्तं तु सामान्यं व्यक्तिष्वेकदेशेन समवेयात्, कात्स्न्येन चा ? आद्ये सावयवत्वप्रसङ्गः, अन्त्ये च प्रतिरोधेनातिरिक्तसामान्य-विशेषाम्युपगमो युक्त इति समाधत्ते-नैवमिति । अतिरिक्तकल्पने आधारद्रव्यात् सर्वथा भिन्नयोः सामान्य-विशेषयोः कल्पने । एकाऽनेकत्वमवस्तुन एव समानपरिणामः सामान्यम्, असमानपरिणामश्च विशेषस्ताभ्यामनुगत व्यावृत्तिबुद्धौ इति बुद्धवचनसंवादात् तदुच्यते-तदुक्तमिति ।

विशेषिकाभ्युपगतातिरिक्तसामान्यस्योद्भवं विस्तरतः सम्मतिदीकाः कृत्वभिः कृतमेव संक्षेपतो दर्शयति-अतिरिक्तं निति । अनेकानुव्यक्तिषु एकदेशेन सामान्यस्य वृत्तिस्तदैव स्याद् यदि बहुो देशाः सामान्यस्य भवेद्युक्ति तद्देशानां सामान्यावयवत्वे सामान्यस्य सावयवत्वं तत्रक्षे दुर्गारमित्याह-अथ इति-व्यक्तिष्वेकदेशेन सामान्यं समवेतीति पक्ष इत्यर्थः । ते देशा अपि सामान्यस्य तदैव स्युर्यदि तेषु सामान्यं वर्तते, तत्रापि वैकदेशेन सामान्यं समवेयात् कात्स्न्येन वेति वृत्तिविकल्पसम्मवेनाद्यपक्षेऽनवस्था दुर्गारा स्यादिति बोध्यम्, व्यक्तिषु सामान्यं कात्स्न्येन वर्तते इति पक्षस्तदैवोपपद्यते यदि यावन्त्यो व्यक्तयस्तावन्ति सामान्यानि स्युः, अन्यथैकं सामान्यं कात्स्न्येनैकप्रैयं व्यवस्थितमिति व्यक्त्यन्तरेषु सामान्यं न भवेदेवेति तदधीनबुद्धयनुपपत्तिः, अनेकसामान्यापत्तौ च सामान्यमेव तत्र भवेद् ‘नित्यमेकमनेकानुगतम्’ इति सामान्यलक्षणस्यैवाघटनाद्रित्याशयेनाह-अन्त्ये चेति-व्यक्तिषु कात्स्न्येन सामान्यं वर्तते इति द्विती-

व्यक्ति नानात्वापत्तिः । न च व्यक्तिवृत्तित्वं सामान्यस्यो-
पगम्यत एव, देश-कास्त्न्ययोस्त्वनुपगमादनुक्तोपालम्भ
इति वाच्यम्, उक्तान्यतरप्रकारव्यतिरेकेणान्यत्र वृत्त्यद-
र्शनात्, अत्रान्यतरप्रकाराश्रयणेऽन्यतरदोषापत्तेर्वज्र-
लेपत्वादिति सम्मतिटीकांकुतामभिप्रायः । प्रतिव्यक्ति
पर्याप्तत्वे प्रतिव्यक्ति परिसमाप्त्यापत्तिः, अन्यथा

यपक्षे त्वित्यर्थः । ननु व्यक्तिषु अनुगतप्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या सा-
मान्यं तत्प्रतीत्युपपादकं वर्तत इत्येव कल्प्यते न त्वेकदेशेन कास्त्न्येन
वेति नोक्तदोषावकाश इति परकृतमाशङ्क्य प्रतिक्षिपति-न चेति-
'वाच्यम्' इत्युत्तरेण संबन्धः, एकस्य रज्जु-सपदिरव्यविनोऽनेकत्र
भूतलादिप्रदेशे वृत्तिरेकदेशेन दृश्यते, एकस्य परमाणोरेकस्मिद्
देशे कास्त्न्येन दृश्यते, न तु प्रकारान्तरेण वृत्तिः कुत्रापि कस्यापि
दृश्यत इति सामान्यस्याप्येतदन्यतरप्रकारेणैव वृत्तिर्युक्ता एतदन्य-
तरप्रकारमाद्ये तु न वर्तत एव सामान्यमित्येव कल्पयितुं युक्तेति
प्रतिक्षेपहेतुमुपदर्शयति- उक्तान्यतरप्रकारव्यतिरेकेणेति- एकदेशावच्छिन्न-
वृत्ति-कास्त्न्यावच्छिन्नवृत्त्यन्यतरप्रकारव्यतिरेकप्रकारेणेत्यर्थः । अन्यत्र
सामान्यातिरिक्तप्रदार्थमात्रे । अत्र सामान्ये । अन्यतरेति-एकदेशेन
वृत्त्याश्रयणे साधयद्यत्प्रसङ्गस्य कास्त्न्येन वृत्त्याश्रयणे नानात्वप्रस-
ङ्गस्य च यज्रलेपत्वादित्यर्थः । नायं सामान्यखण्डनप्रकारः परैः
परिहर्तुं शक्यो चादिनिकरपरिशीलितयुक्तिजालापाकरणलम्पट-
सम्मतिटीकांकुदुपपादितत्वाद्, एतत्परिष्कारसम्यगवबोधनाय सा-
मान्यखण्डनप्रकारजिज्ञासुभिः सम्मतिटीकाऽवलोकनीयेति सम्मति-
वृत्तिवद्मानप्रकटनायाह- सम्मतिटीकांकुतामभिप्राय इति । स्वयमपि
परामिप्रेतसामान्यखण्डनं न्यायालोके कृतमिति तदप्यवलोकनीयं जि-
ज्ञासुभिरित्याशयेनाह-प्रतिव्यक्ति पर्याप्तत्वे इति-तथा च नानात्वापत्तिरत्र

तु द्वित्वादिनुल्यतापत्तिरिति न्यायालोके समर्थितम-
स्माभिः ।

समानपरिणामरूपसामान्याभ्युपगमेऽपि प्रतिविशेषं
तदन्यत्वाद् विशेषादविशेष इति चेत्, न-स्वभावमेदेन
तद्विशेषात्, अत एव समानत्वं सामान्यगर्भम्, तत्र
तदग्रहे दुर्ग्रहमिति परास्तम् । तथाप्यनुवृत्तिधीजननस्वभाव-

स्यात् । अन्यथा तु प्रतिव्यक्ति पर्याप्त्यभावे पुनः । द्वितीतीति-यथा
द्वित्वादिकं पर्याप्त्या द्वयादत्वेव वर्तते न त्वेकस्मिन्, तथा सामान्य-
मपि यावद्व्यक्तिपर्याप्तमेव स्यात् त्वेकैकवृत्तीत्यर्थः ।

अतिरिक्तसामान्यस्य यथा कास्त्वेन वृत्तिपक्षे नानात्वापत्तिस्तथा
ज्ञेनाभ्युपगतसमानपरिणामरूपसामान्यपक्षेऽपि प्रतिव्यक्ति समान-
परिणामस्यावयवसन्नियेशयिशेषादिरूपस्य भिन्नत्वमेवेति नाना-
रूपात् तस्मान्नानुवृत्तिप्रतीत्युपपत्तिविशेषेभ्य इवाविशेषादिति
शङ्कते-समाभेति । प्रतिविशेषं प्रतिव्यक्ति । तदन्यत्वात् समानपरिणामस्य
भिन्नत्वात् । अतिरिक्तसामान्यपक्षे यथा विशेषस्य नानात्वं तद्योक्त-
युक्त्या सामान्यस्यापि नानात्वमिति विशेषतोऽनुगतप्रतीत्यभाववत्
सामान्यतोऽपि नानुगतप्रतीतिसम्भवः, जिनमते तु व्यक्तेरेव समान-
परिणामस्यानुगतप्रतीतिजनकत्वस्वभावः, अतुस्यपरिणामस्य च
व्यावृत्तिप्रतीतिजनकत्वस्वभाव इति स्वभावमेदलक्षणस्य विशेषस्य
सद्भावाद्दुभयस्वभावात्प्रत्ययव्यक्तितोऽनुवृत्तिव्यावृत्तिद्वयोरुपपत्ति-
रिति समाधत्ते-वेत्ति । अत एव स्वभावात्मेदलक्षणस्य समानासमान-
परिणामयोर्विशेषस्य सद्भावादेव, अस्य 'परतन्तम्' इत्यनेनान्वयः ।
समानपरिणामरूपे सामान्ये परिणामविशेषणीभूतं समानत्वम्
एकसामान्यवत्त्वमेकजातीयत्वं वेत्ति सामान्यार्थं सामान्यघटितम् ।
तत्र सामान्यघटितस्वरूपं समानत्वं च । तदग्रहे सामान्याग्रहे ।
उर्ध्वं ज्ञानुमशान्यम्, विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य

परिणामत्वेनानुवृत्तिधीजनकताऽऽत्माश्रयादिति चेत्, न-
वस्तुनस्तत्त्वभावस्य मृतपरिमाणत्वादिना जनकत्वेऽदो-
पात्, जनकताया अपि परिणामरूपत्वेन नानात्वस्य
दोषानावहत्वादेकत्वसम्भवेन कार्यानुमानानुच्छेदादिति
दिक् ।

सामान्यग्रहरूपकारणे सत्येकसामान्यधत्वग्रहरूपकार्यस्य सम्भ-
वात्, अनुवृत्तिबुद्धिजननस्वभावात् एव सामानपरिणाम इति तस्य
सामान्याद्यदितत्वेन तद्ग्रहे सामान्यग्रहानपेक्षणादिति । नन्वनुवृत्ति-
धीजननस्वभावे भवतु सामानपरिणाम पर तस्यानुवृत्तिधीजननस्य
भावात्वेनैवानुवृत्तिबुद्धिं प्रति कारणत्वं वाच्यम्, तथा चानुवृत्तिबुद्धि-
जनकताया अनुवृत्तिधीजनकताऽवच्छेदिकेत्वात्माश्रयोऽन दुर्निवार
इति शङ्कते-तथापीति-सामानपरिणामस्य सामान्याद्यदितत्वेऽपीत्यर्थः ।
'अनुवृत्तिधीजननस्वभावपरिणामत्वेनानुवृत्तिः' इति स्थाने 'अनुवृत्ति-
धीजननस्वभावपरिणामत्वेन नानुवृत्तिः' इति पाठो बोध्यः । घटादि-
वस्तुनोऽनुवृत्तिधीजननस्वभावात्स्यानुवृत्तिधीजननस्वभावात्त्वेन न का-
रणत्व येनात्माश्रय किन्तु मृतपरिणामत्वेनैव, तत्र जनकत्वाप्रवेशा-
दात्माश्रयाभावादिति समाधत्ते-नेति । तत्त्वभावस्य अनुवृत्तिधीजनन-
स्वभावस्य । 'मृतपरिमाणत्वादिना' इत्यस्य स्थाने 'मृतपरिणामत्वा-
दिना' इति पाठो युक्तः । घट-शरावोदञ्चनादीं सर्वत्र मार्दवोऽय मार्दवो-
ऽयमित्यनुगतमती मृतपरिणामत्वेन कारणत्वम्, मृद्विकारे घटे सर्वत्र
घटोऽय घटोऽयमित्यनुगतमती मृतपरिणामविशेषत्वेन कारणत्वम्,
एव शरावाद्यनुगतमतीताद्यपि तच्चद्विलक्षणमृतपरिणामत्वादिनेति
तत्त्वग्रहायाऽऽदिपदोपादानम् । ननु घटादीं तत्कार्यभेदेन तच्च-
त्रिरूपिता कारणताऽपि परिणामस्वभावा नानैव स्यादिति चेद्,
अस्त्येवम्, तस्या अपि नानात्वमेकत्वञ्चोपेयत् एव, सामान्यत एक-
स्य तस्यानुवृत्तिबुद्धिलक्षणकार्येणानुमानमपि सम्भवत्येव, नाना-

अविषय एवाऽयं समानाकार इत्यपि न युक्तम्,
बीजाभावात् । अनादिवासनादोषो बीजमिति चेत्, न-
वासनाया बोधरूपत्वे समनन्तरज्ञानेऽपि तत्प्रसङ्गात् ।
विशिष्टयोधरूपत्वे च किं वैशिष्ट्यमिति वाच्यम्, अना-
दिहेतुपरम्पराजन्यत्वमिति चेत्, न-तत्रापि तन्मात्राऽ-
विशेषात्, समुद्रोर्मिकल्पनाया अपि विघ्नहेतुस्वभावा-

त्वाद्य कार्यभेदाद् व्यावृत्तितो व्यावृत्तिगुहिरपि स्यादेवेत्याह-
ननुक्तव्यं अतीति । 'कार्यानुमात०' इत्यस्य कार्यलिङ्गकानुमानेत्यर्थः ।

सामान्यलक्षणविषयमन्तरेणैवानुवृत्तिवृत्तिर्भवतीति वस्तुनः
समानपरिणामलक्षणमपि सामान्यं न कल्पनीयमिति योऽहोऽऽहु-
मुद्गाज्य प्रतिक्षिपति-अविषय एवेति-निर्दिष्यक पक्षेत्यर्थः । अय-
मन्वय-अनुगतकारो बोधः । यद्यनुगताकारयोधस्य विषयोऽनु-
गतः कश्चिन्न स्यान् कारणाभावात् नालशबोध एव न भवेदित्याह-
बोधभावाकिति-निमित्ताभावादित्यर्थः । योऽहः शब्दते-अनारीति-अनादि-
वासनालक्षणदोषादेवानुगतबुद्ध्यात्मको विकल्पो भवतीत्यर्थः ।
वासना किं ज्ञानमात्रं विशिष्टज्ञानं वा ? भाष्ये यत् किमपि ज्ञान-
मुत्पद्यते तत् पूर्वज्ञानादेवेति समनन्तरज्ञानमात्रे पूर्वज्ञानलक्षणवा-
सनासमुत्पद्येऽनुगताकारत्वा स्यादिति समाधत्ते-नेति । एतद्वदन् समा-
नाकारप्रसङ्गात् । द्वितीये त्याह-विशियबोधरूपत्वे चेति । किं वैशिष्ट्यं
बोधविशेषणीभूतं वैशिष्ट्यं किम् ? तथा च ज्ञाने विषयनिबन्धन-
मेव वैशिष्ट्यमिति विषयस्य समानपरिणामस्य सिद्धिरित्यभिसन्धिः ।
योऽह आह-अनारीति-अनादिहेतुपरम्पराजन्यत्वं ज्ञानमात्र एव वर्तते
इति ज्ञानमात्रमेव विशिष्टबोधरूपत्वाद् यासनेति तन्नन्यत्वाद् सम-
नन्तरज्ञाने समानाकारप्रसङ्गस्तदवस्थ इति प्रतिक्षिपति-नेति । अत्रापि
समनन्तरज्ञानेऽपि । तन्मनादिहेतुद् अनादिहेतुपरम्पराजन्यज्ञानलक्षण-
वासनारूपदोषमपत्वाविशेषात् । ननु समुद्रोर्मयो न समुद्रन्यति-

ज्ञीकारं विना चकतुमशफयत्यादिति विवेचितमन्यत्र ॥

विशेषातिरेकेऽपि न प्रमाणमस्ति, विशेषाणामिब

रिक्ताः सन्ति, अद्यापि तदाकारकल्पना भवति तथैव समानपरिणामस्वभावाभावेऽपि तदाकारविकल्पः स्यादित्यत आह—समुद्रोर्माति-समुद्रादेव समुद्रोर्मिकल्पना भवति, समुद्रश्चैकानेकस्वभाव पवेति ताऽपि कल्पना न विषयं विनेत्याशयः, एतावताऽतिरिक्तसामान्य-प्रतिक्षेप स्याद्वाच्यमितसमानपरिणामस्वभावसामान्यसद्भावक्षो-पपादितः ।

अथ वैशेषिकाभ्युपगमत्तिरिक्तविशेषपदार्थं प्रतिक्षिपति—विशेष-तिरेकेऽपीति—विशेषपदार्थमेवेऽपीत्यर्थः । न प्रमाणमस्तीति—ननु विकल्-धर्माभ्यासात् पदार्थानां भेद सिद्धयति, तत्र द्रव्यादीनां द्रव्यत्वादि-विरुद्धधर्माभ्यासाद् भेदः, पृथिव्यादीनां पृथिवीत्वादिजातिमत्त्वाद् भेदः, घट-पटादीनां च घटत्वपटत्वादिजातिमत्त्वाद् भेदः, तत्रानुमानम्-घटः पटाद् भिन्नो घटत्वादिति, घटजातीयानामपि भेदो विरुद्ध-धर्माभ्यासादेव, तद्यथा—अयं घट पतस्माद् घटाद् भिन्नो भिन्नक-यालारब्धत्वादिति, एवं पटाद्वापि अयं पट पतस्मात् पटाद् भिन्नो भिन्नतन्वारब्धत्वादिति, एवं ह्यणुकलक्षणाऽऽद्यावयविपर्यन्तं भिन्ना-शययाऽऽरब्धत्वाद् भेदः सिद्धयति, यथा च ह्यणुकेऽयं ह्यणुः पत-स्माद् ह्यणुकाद् भिन्नो भिन्नपरमाण्वारब्धत्वादित्यनुमानं भिन्नाव-यवारब्धत्वहेतुर्न प्रवर्तते न तथा परमाणुषु तेषामवयवाभावेन तदा-रब्धत्वाभावादित्यत्वाच्च, किन्तु परमाणूनां परस्परमेदका विशेषा-पच, परमाणूनां भिन्नत्वाच्च तद्घृत्तित्वेन तद्रतगुणानामपि भेद-सिद्धिसम्भवेन न तेषु विशेषा, विशेषेष्वन्येष्वन्योऽन्ये भेदसि-द्धये विशेषान्तरकल्पनेऽनवस्था स्यादतीं विशेषाः स्युत एव व्या-चृत्ता अभ्युपगम्यन्ते, अनयैव दिशाऽन्येष्वपि नित्यद्रव्येषु विशेषा-सिद्धयन्ति, अतिरिक्तविशेषपदार्थकल्पनापेक्षया लापवाचित्वद्रव्या-देव स्वतो व्यावृत्तानि किमिति नाभ्युपेयन्त इति न शोचम् ।

नित्यद्रव्याणामपि स्वत एव व्यावृत्तत्वात्, अन्यथा नित्यगुणेष्वपि तत्कल्पनप्रसङ्गात् । आश्रयविशेषेणाऽऽश्रितव्यावृत्तर्नाज्यं दोष इति चेत्, आश्रितविशेषेणाऽऽश्रयव्यावृत्तिरित्येव किमिति नाद्रियते ? ।

जातिमत्पदार्थानां किञ्चिद्रूपेण व्यावृत्तिरिति नियमेन तेषां स्वतो व्यावृत्तत्वासम्भवात्, स्वतो व्यावृत्तत्वलक्षणरूपदानिप्रसङ्गभोत्यैव च विशेषेण्यन्तेष्वपि न जातिः कल्प्यत इत्येवं विशेषसाधके प्रमाणे सति न प्रमाणमस्तीति रिक्तं वच इत्यत आह-विशेषण-मिवेति-परतश्च पराभ्युपगममाश्रित्य, सिद्धास्तेऽतिरिक्तविशेषाणाम-भावाद् दृष्टान्तत्वासम्भवात् । जातिमत्पदार्थानां किञ्चिद्रूपेण व्यावृत्तिरिति नियमस्तु नश्यनैवाधिकैरपि नाभ्युपेयत ष्वेति न तद्वलाम्बित्यद्रव्येषु स्वतो व्यावृत्तत्वासम्भवं उद्भावनीयं, यदि च जातिमत्पदार्थानां किञ्चिद्रूपेणैव व्यावृत्तिरिति नियमात्प्रमादेव नित्यद्रव्येषु व्यावृत्तकतया विशेषाः कल्प्यन्ते तदा नित्यगुणेष्वपि ते कल्प्यन्ताम्, तेष्वपि स्वतो व्यावृत्तत्वासम्भवादित्याह-भन्त्येति । तत्कल्पनप्रसङ्ग इति विशेषकल्पनापत्तेः । नन्वेतत्परमाणुरूपमेतस्मात् परमाणुरूपाद् मिश्रम्, मिश्रपरमाण्वाश्रितत्वादित्याश्रयमेवादेव तद्मेद-सिद्धिसम्भवात् नित्यगुणेषु विशेषाः कल्प्यन्त इति वैशेषिकः शङ्कते-वाश्रयविशेषेणिति । अथ विशेषकल्पनप्रसङ्गलक्षणः, नित्यगुणेष्वेव विशेषाः कल्प्यन्ताम्, ततो नित्यगुणानां मेदसिद्धौ तदाश्रयत्वादेव नित्य-द्रव्यमेदसिद्धिसम्भवात् नित्यद्रव्येषु विशेषाः कल्पनीया इत्येव किं न स्यादिति समाधत्ते-आश्रितविशेषेणिति ।

वेदान्तिशिरोमणिश्रीहर्षमिश्रमतस्याद्वैतसमर्थनप्रयत्नस्योपदर्शनपु-रस्सरम्पुक्तत्वं भावयति-सद्विशिष्टमेव सर्वमिति-घटः सन्, घटः सन्निति प्रतीत्या घस्तुमात्र सदभ्युपगन्तव्यम्, न च तस्यां प्रतीतौ नैवायिक्ता-रुपगताऽतिरिक्ता सत्ता प्रकारतयाऽवभासते घटादिकं विशेष्यतयेति

“सद्विशिष्टमेव सर्वम्” भेदप्रतियोगित्वा-
नुयोगित्वादेः स्वरूपसम्बन्धाऽऽत्मकत्वेनाप्यन्ततो

वाच्यम्, यतः—सा सति घटतेऽसति वा?, वाद्ये सत्तावत्यादेव
सदिति स्यादिति धर्मिश्लेषणीभूता सत्ताऽऽत्माशयभयात् प्रकाश-
भूतसत्तातोऽतिरिक्तोपगन्तव्या, तस्या ध्वनि सद्येव वृत्तिरित्यन-
स्याप्रसङ्गः, द्वितीयेऽसत्त्वाविशेषात् खरविषाणादारपि सत्त्वं स्यादि-
त्यलीकं तिमपि न भवेदतो ब्रह्मैव स्वतः सद्रूपं सन् घट इत्यादि-
प्रतीती तादात्म्येन घटादौ विशेषणतयाऽवभासते, तथा च तदभि-
न्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति नियमेन घटाभिन्नसदभिन्नस्य पटादे-
र्घटाभिन्नत्वं पटाभिन्नसदभिन्नघटादेः पटाभिन्नत्वमिति सद्वत्तन्ना
सर्वमद्वितीयमिति सद्विशिष्टमेव सर्वमिति ब्रह्माद्वैतवादिमतनुप-
पत्तेतरामित्यर्थः। ननु यथा—सन् घटः, सन् पट इत्यादिसदभेदप्र-
तीतिरुपजायते तथा घटः पटाद् भिन्नः, पटो घटाद् भिन्ना, घटः
पटो नैत्यादिप्रतीतिरपि सर्वलोकप्रसिद्धा नापलपितुं शक्येति तद्-
वायार्थकान्तेन सद्विशिष्टमेव सर्वस्य वस्तुन इत्यत आह—भेदप्रतियो-
गित्वानुयोगित्वेति—घटः पटाद् भिन्न इत्यत्र भेदस्यानुयोगितया घटो
भासते प्रतियोगितया पट इति, प्रतियोगित्वाऽनुयोगित्वादिकं च
यद्यतिरिक्तं तदा तदपि नासम्बन्धमेव सम्बन्धतयाऽभ्युपेयम्, तथा
सति पटभेदस्यानुयोगित्वलक्षणसम्बन्धो घटादायिव पटेऽप्यसम्बन्ध-
त्वाविशेषात् स्यादिति पटः पटाद् भिन्न इत्यपि प्रतीतिरापद्येत,
सम्बन्धस्यैव सम्बन्धत्वे च तस्यापि सम्बन्धोऽतिरिक्तः सम्बन्धस्य
सम्बन्धावमित्यनुरोधेनाभ्युपेय इत्यनन्स्था स्यादित्यततिरिक्तमेव
स्वरूपसम्बन्धरूपं प्रतियोगित्वाऽनुयोगित्वादिकम्, तथा च भेद-
स्यानुयोगिना प्रतियोगिना सह स्वरूपसम्बन्धघटादभेदे व्यवस्थिते
तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति नियमपलात् प्रतियोग्यनुयोगिनो-
रप्यभेदव्यवस्थितिरिति भेदप्रतीतिरप्यभेदसाधिकैव, एवं “एकमेवा-
द्वितीयं ब्रह्म” इति श्रुत्या सर्वस्याभेदं गोचरन्त्या घट पटबुद्धया

जगद्वैक्यपर्यवसानात्, भेदस्याविद्योपकल्पितत्वात् तथैव

समममेदबुद्धेरप्यमेदबुद्धिराधीयत इति भेदाऽमेदबुद्धयोरभेदे कथं स्वस्थैव स्वबाधकत्वम्, तथा घट-पटभेदैः समं तदबुद्धेर्भेदो न तदबुद्धयैव विपर्ययित इति तेषामभेदोऽद्वैतश्रुतिजन्यबोधविषय इति ततोऽप्युक्तनियमपलाद् घट-पटयोरभेदव्यवस्थितिरिति यस्य यतो भेदो नाभ्यक्षादिना विपर्ययितस्तत्रैव सर्वस्माद्भेदस्योक्तश्रुतिजबोध-विषयत्वे उक्तनियमात् सर्वाभेदः सिद्धत्वेव, यथा च सर्वं ब्रह्मा-भिन्नमिति प्रतीतिः, तथा-सर्वं सर्वेस्माद् भिन्नमिति नहि सम्भवति स्वस्यापि सर्वान्तर्गतत्वेन स्वस्मिन् स्वमेदस्य भेदबाधनमुमतत्याद्-
उक्तञ्च रण्डनलण्डलाद्ये—

‘सुदूरभावनश्रान्ता बाधबुद्धिपरम्परा ।

निवृत्ताप्रह्वयाम्नायैः पार्श्विनप्राह्विविजीयते” ॥१॥

[परि० १, श्लो० ८]

तथा—

“अमेदं नोद्विषन्ती धीर्न भेदोऽस्तेष्वनक्षमा ।

तथा चाद्ये प्रमा सा स्यान्नाम्ने स्यापेक्ष्यवैशसात्” ॥२॥

[परि० १, श्लो० १८] इत्यादि ।

तदेतत् सर्वमभिप्रेत्याह-अन्तत इति । यदा चोक्तयुक्तिकदम्बेन सद्विशिष्टत्वेन सर्वस्याद्वैतं पारमार्थिकं व्यवस्थितं तदा प्रतीयमानस्य भेदस्यापि सर्वथाऽपलापो न युक्त इति तस्य का गतिरित्य-पेक्षायांमाह-भेदस्त्विति-“इन्द्रो मायाभिः” इत्यादिश्रुत्या जगत एव भायापराभिधानाऽविद्योपकल्पितत्वमिति तदन्तर्गतस्य भेदस्याव्य-विद्योपकल्पितत्वम्, यदाह श्रुतिः-“द्वैताद् वै भयं भवति”, “यदा सर्वमारसैवाभूत् तदा केन कं पश्येत्” इत्यादि । अविद्योपकल्पितत्वं जगत इत्थं भावनीयम्-ज्ञानाधीनैव होयव्यवस्थितिः, ज्ञानं च वस्तु-ब्रह्मासक्तत्वादेव तत्र प्रमाणम्, अतम्यहञ्च ज्ञानं न वस्तुव्यवस्थासक-मिति हेयेन सह ज्ञानस्य सम्बन्धो वाच्यः, देश-कालविपर्ययाभाव

श्रुतिस्वरसादित्यद्वैतवादिश्रीहर्षमतमपि न रमणीयम्,
भेदस्यावास्तवत्वे तदभावरूपाभेदस्यापि तदात्वात्,
तादात्म्यस्यापि जगतः पौनरुक्त्याद्यापस्या सर्वथा वक्तु-

पय च तार्थिकसम्बन्धव्यापक, ज्ञानस्य च ज्ञेयेन सह देशविप्रकर्षः
स्फुटमेव ज्ञानस्यान्तरत्वाज्ज्ञेयस्य च यहिरथस्थितेः, अतीताऽनाग-
तयोरप्यर्थयोर्ज्ञानं भवतीति कालविप्रकर्षोऽपि स्फुटमेवेति न पद-
क्रियया ज्ञान-ज्ञेययोस्तार्थिकः सम्बन्धाः, व्यापकाभावाद् व्याप्यामा-
प्यवस्थितेः, किन्तु कालनिकः, स च सम्बन्धिनोरेकस्यावास्तवत्वे
रज्जु-सर्पाद्योरिव भवति, तत्रापि अनुगतस्य नायास्तवत्वं किन्त्वन-
नुगतस्यैवेति-घट जानामि, पटं जानामि, मडं जानामीत्यादौ सर्वत्र
ज्ञानमनुगतमननुगतं च घटपटाद्येवेति तदेव रज्जो सर्पादिकमिव
ज्ञाने कल्पितम्, कल्पना च न दोषमन्तरेणेति अविद्यैव तत्र दोष-
विधया कारणम्, तथैव ज्ञाने पदप्रत्ययैतन्मूलक्षणे घटपटादिकं
कल्पितं भवति, तत एव च ब्रह्मात्मकज्ञानेन सदाभ्यासिकस्तादा-
त्म्यसम्बन्धोऽपि कल्पित इति । उक्तमतस्यायुक्तत्वे प्रत्ययहृद्देतुमुप-
दर्शयति-भेदयेति । तदभावेति भेदाभावेत्यर्थः । तथावाद् अयास्तव-
त्वात् । यदि सद्बिज्ञिष्टमेव सर्वं तथा घट इत्युक्त्यैव पटादीनां
सर्वेषामर्थानामवरोधसम्भवात् तदप्रतिपादकं चयनं नोच्चारणीयम्,
तदभिधाने पौनरुक्त्यं स्यात्, एवं पचिदपि ग्रन्थे आदौ यस्य
पक्ष्यचिदपि वाक्यस्योच्चारणे तत एवाशेषग्रन्थप्रतिपाद्यस्वार्थनि-
वृत्त्यावरोधसम्भवाद् वाक्यान्तरं नोद्दिनीयम्, हेमचन्द्रसुरिमिश्र
“माया सती चेद्” इत्यादिना मायावादोऽपहस्तित पवत्या-
शयेनाऽऽह-तादात्म्यस्वापीति-सर्प्या तादात्म्यस्यापीत्यर्थः, तेन पच-
ञ्चिदादात्म्ये पौनरुक्त्याद्यभावेऽपि न क्षतिः, तथाहि-भेदप्रति-
श्लो गित्याऽनुयोगित्यादेः स्वरूपसम्बन्धात्मकत्वेऽपि स्वरूपसम्बन्धा-
कपाञ्चिन्नादात्म्यमेवेति भेदप्रतीत्याऽपि कपाञ्चिन्नादात्म्यमेव प्रतियो-
ग्यनुयोगिनो सिद्धयति, कपाञ्चिन्नादात्म्यं च सर्वथा तादात्म्यलक्षण-

मशकपत्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः ।

“जेगेहिं माणेहिं, मिणइती य णेगमस्स य निरुत्ती”
त्ति [अनुयोगद्वार]सूत्रम् ।

नैकमानमेषविषयोऽध्यवसायो नैगम इत्येतदर्थः ।

“निगमेषु येषमिहिताः शब्दास्तेषामर्थः शब्दार्थपरि-
ज्ञानं च देश-समग्रग्राही नैगमः” इति तत्त्वार्थभाष्यम्
[अ० १ सू० ३५.] ।

अत्र पूर्वदलं मदुक्तलक्षणकथनाभिप्रायम्, उत्तरदलं
च विषयविभागविधानिरूपणाभिप्रायमात्रम् । देशग्रा-

मद्वैतं विरुणद्धेय, सद्विशिष्टमेव सर्वमित्यत्र स्यात् सद्विशिष्ट-
मेव सर्वमिति स्याद्वादिभिरुपेयत एव, सन् घट इत्यादिप्रतीती
चोत्पाद-व्यय-ध्रौव्यात्मकत्वलक्षणसत्त्वमेव प्रकारतया भासते, परोप-
गतत्वं यथा नोपपद्यते तथोपपादितमेव—“उत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्तं
सत्” [तत्त्वा० सू० ५, २६.] इति तत्त्वार्थसूत्रव्याख्याने, ग्रन्थगौरव-
मघोरं तत्र लेखनी व्याप्तिवत् इति धीष्यम् ॥

नैगमलक्षणोपदर्शकमनुयोगद्वारसूत्रमुल्लिखति—जेगेहिं इति । उक्त-
द्वार्थानुपदर्शयति—नैरेति । नैगमलक्षण-तद्विभागोपदर्शकं तत्त्वार्थभाष्य-
मुल्लिखति—निगमेष्विति ।

अत्र अन्तरोपदर्शितभाष्ये । पूर्वदलं निगमेषु येषमिहिताः शब्दा-
स्तेषामर्थः शब्दार्थपरिज्ञानञ्चेत्यन्तम् । उत्तरदलं देश-समग्रग्राहीति ।
विषयैति—विषयो विशेषः सामान्यं च, तस्य यो विभागो विभज्यते-
कत्र प्राधान्येन विशेषविषयत्वमपरत्र प्राधान्येन सामान्यविषयत्वम्
तेन यद् विधानिरूपणं देशग्राही विशेषप्रधानो नैगमः, समग्रग्राही
सामान्यप्रधानो नैगम इत्येवं नैगममेदद्वयनिरूपणं तदभिप्रायमात्रं
तदभिप्रायकमेव, न तु लक्षणप्रदर्शनम्, लक्षणस्य पूर्वदलेनैव युक्त-

हित्वं विशेषप्रधानत्वम्, समग्रप्राहित्वं च सामान्य-
प्रधानत्वं पारिभाषिकम्, अन्यथा सामान्य-विशेषयोर्द्वै-
योरपि वस्त्येकदेशत्वात् किं द्वैरूप्यं स्यात् ? ।

एवमस्य प्रमाणत्वं स्यात्, न स्यात्-प्रत्येकं भेदशस्त-

त्वाद् । उत्तरद्वयस्य विषयविभजनपरत्वेन द्वैविध्योपदर्शनपरत्वं
स्पष्टयति-कंठश्लिषमिति । परतश्च न रुद्धितः सिद्धयतीत्यत आह-
पारिभाषिकमिति-स्याद्द्वाराभिधानामाचार्याणां सद्भूतः परिभाषा, तत
इदमित्थं ज्ञायत इत्यर्थः । अन्यथा देशप्राहित्वादेर्विशेषप्रधानत्वादि-
पारिभाषिकस्वरूपाश्रयणेन द्वैविध्यस्यानाश्रयणे । निमित्ति-वस्त्येकदेश-
प्राहित्वमेकस्वपदेति तद्भूयैकत्वमेव न द्वैरूप्यम्, सामान्यमपि वस्त्ये-
कदेश एव विशेषोऽपि च वस्त्येकदेश एवेति देशत्वेन विशेष-सामान्य-
योरेकमयोरपि ग्रहणात् सममेति व्यर्थं स्यादतो देशपदं प्रधानीभूत-
विशेषे पारिभाषिकं समग्रपदं च सामान्ये पारिभाषिकम्, न तु
समग्रपदमन्ततधर्मात्मकसम्पूर्णवस्तुस्वरूपपरं तदप्राहित्वस्य नयेऽ-
मावादित्यभिपन्निहः ।

ननु भेवं नैगमस्य प्राधान्येन विशेषप्राहित्वे प्राधान्येन सामान्य-
प्राहित्वे च प्रमाणत्वमेव स्यात्, प्रमाणस्यापि प्राधान्येन
सामान्य-विशेषप्राहित्वादेव प्रमाणात्, तच्चात्राऽप्यविशिष्टमेवेति
शङ्कते-एवमिति-प्राधान्येन विशेष-सामान्यप्राहित्वाभ्युपगमे । अत्र
नैगमस्य, यस्य नैगमस्य प्राधान्येन सामान्यप्राहित्वं न तस्य प्राधा-
न्येन विशेषप्राहित्वम्, यस्य च नैगमस्य प्राधान्येन विशेषप्राहित्वं
न तस्य प्राधान्येन सामान्यप्राहित्वम्, प्रमाणस्य त्वेकस्यैव प्राधा-
न्येन सामान्यप्राहित्वं प्राधान्येन च विशेषप्राहित्वमित्येवं विशेषस्य
एवमायात्र नैगमस्य प्रमाणात्पापत्तिरिति समाचक्षते-न स्पष्टिति-नैगम-
स्य प्रमाणत्वं न भेदेदेहेत्यर्थः । अत्रैव हेतुमपदर्शयति-प्रत्येकमिति ।
भेदः भेदेन । तदुभयविषयत्वेन सामान्य-विशेषोभयविषयत्वेऽपि,
एकस्य सामान्यविषयत्वमेकस्य विशेषविषयत्वमिति कृत्वा सामान्य-

दुःभयविषयत्वेऽपि सम्भूयोभयविषयत्वायोगात् ॥

अस्य च चत्वारोऽपि निक्षेपा अभिमतः-नाम, स्थापना, द्रव्यम्, भावश्चेति । घट इत्यभिधानमपि घट एव, "अर्था-ऽभिधान-प्रत्ययास्तुल्यनामधेयाः" इति वचनात्, वाच्य-वाचकयोरत्यन्तभेदे प्रतिनियतपदशक्त्यनुप-

विशेषोभयविषयत्वेऽपीति यावत् । गम्भ्वेति-यस्यैव सामान्यविषयत्वं तस्यैव विशेषविषयत्वमित्येवं सम्भूयेत्यर्थः । उभयविषयत्वायोगाद् नैगमनयस्य प्राधान्येन सामान्य-विशेषोभयविषयत्वाभावात् ।

नाम-स्थापना द्रव्य-भावरूपनिक्षेपचतुष्टयाभ्युपगन्तृत्वं नैगमनयस्येति दर्शयति-अत्र वेति-नैगमनयस्य पुनः तत्र यस्य कस्यचिद् यस्तुनो घट इति नाम क्रियते स नामघटः, स्वर्गाधिपत्यादिलक्षणेन्द्र-पदप्रवृत्तिनिमित्तवियुतोऽपि गोपालदारकः कश्चिद् इन्द्रोऽयमिति सङ्केतितो नामेन्द्रः, घट इति नाम्नाऽपि घट इति नामनिक्षेपः, अयं घटाकार इत्येवं यत् किमपि वस्तु स्थाप्यते स स्थापनाघट इति स्थापनानिक्षेपः । यच्च मृद्द्रव्यं घटरूपेण परिणमिष्यति, अनुभूत-घटपरिणामं वा तन्मृद्द्रव्यं घटकारणात्वाद् द्रव्यघट इति द्रव्य-निक्षेपः । यस्य यस्तुनो यद्वासाधारणस्वरूपं तत् तस्य भाव इति पृथुनुभोदराघाकारः कम्पुत्रीवादिमान् योऽयं घटः स भावघट इति भावनिक्षेपः, इत्येवं चत्वारोऽपि निक्षेपा नैगमनयस्याभिमतः इत्यर्थः । नामनिक्षेपाभ्युपगमनयोऽपि नामनिक्षेप इति तन्मते शब्दार्थयोस्तदात्म्यमेव सम्यग् इत्यर्थस्य नामरूपतेत्यभिसन्धानेन नैगमतये नामनिक्षेपाभ्युपगममुपपादयति-पठ स्वगिणानमपीति । घट-पदवाच्यत्वं यथा भावघटे तथा घटनाम्न्यपीति तद्वपेण तपोरमेदाद् घटनाम्नो घटत्वमित्याद्येदनायाऽऽह-अर्थाभिधानेति । घट-सधाम्नोरमेदे युक्तान्तरमप्याह-वक्ष्य-वाचक्येति । स्थापनानिक्षेपाभ्युपगन्तृत्वमुपपादयति-पदवशतोऽपीति, पक्षे सद्भूतस्यापनामधिरत्य बोध्यम् । अन्यथा घटाकारस्य घटत्वमावे । तस्ययोगाद् घटतुल्यपरिमाणत्वा-

पक्षेऽपि घटाकारोऽपि घट एव, तुल्यपरिणामत्वात्, अन्यथा तत्त्वायोगात्, मुख्यार्थमात्राभावादेव तत्प्रतिकृतित्वोपपत्तेः। मृत्पिण्डाद्विद्रव्यघटोऽपि घट एवान्यथा परिणामपरिणामिभावानुपपत्तेः। भावघटपदं चासन्दिग्धवृत्तिकमेव।

ननु नामादीनां सर्ववस्तुव्यापित्वमुपगम्यते, नवा। आद्ये व्यभिचारः, अनभिलाष्यभावेषु नामनिक्षेपा-

सम्भवात्। नन्वेवं स्थापनाघटेऽपि घटत्वे भावघटादस्य कः प्रतिविशेष इत्यपेक्षायामाह-सुरार्थेति। द्रव्यनिक्षेपाभ्युपगन्तुत्वमुपपादयति-मृत्पिण्डादिति। अन्यथा मृत्पिण्डादेर्घटत्वाभावे, घट परिणामः, मृत्पिण्ड परिणामीत्येवं घट मृत्पिण्डयोर्धः परिणाम परिणामिभाव-लक्षणं सम्बन्धं लोऽतिप्रसङ्गादन्यन्तमेवे न स्यादित्यर्थः। यद्यप्युत्तरभोद्रावाकारः कम्पुग्रीवादिमान् भावघटस्तस्य घटत्व सर्वा-नुमतमेवेति तदभ्युपगन्तुत्वमस्य दर्शयति-भावधनपदमिति।

प्रसङ्गानुगते नामादिविचारमुपजीषन् परः शङ्कते-अनिति। 'नामादीनाम्' इत्यत्राऽऽदिपदात् स्थापना भाव द्रव्यनिक्षेपाणामुपपन्नः। आद्ये नामादीनां सर्ववस्तुव्यापित्वमिति पक्षे। व्यभिचार-यत्र यत्र वस्तुत्वं तत्र नामनिक्षेपादिवस्तुपुत्रवृत्तिरिति नियमाभावात्। अत्रैव हेतुमाह-अनभिलाष्यति-ये शब्देन न पशुं शक्या पताहशा अपि यद्वयः पदार्थाः सन्ति, तत्र वस्तुत्वं विद्यते, नामाद्विनिक्षेपस्तु नास्तीति व्यभिचार इत्यर्थः। ननु यत्र यत्रामिलाष्यवस्तुत्वं तत्र नामादिवस्तुपुत्रमित्येवं नियमे न व्यभिचार इत्यत आह-अम्यतीति जीवोऽभिलाष्यो द्रव्यं चाभिलाष्यमिति जीवे द्रव्ये चाभिलाष्यवस्तुत्वं यत्ते न तयोर्द्रव्यनिक्षेप, यो भावः पूर्वमजीव, सन् आयत्यां जीवो भवेत् न जीवधारणत्वाद् द्रव्यजीव इति द्रव्यनिक्षेपवृत्ति-मवेद, न येषम्-अजीवस्य जटस्थरूपस्य कदाचिदपि जीवरूपेण

प्रवृत्तेः, द्रव्यजीव-द्रव्यद्रव्याद्यसिद्ध्याऽभिलाष्यभाव-
व्यापिताया अपि चक्षुमशक्यत्वाच्च ।

अन्त्ये "जत्थवि य ण जाणिज्जा, चउक्कयं णिक्खिबुदे
'तत्थ" त्ति । [अनु०] सूत्रविरोधः, अत्र यत्तत्पदाभ्यां
व्याप्त्युपस्थितेरिति चेत्, अत्र वदन्ति-तत्तद्द्रव्यभिचार-
स्यानान्यत्वविशेषणान्न दोषः, तदिदमयुक्तम्-यद्येक-
स्मिन् न सम्भवति, नैतावता भवत्यव्यापितेति । अपरे
त्वाहुः-केवलप्रज्ञारूपमेव नामाऽनभिलाष्यभावेऽस्ति,

परिणामासम्भवात्, पर्य यो जीवपर्यायमनुभूयोत्तरकालमजीवो
भवेत् सोऽप्यनुभूतजीवपर्यायत्वाद् द्रव्यजीवः स्याद्, न चैवमपि
सम्भवति, एव गुण पर्यायवियुक्तस्य भावस्य गुण पर्यायवद्रूपेण
परिणामो यदि भवेत् तदा द्रव्यद्रव्यं स्याद्, न केवमपि सम्भवतीति
तयोर्द्रव्यनिक्षेपाप्रवृत्तेरभिलाष्यवस्तुव्यापित्वमपि निक्षेपचतुष्टयस्य न
सम्भवतीत्यर्थः ।

अन्त्ये नामादीनां न सर्ववस्तुव्यापित्वमिति पक्षे । जत्थ वि० इति-
"यत्रापि न जानीयात् चतुष्टय निक्षेपेत् तत्र" इति संस्कृतम्,
चतुष्टय नामादिचतुष्टयम् । कथं सूत्रविरोध इत्यपेक्षायामाह-अत्रेति,
निरासन्न इत्यर्थः । तत्रैकेषां समाधानमुपदर्शयति-अत्र वदन्तीति ।
तत्तदिति, यत्र यत्र वस्तुनि न नामादिनिक्षेपचतुष्टयप्रवृत्तिसम्भव-
स्तत्तदन्यत्ये सति वस्तुत्वं यत्र तत्र नामादिचतुष्टयमित्येयं नियमाः
भ्युपगमे न पूर्वोपदर्शितव्यभिचारदोष इत्यर्थः । परं व्यभिचारोच्चारं
प्रमेयत्वादिहेतुरपि यद्विव्याप्यः स्यात्, यत्र यत्र व्यभिचारमन-
न्यत्ये सतीति विशेषणोपादानेन प्रमेयत्ये यद्विव्यभिचारपरिहार-
सम्भवात्, किन्तु नामादीनां सर्ववस्तुव्याप्तिः प्रायोपादादुच्यते, मा
द्य यथाचिन्नामादिचतुष्टयाभावेऽपि सम्भविनीयेतावतीत्य निरादि-
शोत्समाधानं युक्तमित्याह-तदिदमनुष्टमिति । वस्तुत एव सर्ववस्तु-

द्रव्यजीवश्च मनुष्यादिरेव, भाविदेवादिजीवपर्यायहेतु-
त्वात्; द्रव्यद्रव्यमपि मृदादिरेव; आदिष्टद्रव्यत्वानां
घटादिपर्यायाणां हेतुत्वादिति; एतच्च मतं नातिरमणी-
यम्-द्रव्यार्थिकेन शब्दपुङ्गलरूपस्यैव नाम्नोऽभ्युपग-

व्यापित्वमभ्युपगच्छतामावायाणां समाधानमपदर्शयति-अपरे लघु-
रिति । केवलीति-केवली सर्वे जानातीत्यनभिलाष्यमपि केवलप्रमा-
गोचर इति केवलप्रमारूपं नामाऽपि स्ववाच्यविषयतया तत्र वर्तत
इति कृत्वा नामनिक्षेपस्तत्र सम्भवतीति नामनिक्षेपस्य सर्व्वस्तुव्याप्तिः
द्रव्यनिक्षेपो जीवे द्रव्येऽपि च सम्भवतीति तस्यापि सर्व्वस्तु-
व्याप्तिरित्याह-द्रव्यजीवेति-जीवकारणं द्रव्यजीवो भवितुमर्हतीति जीवो
भाविदेवादिजीवपर्यायस्तत्कारणं मनुष्यादिजीव इति कृत्वा मनु-
ष्यादिजीवो द्रव्यजीव इति द्रव्यनिक्षेपस्य जीवे संभव इत्यर्थः ।
द्रव्येऽपि द्रव्यनिक्षेपसम्मयं दर्शयति-अत्रद्रव्यमतीति । घटादिलक्षणमृदु-
द्रव्य-पर्यायाणामपि प्रतिक्षणमन्यान्यघटपरिणतिलक्षणपर्यायकारण-
त्वात् द्रव्यत्वमित्येवमादिष्टद्रव्यत्वात् घटादीनां कारणत्वान्मृदादि-
द्रव्यं भवतीति द्रव्यनिक्षेपो द्रव्ये सम्भवतीत्याह-आदिष्टद्रव्यत्वनामिति-
पर्यायाधिकनयादेशान् पर्यायत्वे सति घटादीनां द्रव्यत्वं द्रव्यार्थिक-
नयादेशादेव, उत्तरोत्तरस्वपर्यायकारत्वात् तदनुगामित्वाच्च तेषां
द्रव्यत्वमादिश्यत इत्यादिष्टं द्रव्यत्वं येषां ते आदिष्टद्रव्यत्वास्तेषा-
मित्यर्थः । हेतुकारणत्वान्मृदादेर्द्रव्यद्रव्यत्वमित्यर्थः । एतन्मतमपि
न युक्तमित्याह-एतेषु, चकारोऽप्यर्थकः, केवलप्रमा अल्पनक्षेत्रान्य-
लक्षणं गुणः, तस्य द्रव्यार्थिकनयविशेषेण नैगमेन 'नानुमतं नाम-
त्वम्, तन्नये द्रव्यात्मकपुङ्गलस्यैव नामत्याभ्युपगमादिति केवलि-
प्रमानुपादायानभिलाष्यमात्रेषु नामनिक्षेपसम्मयवोधदर्शनं न युक्त-
मित्याह-द्रव्यार्थिकेति । भाविदेवादिजीवपर्यायकारणत्वान्मनुष्यादि-
जीवपर्य द्रव्यजीवत्वमर्थतमव्यपृक्तमेव, तथा सति संस्कारवत्प्रया-
मेवतन्निष्ठा मध्यन्तरमनस्य जीवे भाविदयवत्त्वात् संस्कारिणां सर्व्व-

मात्, मनुष्यादीनां द्रव्यजीवत्वे च सिद्धस्यैव भावजी-
वत्वप्रसङ्गात्, आदिष्टद्रव्यहेतुद्रव्यद्रव्योपगमे भावद्रव्यो-
च्छेदप्रसङ्गात् । गुण-पर्यायवियुक्तः प्रज्ञास्थापितो द्रव्य-
जीव इत्येकेषां मतम्, एतदपि न सूक्ष्मम्-सतां गुण-
पर्यायाणां बुद्ध्यापनयनस्य कर्तुमशक्यत्वात्, नहि
यादृच्छिकज्ञानायत्ताऽर्थपरिणतिरस्ति । जीवशब्दार्थज्ञस्त-

पामपि द्रव्यजीवत्वमेव ख्यात्, निद्वैतस्थानन्तरं गन्तव्यन्तरामावेन
तथापिचजीवकारणत्वान्मग्भवाद् भावजीवत्वं भवेदिति जीवे द्रव्य-
निश्रेयसमग्भवोऽपि नेत्याह-नकृपणीनामिति । घटादीनां पर्यायाणामन्या-
दिष्टद्रव्यत्वमाश्रित्य तत्कारणत्वेन मृदादिद्रव्यस्य द्रव्यद्रव्यत्वमग्-
भवेन द्रव्ये द्रव्यनिश्रेयसमग्भवोपदर्शनमपि न युक्तम्, तथा सति
द्रव्यमात्रस्यादिष्टद्रव्यत्वकपर्यायकारणत्वेन द्रव्यद्रव्यत्वस्यैव प्राप्त्या
मात्रद्रव्योच्छेदापत्तेरित्याह-अस्तिद्वैतनि । यद्यपि "गुणपर्यायवद्
द्रव्यम्" [तत्त्वार्थसू० ५. ३७.] इति शब्दभावितो गुणाः प्रममायितव्य
पर्यायाः स्वदेव द्रव्येऽयतिष्ठन्ते, यदि कदाचिद् गुणो द्रव्ये न स्यात्
सदमाश्रित्यमेव गुणस्य न भवेत्, प्रतिक्षणमन्यापयमावेन परिणतत्वेव
द्रव्यं नापरिणम्य क्षणमन्ययतिष्ठत इति एकस्य प्राममायित. पर्यायस्य
सर्वदा द्रव्येऽमावेऽपि यः कश्चिद् पर्यायोऽपि द्रव्ये तिष्ठत्येवंति गुण-
पर्यायवियुक्तं द्रव्यं न भवत्येव न्यासापाठेधर्मैकत्वे न्यासायप्रस-
ङ्गात्, तथाऽपि बुद्ध्या गुण-पर्यायाणां द्रव्यं वृथहृत्त्वं यदा व्यवस्था-
प्यते तदा सत्तेरपि गुणपर्याययोर्बुद्धये द्रव्यतः वृथकारणम्, तथा
च बुद्ध्याऽपतीतगुण-पर्यायो जीवो द्रव्यजीव इत्येवं जीवे द्रव्यनिश्रेय
केचिद् स्तामयति, तन्मतस्यानुपदर्शनपुरस्सरमपुत्रार्थं भाव-
यति-गुण-पर्यायवियुक्त इति । एतत् न शब्दनिश्चित-वत्त्वमपि
सर्वमपिवा विचार्यमानं नोपायत इत्यर्थः । यथैव बुद्धिर्भ-
वेत् तथैव यथैवव्यतिष्ठतिः ख्यात् तदा द्रव्यस्य गुण-पर्यायवि-

अनुपयुक्तो जीवशब्दार्थज्ञस्य शरीरं वा जीवरहितं द्रव्य-
जीव इति नाख्यापिता नामादीनामित्यपि वदन्ति ॥

ननु तथापि नैगमेन नामादिचतुष्टयाभ्युपगमे तस्य
द्रव्यार्थिकत्वव्याहृतिः स्यात्, द्रव्यार्थिकेन द्रव्यस्यैवाभ्यु-
पगमात्, द्रव्यं पर्यायतया, पर्यायं च गौणतयाभ्युपगच्छत्
द्रव्यार्थिकोऽपि भावनिक्षेपसह इति हन्त ! तर्हि तदुक्तं-

युक्तत्वबुद्धितो गुण पर्यायवियुक्ताऽपि द्रव्यपरिणतिर्भवेत्, तस्याश्च
परिणतेर्द्रव्यद्रव्यत्वमुच्यमानं युज्येताऽपि, न चैवम्-अर्थपरिणतेर्ज्ञा-
नापीनत्वाभावादित्याह-नदीति । यादृच्छब्दमेति-अर्थोऽन्यथाऽन्यथा
श्च ज्ञानमिच्छामासम्भूतं यत् तद् यादृच्छब्दज्ञानमित्यर्थं । नामादीना
सर्ववस्तुव्यापित्वसमर्थनपरं मतान्तरमुपदर्शयति-जीवशब्दागतं इति ।
तत्र जीवशब्दार्थे । अनुपयुक्तं, उपयोगशून्यं, जीवशब्दार्थज्ञो यदा न
जीवशब्दार्थविषयकोपयोगधान् तदा स द्रव्यमिति यावत् । यदा
जीवशब्दार्थं जानाति तदैव जीवशब्दार्थज्ञ, तदानीं च न तत्रानुप-
युक्तं च, यदा च जीवशब्दार्थं न जानाति तदैव तत्रानुपयुक्तं
सादृशश्च जीवशब्दार्थज्ञ एव न भवतीत्यत एव तन्तन्तन्माह-
जीवशब्दार्थमायति यथावता द्रव्यनिक्षेपस्य व्यापिताऽऽवेदिता भवति
न तु नामनिक्षेपस्येत्यस्यरतो 'वदन्ति' इत्यनेन सूचितं । नैगमस्य
द्रव्यार्थिकत्वाद् द्रव्यमात्राभ्युपगमन्त्वमेव युक्तं न पर्यायाभ्युपगमन्त्वं
त्वमिति कथं नामादिचतुष्टयाभ्युपगमन्त्वत्वं नैगमनत्वेत्येति शङ्कते-
नक्ति । तथापि उक्तदिशा नामादिचतुष्टयस्य सर्ववस्तुव्यापित्योपपा-
दनेऽपि । तत्र नैगमस्य । द्रव्यमेव योऽभ्युपगच्छेत् स द्रव्यार्थिको
भवेद्, अथ च पर्यायस्वरूपं मायमप्यभ्युपगच्छतीति कथं द्रव्या-
र्थिकं स्यादिति याच्येताऽऽह-इत्यपि नक्ति, तथा चास्य द्रव्यार्थिकत्वम-
भ्युपगच्छता नामादिचतुष्टयाभ्युपगमन्त्वत्वं सास्तीयेषाभ्युपगमन्तया
मिथमिति न्धि । अत्र समाधानं कश्चिदाह-इत्येति । एवं चेत्येति

रीत्या शब्दनया अपि द्रव्यनिक्षेपसहा इति कथम् “भावं चिय सहणया, सेसा इच्छन्ति सब्वणिकखेवे” इति भाष्यो-
क्तव्यवस्थाः, एतेन “द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकयोर्द्रव्योस्तुल्य-
वादेनोभयाम्युपगमः, परमाद्यस्य सर्वथाऽभेदेनाऽन्त्यस्य
तु सर्वथा भेदेन, ततो नैकस्योभयविषयत्वे विषया-
न्तरग्रहार्थमन्यकल्पनानुपपत्तिः, भेदाभेदोपरागेणोभय-

स्थाने 'प्रधानतया' इति पाठो युक्तः । उक्तसमाधानस्यायुक्ततां
दर्शयति-इति । तदुक्तरीत्येति-द्रव्यार्थिकस्य प्रधानतया द्रव्याभ्युप-
गन्तृत्वं गौणतया पर्यायाभ्युपगन्तृत्वमित्यतो भावनिक्षेपसहत्व
द्रव्यार्थिकस्य त्ययोक्तम्, तद्दिशा च पर्यायनयत्वेनाभिमतताः शब्द-
नया अपि शब्द-सममिरुद्धैवममृताः पर्यायं प्रधानतया, द्रव्यं गौणत-
याऽभ्युपगच्छन्तो द्रव्यनिक्षेपसहा- स्युरिति शब्दनयानां भावनिक्षे-
पमात्राभ्युपगन्तृत्वं भाष्योक्तं कथं सङ्गतं स्यादित्यर्थः । “भावं चिय०”
इत्यादिभाष्योक्तेषु, “भादमेव शब्दनयाः शेषा इच्छन्ति सर्वनि-
क्षेपान्” इति संस्कृतम् । ‘एतेन’ इत्यस्य ‘अपास्तम्’ इत्यनेन सम्बन्धः,
एतेन पर्यायार्थिकस्य द्रव्यनिक्षेपसहत्वप्रसङ्गेन । तुल्यकदेन तुल्यतया ।
उगवाभ्युपगमः द्रव्यपर्यायोभयाम्युपगमः । तर्हि द्रव्यार्थिकोऽपि पर्या-
यार्थिकः स्यात्, पर्यायार्थिकोऽपि द्रव्यार्थिकः स्यात् विषयभेदाभा-
वादित्यतस्तयोर्विशेषमुपदर्शयति-परमिति-किन्तित्यर्थः । आद्यस्य
द्रव्यार्थिकतयस्य । सर्वथाऽभेदेनेति-‘उभयाम्युपगमः’ इत्यनुवर्तते ।
अन्यस्य तु पर्यायार्थिकस्य पुनः । सर्वथा भेदेनेति-अत्रापि ‘उभयाम्यु-
पगमः’ इत्यनुवर्तते । तत द्रव्यार्थिकस्य सर्वथाऽभेदेन द्रव्य-पर्यायो-
भयाम्युपगमात् पर्यायार्थिकस्य सर्वथा भेदेन द्रव्य-पर्यायोभयाम्यु-
पगमाच्च । एतस्य द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकयोर्भेदादेकस्य द्रव्यार्थिकस्य
पर्यायार्थिकस्य चा । उभयविषयत्वे द्रव्यपर्यायोभयविषयत्वे सति ।
विषयान्तरग्रहार्थं विषयान्तरस्य सत्ये तद्ग्रहार्थम् । अन्यकल्पनानुपपत्तिः

ग्रहार्थमुभयकल्पनावश्यकत्वादिति द्रव्याधिकस्यापि पर्यायसहत्वम्" इति अपास्तम्, एवं सति पर्यायाधिकस्य शब्दादेरपि द्रव्यसहत्वापत्तेः, अत्यन्तभेदाभेदग्राहिणोर्द्वयोः

अन्यनयस्य या कल्पना तस्या अनुपपत्तिः, एकनयस्यैकविषयत्वे तत्र याऽविषयविषयान्तरस्य ग्रहार्थं या अन्यनयस्य कल्पना तस्या एकस्यापि उभयविषयत्वे नियमान्तराभावादानुपपत्तियां सा ततो नेत्वर्थः । कथं नेत्यपेक्षायामाह-भेदाऽभेदोपरानेनेति-द्रव्याधिकेनाऽभेदोपरानेनेव द्रव्य पर्याययोर्ग्रहणं पर्यायाधिकेन च भेदोपरानेनेव तयोर्ग्रहणम्, तथा चैकेन नयेन भेदोपरानेनेनानेदोपरानेनेव धोभयग्रहो न तु भेदाऽभेदोपरानेनोभयग्रह इति तदर्थम् । उभयकल्पनावश्यत्वाद् द्रव्याधिकं पर्यायाधिकनयोभयकल्पनाया आवश्यकत्वाद् । इति एतस्माद् ऐतो, द्रव्य पर्यायोभयविषयत्वादिति यावत् । एव सति ग्रन्थेकं द्रव्याधिकं पर्यायाधिकनयोर्द्रव्य पर्यायोभयविषयत्वाभ्युपगमे सति । 'शब्दादे' इत्यनाडिपदात् समभिरुद्भवम्भूतपोरुपग्रहः । द्रव्यसहत्वपत्तिति-यथा च द्रव्याधिकस्य नैगमस्य पर्यायविषयत्वात् पर्यायसहत्वतो नामादिनिक्षेपचतुष्टयाभ्युपगन्त्वत्थ तथा शब्दादिनवस्यापि पर्यायाधिकस्य उभयविषयत्वाद् द्रव्यसहत्वतो निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगन्त्वत्प्रसक्तयत इति भावनिक्षेपमात्राभ्युपगन्त्वर्थं शब्दनवतां भाष्योक्तमसमं तत्र स्यादित्यर्थः । अपि च द्रव्यनय सामान्यं नित्ये पर्योरत्यन्ताभेदमेवाभ्युपगच्छति पर्यायनयस्तयोरत्यन्तभेदमेवाभ्युपेतांति तथाग्राहिणोः सद्गुणिवोरपि नययोर्भेदमन्वृत्ताभेदग्राहिवत्क्षणमव्यवहारिण्य न स्याद्, अपि त्वेता तमेदाऽभेदग्राहिवान्मिथ्यावृष्टिस्त्वमेवापेक्षेत्याह-अत्रान्यथाऽभेदग्राहिविति । द्वयोः पर्यायाधिकं द्रव्याधिकनयो । द्वि-तु पर्यायेण गुणादिना सम द्रव्यस्यैकान्ताभेदमिच्छतो द्रव्याधिकस्य भवेत् द्रव्यवृद्धस्य समानार्थकत्वाद् गुणपद् पर्यायं पर्य, तथा च पर्याययोः घटपद् इत्यपदयोर्थया न घट पद इति उच्यते तथा गुणो द्रव्यमिति सन्नोक्तिरपि न स्यादित्याह अत्रान्य-

समुदितयोरपि मिथ्यादृष्टित्वाद्, अत्यन्ताभेदे पर्याय-
द्रव्यासहोक्तिप्रसङ्गात्, तथा च "गुणो द्रव्यम्" इति द्रव्या-
धिकनयाभिलाषानुपपत्तेः, अत्यन्तभेदेऽपि पर्यायार्थिकेन
द्रव्यग्रहे द्रव्यार्थिकस्यान्तर्गटुत्वप्रसक्तेः, एकस्मिन् द्रव्य-
पक्षे पर्यायार्थिकनयमतेऽपि द्रव्यं सामाधिकमित्यस्यावि-
रोधप्रसङ्गात्, एतन्मतस्य भाष्यकृतैव निरस्तत्वाचेति
चेत्, अत्रोच्यते—अविशुद्धानां नैगमभेदानां नामाद्यभ्यु-
पगमप्रवणत्वेषुऽपि विशुद्धनैगमभेदस्य द्रव्यविशेषणतया
पर्यायाभ्युपगमात् तत्र भावनिक्षेपानुपपत्तिः, अत
एवाऽऽह 'मगवान् मद्रवाहुः—

भेद इति । तथा च पर्यायद्रव्याऽसहोक्ती च । एवं पर्यायार्थिकेनाऽत्य-
न्तमिच्छया द्रव्य-पर्याययोरवगाहने यथा पर्यायप्रदार्थं पर्यायार्थिका-
तिरिक्तस्य नापेक्षा, तथा द्रव्यप्रदार्थमपि द्रव्यग्रहस्यापि तेनैव
भाववित्ति, द्रव्यार्थिकस्य! अर्थत्वमापद्येतेत्याह—अत्यन्तभेदेऽपीति ।
अन्तर्गतं निष्प्रयोजनत्वम् । तथा पर्यायार्थिकस्य द्रव्यविषयत्वे द्रव्य-
सामाधिक्यमपि तदिष्टं भवेदिति द्रव्यार्थिकस्यैव द्रव्यसामाधिक्यमिति
न स्यादित्याह—एकस्मिन् द्रव्यपक्षे इति—पर्यायार्थिको द्रव्यमात्रभ्युपगच्छति
गुणादिकमर्पति तस्य द्रव्याभ्युपगमपक्षे इत्यर्थः । एतन्मतस्य अत्य-
न्तऽपिच्छतया द्रव्यं पर्यायो द्रव्यार्थिकोऽभ्युपगच्छति, अत्यन्तमिच्छतया
तो पर्यायार्थिकोऽभ्युपगच्छतीति मतस्य । समाधत्त—अत्रोच्यते इति ।
अत्र नैगमस्य निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगमत्वे उच्यते—इत्यत्रानितिति प्रश्ने ।
उच्यते तदतिविधानमभिधीयते । 'द्रव्यविशेषणतया' इत्युक्त्या
विशेष्यतया द्रव्यस्यैवाभ्युपगम इति द्रव्यार्थिकत्वमित्यादेदितम् । अत्र
नैगमे । अत एव नैगमनये द्रव्यविशेषणतया पर्यायाभ्युपगमादेव ।

“जीवो गुणपडिवन्नो णयस्स दब्बट्टिपस्स सामइयं”
 ति [आव० नि० गा० ७९२, विशेषाव० नि० गा० २६४३]
 न चैवं पर्यायार्थिकत्वापत्तिः, इतराविशेषणत्वरूपप्राधान्येन पर्यायानभ्युपगमात् । शब्दादीनां पर्यायार्थिकनयानां तु नैगमवदविशुद्धयभावात् नानामाद्यभ्युपगन्तृत्वम्, अवास्तवतद्विषयत्वं तु नोक्तविभागव्याघातायेति पर्यालोचयामः । ननु तथापि—

“णामाइतियं दब्बट्टिपस्स भावो अ पज्जवणयस्स”
 ति [विशेषाव० भा० गा० ७५] पूर्वमभिधाय पश्चात्-

जीवो० इति-“जीवो गुणप्रतिपन्नो नयस्य द्रव्यार्थिनस्य सामाधिकम्” इति संस्रुतम् । ननु नैगमस्योक्तदिशा पर्यायाभ्युपगन्तृत्वे पर्यायार्थिकत्वं प्रसज्यत इत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति-न चेति । एव नैगमस्य द्रव्यविशेषणतया पर्यायाभ्युपगन्तृत्वे । इतराविशेषणतया पर्यायाभ्युपगन्तृत्वं च लक्षणप्राधान्येन पर्यायाभ्युपगन्तृत्वे सत्येव पर्यायार्थिकत्वस्योपपत्त्येन नैगमे द्रव्यविशेषणतयैव पर्यायाभ्युपगन्तृत्वस्योपगमेन पर्यायार्थिनत्वापत्त्यसम्भवादित्याह-इतरेति । शब्दनयानां निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगन्तृत्वामात्रं सहेतुं मुपदर्शयति-शब्दादीनामिति । ननु नैगमस्य प्रधानतया पर्यायविषयकत्वाभावेऽपि गौणतया पर्यायविषयकत्वसत्त्वात् तावताऽपि पर्यायार्थिकत्वं भवेदित्यत आह-भवास्तारति । तदप्यत्र पर्यायविषयत्वम् । नोक्तविभागव्याघातायेति, नैगमादयो द्रव्यार्थिणा ऋजुसुप्रादयः पर्यायार्थिणा इत्येवमुक्तो यो नयविभागस्तद्विघाताय नेत्यर्थः । ननु च दिशा नैगमनयस्य निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगन्तृत्वे व्यग्रस्थापितेऽपि द्रव्यार्थिनस्य पूर्वं नामादिनिक्षेपप्रयाभ्युपगन्तृत्वकथनं पश्चाद्विशेषणचतुष्टयाभ्युपगन्तृत्वकथनं च भाष्यवृत्ता विमर्षिप्रत्ययमिति पृच्छति-तीति । एतदर्थः इति-“नामादिविकं

भावं चिय सहगया सेसा इच्छन्ति सब्वणिकखेवे" ॥
 [विशेषाव० भा० गा० २८४७] तथा—“सब्वणया भाय-
 मिच्छन्ति” [विशेषाव० भा० गा० ३६०१] त्ति वदतां
 भाप्यकृतां कोऽभिप्राय इति चेत्, अयमभिप्रायः—पूर्व
 शुद्धचरणोपयोगरूपभावमङ्गलाधिकारसम्बन्धाज्ञेयमादिना
 जलाहरणादिरूपभावघटाभ्युपगमेऽपि घटोपयोगरूपभा-
 वघटानभ्युपगमात् तथोक्तिः, पृथगनिक्षेपाच्च न प्रलय-
 स्याभिधानतुल्यता, अग्रे तु व्यवस्थाधिकाराद् विशेषो-
 क्तिरिति, मुख्यत्वरूपत्वात्तन्वयेण नामादित्रयविपर्ययत्वमेव
 द्रव्यार्थिकस्येत्वभिप्रेत्य मतान्तरेण वा तथोक्तिः, अत एव

द्रव्यार्थिकस्य भावश्च पर्यवयवस्य” इति संस्कृतम् । भावं चिय० इति—
 “भावमेव शब्दनयाः शेषा इच्छन्ति सर्वनिक्षेपान्” । सब्व० इति—“सर्व-
 नया भायमिच्छन्ति” । भाप्यकृतमभिप्रायस्योपवर्णनेनोत्तरयति-
 अयमभिप्राय इति । पूर्वमिति—‘णामादित्यं’ इत्यादिना पूर्व यद् द्रव्य-
 र्थिकस्य नामादिनिक्षेपवयाभ्युपगमन्तृत्ववचनं तच्छुद्धचरणोपयोग-
 रूपभावमङ्गलाधिकारसम्बन्धात्, उपयोगलक्षणभावाभ्युपगमश्च न
 नैगमादेः, जलाहरणाद्यर्थक्रिया रूपैव भावघट इति नैगमादेरभ्युपगमः,
 न तु घटोपयोगो भावघट इति सदुपगमः । तथोक्तिः “णामादित्यं
 द्रव्यद्विपर्ययस्त” इत्युक्तिः । “अर्थाऽभिधान-प्रत्ययास्तुल्यनामधेयाः” इति
 वचनाभ्राम्णो नैगमाभ्युपगमविपर्ययत्वे तत्तुल्यत्वादुपयोगस्यापि नैग-
 माभ्युपगमविपर्ययत्वमास्थेयमिति न शङ्क्यम्, नामनिक्षेपवदुपयोगनि-
 क्षेपस्य पृथगनङ्गीकारेणोपयोगस्य नामतुल्यत्वाभावादिन्याद्-पृथगनिक्षे-
 पचेति । अग्रे तु पञ्चान् पुनः । व्यवस्थाधिकाराद् अस्य नयस्यैतन्निक्षेपा-
 भ्युपगमन्तृत्वमित्येवं ध्यधस्थाधिकारात् । विशेषोक्तिः “भावं चिय०”
 इत्याद्युक्तिः । इतीति—स्वरूपवचनम्, पर्यस्वरूपोऽभिप्राय इत्यर्थः ।
 मुख्यत्विति—अत्र वा जयथा मतान्तरेण भाप्यकर्तृमतभिन्नमतेन मुख्यत्व-

तत्पर्यवृत्तावपि—“अत्र चाद्या नामादयस्त्रयो विकल्पा
द्रव्यार्थिकस्य तथा तथा सर्वार्थत्वात् । पाश्चात्यः पर्याय-
नयस्य तथापरिणति-विज्ञानाभ्याम्” इति [अ. १. सू. ५.]
एतन्मतावष्टम्भेनैव—

“जीवो गुणपट्टिवन्नो णयस्स दब्धद्वियस्स सामहयं ।
सो चेव पब्बवणयद्वियस्स जीवस्स एस गुणो” ॥

[आवश्यकर्णिर्यु० गा० ७९२, विशेषावश्यकर्णिर्यु०
गा० २६४३] इत्याद्यद्यकगाथा ‘किं द्रव्यं गुणो वा सामा-
यिकमिति चिन्तायां द्रव्यार्थिकनयमते गुणं प्रतिपन्नो
जीवः सामायिकम्, पर्यायार्थिकनयमते तु जीवस्य गुण
एव सामायिकमित्युत्तरम्, अत्र च द्रव्य-पर्यायनययोः
शुद्धद्रव्य-पर्यायाद्यैव विषयौ, तत्र पर्याय-द्रव्ययोर्विभि-

रूपस्यातन्वयेण नामादिप्रयथिपयत्वमेव द्रव्यार्थिकस्येत्यभिप्रेत्य
तद्योक्तिरित्यन्वयः । तद्योक्ति “नामादित्यं दब्धद्वियस्स” इत्युक्तिः ।
अत एव मतान्तराश्रयणत एव । तथा तथा नामादिप्रिप्रकारतः ।
सर्वार्थत्वात् अर्धमात्रव्यापित्वाद्, द्रव्यार्थिकनयो नाम-स्थापना द्रव्यरूपैः
सर्वप्रार्थं प्रवर्तत इत्यर्थः । षडर्थ्य भाननिक्षेपः । तथापरिणति विज्ञान-
न्यमिति-धर्ममानपर्याय एव भाषुः, यस्तु च प्रतिक्षणं परिणमदेयास्ते,
प्रतिक्षणान्यद्वन्द्वदेव भवतीति प्रापते च तर्धधेति यद्य प्रतिक्षण-
मन्यत्यं यद्य तद्गतं तदेव भाष, स एव च पर्यायनयस्य विषय
इति । एतन्मतावष्टम्भेन मुख्यत्वरूपस्यातन्वयेण नामादिप्रयथिपयत्वमेव
द्रव्यार्थिकस्येति मतायलम्भनेनैवेत्यर्थः । “जीवो” इत्यादि-
पूर्वाचर्य संसृतं दक्षितमेव । “गो षड०” इति—“स एव पर्यायनयस्य
जीवस्य एव गुणः” इति । इत्यतएव षडर्थ्य भाननिक्षेपेति तद्व्यन्धः ।
तद्द्रव्यावयवगुणित्वादिना । अत्र च यत्नमते च । एते-

घ्नयोः कल्पितयोः कुण्डलतापन्नं स्वर्णम्, पत्रस्य नीलते-
त्यादाविव विशेषणतयाभिधानं तु न स्वविषयव्याघाता-
पेत्यभिप्रायेण महता प्रबन्धेन' भाष्यकृता व्याख्याता ।
मतान्तराभिप्रायेण तु पर्यायार्थिक एव द्रव्यस्य कल्पि-
तस्य विशेषणत्वम्, द्रव्यार्थिके तु प्रागुपदर्शितदिशा पर्या-
यस्याकल्पितस्यापि विशेषणत्वं न्याय्यमेव । न च नये
विशेषणं कल्पितमेवेति नियमः-

“सावज्जोगविरजो त्रिगुत्तो छसु संजओ ।

उवउत्तो जयमाणो आया सामाहयं होइ” ॥१४९॥

[भावद्रव्यकमूलभाष्यगाथा, 'दे-ला' ३२७'तमपृष्ठावभासे]

त्यावि-द्रव्यनयविषये शुद्धद्रव्ये विभिन्नस्य कल्पितस्य पर्यायस्य विशे-
पणतयाऽभिधानं कुण्डलतापन्नं स्वर्णमित्यादाविव, पर्यायनयविषये
शुद्धपर्याये विभिन्नस्य कल्पितस्य द्रव्यस्य विशेषणतयाऽभिधानं पत्र-
स्य नीलतेत्यादाविव न स्वविषयविघातापेत्यर्थः । स्वयं ग्रन्थकृदाह-
मन्तान्तरेति पर्यन्ते द्रव्यार्थिकस्य चत्वारोऽपि निक्षेपा अभिमताः पर्या-
यार्थिकस्य तु भावनिक्षेपोऽनुमतस्तन्मताभिप्रायेणेत्यर्थः । पर्यायार्थिक
एवेति-पर्यायार्थिके कल्पितस्य द्रव्यस्य विशेषणत्वे वस्तुनो द्रव्यं
नास्त्येव, भाव एव तु वस्तुतः समस्तीति भावनिक्षेपाभ्युपगन्तव्यमेव
पर्यायस्तेत्यर्थात् प्राप्तमेव । शब्दार्थिके चिति-द्रव्यार्थिकेऽकल्पित-
स्यापि पर्यायस्य विशेषणत्वे पर्यायोऽपि वस्तुतः समस्तीति निक्षे-
पचतुष्टयाभ्युपगन्तव्यमर्थाद् द्रव्यार्थिकस्य प्राप्तमेवेत्यभिसन्धिः ।
नयेऽकल्पितस्य विशेषणत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति-
न चेति । निषेधे हेतुमाह-गणव० इति-“सावद्ययोगविरतः त्रिगुप्तः
पद्सु संयतः । उपयुक्तो यतमान आत्मा सामायिकं भवति” इति

इत्यत्र संग्रहनयस्वीकृतात्मसामान्यसामायिकविधि-
नियमनाय प्रवृत्तानां पर्यायशुद्धिमतां व्यवहारादिनयाना
यावदेवभूतमुत्तरोत्तरपर्यायकदम्बकविशेषणोपरागेणैव
प्रवृत्तिदर्शनात् । न च तत्र पर्यायनयानां संग्रहस्वीकृत
विधिविशेषपर्यवसानार्थं पर्यायविशेषणमुद्रया प्रवृत्ता-
वपि 'सविशेषण०' इत्यादिन्यायाच्छुद्धपर्यायविधावेव
तात्पर्यात्, अन्यनयविधिनियमानुदेशलक्षणस्यातन्व्येण
नयानां स्वविषयनिर्देशे विशेषणस्य कल्पितत्वनियम

संस्तुतम् । अत्र निरुक्तावप्यङ्गाधायाम् । मन्हेति-संग्रहनयस्वीकृतो
य आत्मसामान्य सामायिकमिति विधिस्तन्निियमनाय न सर्वं पदा
मान सामायिकं किन्तु सायद्योगप्रित्तत्वादिविशेषण स सामा
यिकमित्येवभूतनियमार्थम् । यावदेवभूतम् एवभूतनय यावत् । अत्र
नये विशेषण कल्पितमेवेति नियमवादिनोऽभिप्रायमाशुच्य प्रतिक्षि
पति-न सति-अस्य 'वाच्यम्' इत्यनेन सम्बन्ध । तत्र 'सायज्ज०'
इत्यादिग्रायायाम् । 'पर्यायनयानाम्' इत्यस्य 'प्रवृत्तावपि' इत्यनेना
न्यय । सविशेषण० इत्यस्ति-"सविशेषणी विधि निषेधौ विशेषणमुपस
द्नामत' इति न्यायादित्यर्थं, पर्यायविशिष्टात्मसामान्यसामायिक
विधौ तात्पर्यं सत्येव पर्यायाणां विशेषणत्वमेव भवेत्, यदा तु पर्याय
विधात्रेय तात्पर्यं तदा तेषां विशेषणत्वमेव नास्तीति कल्पितत्वा
नायेऽपि न श्रुतिरित्यभिप्राय । एव सति कुत्र विशेषणस्य कलि
तत्रनियमप्रवृत्तिरित्यपेक्षायानाह-अथनयति-प्रवृत्ते तु अन्यनय
सं-प्रवृत्तेन स्वीकृतस्यात्मसामान्यसामायिकविधिनिर्णयमोदेशेनैव
व्यवहारादीनां स्वविषयनिर्देश इति स्यात्-यामायात्राशोकनियम इति।
सामान्यं यदा सद्-प्रवृत्तस्य विषयस्तथा दिग्गुणैगमस्यातीति स्ववि
षयविलक्षणविषयत्वरूपमन्यत्वं भेगमापेक्षया न सद्-प्रवृत्तस्येति सद्-प्र
वृत्तनयस्वीकृतसामान्यविधिनियमनाय प्रवृत्तानां भेगमभेदानां पर्याय

एवेति वाच्यम्, तथाप्यन्यत्वस्य स्वविषयविलक्षणविषयत्वरूपस्य निवेशेन नैगमभेदेषु विशुद्धनैगमे विशेषणस्य पर्यायस्याकल्पितत्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वादित्यस्माभिरनुशीलितः पन्थाः समाकलितस्वसमयरहस्यैर्दिव्यदृशा निभालनीयः ॥१॥

“ नैगमाद्युपगतार्थसद्ब्रह्मप्रबणोऽध्यवसायविशेषः सद्ब्रह्मः” । सामान्यनैगमवारणाय नैगमाद्युपगतार्थपदम् । सद्ब्रह्मश्च विशेषविनिर्मुक्तोऽशुद्धविषयविनिर्मुक्तश्चेत्यादि-

विशेषणोपरागेण प्रवृत्तिसम्भवात् तत्रान्यनयविधिनियमानुदेशलक्षणस्यातन्व्याभावात्त्रोक्तनियमप्रवृत्तिरिति विशेषणस्य पर्यायस्याकल्पितत्वसिद्धिः स्यादेवेति नैगमे निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगन्तृत्वे युक्तमेवेत्याह-तथापीति । स्वसमीक्षितोक्तमार्गस्य सद्ब्रह्मशेषुपीगम्यत्वाय-बोधनायाह-समाकलितेति । समाकलितस्वसमयरहस्या अपि नापानत उक्तमार्गमवबोधुं प्रमविष्णव इत्यत उक्तम्-दिव्यदृशेति ॥

इति नैगमलक्षणनिरूपणम् ॥

अथ सद्ब्रह्मनयलक्षणनिरूपणम्—

सद्ब्रह्मलक्षणमुपवर्शयति-नैगमेति—विशेष इत्यन्तं लक्षणम्, सद्ब्रह्म इति लक्ष्यनिर्देशः । सद्ब्रह्मप्रबणोऽध्यवसायविशेषः सद्ब्रह्म इत्येतायन्मात्रोक्ता सामान्यनैगमस्यापि सद्ब्रह्मप्रबणत्वात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय नैगमाद्युपगतार्थेत्युक्तमित्याह-सामान्यनैगमेति । नैगमाद्युपगतार्थस्य सद्ब्रह्मः किंस्वरूप इत्यपेक्षायामाह-समद्वयेति-नैगमनयो हि सामान्यं विशेषं चाभ्युपगच्छतीति तदुपगतार्थः सामान्य विशेषश्च, तत्सद्ब्रह्मश्च विशेषपरित्यागेन सामान्योररीकारः, एवं व्यवहारादिनया विशेषमुपयन्ति ततस्तदुपगतार्थो विशेषः, तत्सद्ब्रह्मोऽपि

एवेत्यभिमन्यते । जगदैक्ये घट पटादिभेदो न स्यादिति चेत्, न स्यादेव वास्तवः, रज्जौ सर्पभ्रमनिबन्धनसर्पादि-
बदविद्याजनितोऽनिर्वचनीयस्तु स्यादेवेत्याद्या एतन्मूलिका
औपनिषदादीनां युक्तयः । अस्यापि चत्वारो निक्षेपा अभि-
मताः । ये त्वाहुः—“नायं स्थापनाभिच्छति । सद्ब्रह्मप्रवणेना-
नेन नामनिक्षेप एव स्थापनाया उपसद्ब्रहात् । न च “नामं
आवकहियं, ठवणा इत्तरिआ वा होजा आवकहिया वा
होज्ज” [अनु०सू०७] इत्येवानयोर्विशेषाभिधानात् कथं

मिन्यते एव स्वीकुरुते । एतदेव प्रश्नोत्तराभ्यां प्रपञ्चयन्नाह—जगदैक्य
इति—सर्वस्य भयनात्मकत्वे भयनस्य महासामान्यसत्तारूपस्यैकत्वात्
तद्रूपस्य जगत पर्यन्त्य इत्यर्थः । न स्यादेव वास्तव वास्तवो घट
पटादिभेदो न भवेदेवेत्यर्थः । वास्तवघट पटादिभेदनिषेधे कल्पितो
घट पटादिभेदोऽनुमत, स एव तु बीदगित्यपेक्षायामाह—रज्ज्विति—स्य
एम् । निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगन्तव्य नेगमयदेव सद्ब्रह्मस्येत्याह—अस्य
पीति—सद्ब्रह्मस्यापीत्यर्थः । स्थापनाभ्युपगन्तव्य न सद्ब्रह्मस्येत्या
चार्यदेदीयाना मत प्रतिक्षप्नुमुपन्यस्यति—ये त्वाहुरिति—सोऽयं विशेषो
नाम स्थापनासाधारण एव सपृच्छतामिति इत्यन्तमेतन्मतपरिष्कारः ।
अथ सद्ब्रह्मण्य । एतन्नये किं स्थापनीयं नास्ति येन तत्रिक्षपस्या
नभ्युपगम इत्यपेक्षायामाह—सद्ब्रह्मण्येनेति । अनेन सद्ब्रह्मण्येन ।
‘न च’ इत्यस्य ‘जातादनीयम्’ इत्यनेनान्वयः । नाममिति— नाम यावत्क
थिर स्थापना इत्यरिका वा भवेद् यावन्थिरा वा भवेद्” इति
संस्तुतम्, यावत्कथिर यावद्ब्रह्मभावि, यथा—भेदादिनाम यावन्मे
रुपेते तावत्कालस्यापि । इत्यर्थे यस्य स्थापना तस्मिन् सत्येव
प्रिनाशिनी, यथा—इन्द्रादिप्रतिहृति, स्थापनायत इन्द्रादे सत्त्वेऽपि
वाष्टादिनिर्मिता भित्त्यादिगतरेणोपरेत्यादितनितचिप्रविशेषस्वरूपा
चेन्द्रादिप्रतिहृतिनिर्दिनाशिनी । अन्वये नाम स्थापनयोः । नामोऽपि

मैकरूप्यमित्पाशङ्कनीयम्, पाचक-याचकादिनाम्नामप्य-
यावत्कधिकत्वात् तदव्यापकत्वात् स्थूलभेदमात्रकथनम् ।
पदप्रकृति-कृतिभ्यां नाम-स्थापनघोर्भेद इति चेत्, कथं तर्हि
गोपालदारके नामेन्द्रत्वम् ? अथ नामेन्द्रत्वं द्विविधम्, इन्द्र
इति पदत्वमेकमपरं चेन्द्रपदसङ्केतविषयत्वम्, आद्यं नास्ति,
द्वितीयं च पदार्थ इति न दोष इति चेत्, तर्हि व्यक्त्या-

यावत्कधिकत्वं न सयेनामव्यापकं यदैव पाक करोति पुरुषस्तदैव
पाचक इति नाम्ना व्यपदिश्यते, यदैव याचते तदैव याचक इति
नाम्ना व्यपदिश्यते इति पाचक-याचकादिनाम्नामयावत्कधिकत्व-
लक्षणेत्वरत्वस्यापि भावादित्याह-पाचरेति । तदव्यापकत्वाद् यावत्कधिक-
त्वस्य नामाव्यापकत्वात् । कथं तर्हि सूत्रे नाम्नो यावत्कधिकत्व-
कथनमत आह-स्थूलभेदमात्रकथनमिति-यहनां नाम्नामित्थम्भूतानामेवो-
पलम्भात् तथा कथनमित्यर्थः । नाम पदस्वरूपं स्थापना कृतिरूपा
आकृतिविरचनारूपेति तयोर्भेद इत्याशङ्कते-पदप्रकृति कृतिभ्यामिति-पद-
प्रकृतिः पदस्वभावः कृतिराकृतिरचना ताभ्यामित्यर्थः, अत्र 'पद-
प्रतिकृतिभ्याम्' इति पाठो युक्तः, तत्र प्रतिकृतिः प्रतिमा । अत्र
तटस्थः पृच्छति-वथ तर्हीति-यदि पदस्वरूपं नाम तर्हि गोपाल-
दारको नाक्षरसन्निवेशविशेषलक्षणं नामेति तत्र नामेन्द्रत्वं कथम् ?
अर्थात् तत्र नामेन्द्रत्वं न भवेदित्यर्थः । तत्रोत्तरमाशङ्कते-वधेति ।
आवमिन्द्र इति पदत्वं नास्ति गोपालदारके न वर्तते । द्वितीयं च इन्द्र-
पदसङ्केतविषयत्वं च । पदार्थ इति-पदार्थं गोपालदारकादी द्वितीय-
मिन्द्रपदसङ्केतविषयत्वलक्षणं नामेन्द्रत्वं समस्तीति न तस्य नामे-
न्द्रत्वानुपपत्तिलक्षणो दोष इत्यर्थः । इन्द्रपदसङ्केतो यथा गोपाल-
दारके कियते तथेन्द्रस्थापनात्यामपीति तस्या अपि नामेन्द्रत्वं
स्यादेषेति नामनिक्षेप एव स्थापनाया अन्तर्भाव इत्याह-तर्हीति ।
व्यक्त्येति-"व्यक्त्याकृति-आतयः पदार्थः" [१] इति गौतमीयं सूत्रम्,

कृति-जातीनां पदार्थत्वेनेन्द्रस्थापनाया अपीन्द्रपदसङ्केत-
विपयत्वात् कथं न गोपालदारकषन्नामेन्द्रत्वम् ? नाम-
भावनिक्षेपसाङ्कर्यपरिहाराय [आकृतिभिन्नत्वे सति] इन्द्र-
पदसङ्केतविपयत्वं नामेन्द्रत्वं निरुच्यत इति चेत्, हन्त !
तर्हि सोऽयं विशेषो नामस्थापनासाधारण एव सङ्गृह्यता-
मिति" ते न विचारचञ्चुरधियो देवानाम्प्रियाः, उपचार-
रूपसङ्केतविशेषग्रहे द्रव्यनिक्षेपस्याप्यनतिरेकप्रसङ्गात्,

तदनुसारेणाहतावपि पदार्थत्वं समस्तीति । इन्द्रनायार्थक्रियान्तरी
भावेन्द्रः, नामेन्द्रश्च यत्रेन्द्रपदसङ्केतः क्रियते स इति भावेन्द्रा-
प्रामेन्द्रस्य व्यवच्छिन्नतये भावेन्द्रव्यापृत्तमेव नामेन्द्रत्वं निरुच्यते,
तद्विषयचने आहती नामेन्द्रत्वं मा प्रसाद्बोदित्वेतद्धर्माहृतिभिन्नतये
सतीति विशेषणमुपादीयत इति न नामनिक्षेपे स्थापनाऽन्तर्भाव
इत्याशङ्कते-नामेति-आहृतिभिन्नतये सतीत्युपादानेऽपि भावव्यापृत्तिः
सङ्केतविशेषाशयणादेव कथमन्यथा भावेन्द्रेऽपीन्द्रपदसङ्केतविषयस्य
सत्त्वाद् भाव-नामनिक्षेपसाङ्कर्यपरिहार इति भावनीयम् । नाम-
भावनिक्षेपसाङ्कर्यपरिहाराय नामनिक्षेपनिष्कौ भावव्यापृत्तकस्य
सङ्केतविशेषस्यैवावश्यकता, तन्मात्रोपादाने च नाम स्थापनायोरेक-
रूपेण सङ्ग्रहः स्थापयेति समाश्रिते-इनेति । उक्तमन्तं प्रतिपक्षति-
न इति, सङ्ग्रहः स्थापनां नेच्छतीत्यभ्युपगन्तार इत्यर्थः । उपरैति-
इन्द्रपदसङ्केतविपयत्वं नामेन्द्रत्वमित्यत्रोपचारलक्षणः सङ्केतविशेषो
यदि परिगृह्यते तदा भावेन्द्रे इन्द्रपदस्य मुख्यं पय गतेनो नोप-
चार इति भावेन्द्रव्यापृतिर्विद्यपि भवति तथापि भावनिक्षेपे मांषा
लक्षारथे इन्द्रस्थापनायां च यथोपचारलक्षण इन्द्रपदसङ्केतमन्तथा
भावीन्द्रपदांशवत्त्वेऽनुभूतेन्द्रपदांशे च द्रव्येन्द्रेऽपि धिति द्रव्य-
निक्षेपस्यापि नामनिक्षेपे पदान्तर्भाषणमन्तथा सङ्ग्रहः स्थापना-
मित्यत्राप्यपि न र्थाकृत्यादिभ्यः । द्रव्यनिक्षेपस्याप्युक्तं पय सङ्केत-

यादृच्छिकविशेषोपग्रहस्य चाप्राप्ताणिकत्वात्, पित्रादि-
कृतसङ्केतविशेषस्यैव ग्रहणात्नाम-स्थापनयोरैक्यायोगात् ।
एवं च बहुषु नामादिषु प्रातिस्विकैकरूपामिसन्धिरेव
सङ्ग्रहव्यापार इति प्रतिपत्तव्यम् । यद्दृच्छयैव सङ्ग्रहस्वी-
कारे तु नाम्नोऽपि भावकारणतया कुतो न द्रव्यान्तर्भाव
इति वाच्यम् ? । द्रव्यं परिणामितया भावसम्बद्धम्, नाम

विशेष आद्रियत इति न नामिन् द्रव्यनिक्षेपप्रवेश इति यदि
परो वृत्तात् तथाह-वादिच्छेति । भावेन्द्रे इन्द्रपदमङ्केत येश्वर्यविशेष-
योगादेव न तु पित्रादिकृतः, इन्द्रपदमङ्केतविशेषत्वलक्षणनामेन्द्रत्वे
च पित्रादिकृतसङ्केतविशेष एव प्रविष्ट इति तेन यथा भावेन्द्रव्यावृत्ति-
स्तथा स्थापनेन्द्रस्थापीति न स्थापनाया नाम्न्यन्तर्भाव इत्याह-
मिनादीति । ननु सङ्ग्रहणापि निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगमे न केनापि
कस्यापि सङ्ग्रह इति सङ्ग्रहलक्षणव्यापारभावे कथमस्याभ्युपग-
मस्य सङ्ग्रहीयत्वमित्यत आह-एव चेति-सङ्ग्रहणापि निक्षेपचतु-
ष्टयाभ्युपगमे चेत्यर्थः । गृह्णति-नाम्नां बहुत्वान् तेषु नामन्वेन रूपे-
णैभ्यामिसन्धिः, स्थापनानां बहुत्वान् तानु स्थापनान्देनैस्यामिस-
न्धित्तियेवं, सङ्ग्रहव्यापारसद्भावादुनाभ्युपगमस्य सङ्ग्रहीयत्वमि-
त्यर्थः । उक्तविशेष सङ्ग्रहव्यापारमनाभ्युपगम्य स्वोत्प्रेक्षितसङ्केत-
विशेषतो नाम-स्थापनायोरैक्येन सङ्ग्रहणस्यैव सङ्ग्रहव्यापारतया-
ऽऽश्रयणे दण्डमाह-एवञ्चैवेति । भावकारणतयैति-द्रव्यस्य भावकारणत्वं
सर्वसम्मतमेव, नामापि चात्यन्तमकि-निर्भरमानसेनाभ्यस्यमानं
कालान्तरे भावस्वरूपावाहिनितिवन्धनं भवत्येव कस्यापि पुरुषयोरै-
क्यस्येति भावकारणत्वेन नाम द्रव्ययोरैक्याभ्यवसायलक्षणम् । सङ्ग्र-
हव्यापारसद्भावात्प्रान्तो द्रव्येऽन्तर्भाव प्रसज्यत इत्यर्थः । द्रव्यं भाव-
रूपेण परिणमत इति द्रव्यं परिणामि, भावः परिणाम इत्यनयोः
परिणाम परिणामिभावनमन्व, नाम वाचकम्, भावो वाच्य इत्यनयो-
र्वाच्य-वाचकभावसम्बन्ध इति भावेन सङ्ग्रह मित्रसम्बन्धेन सम्ब-

तु वाच्यवाचकभावेनेत्यस्ति विशेष इति चेत्, तर्हि स्थापनाया अपि तुल्यपरिणामतया भावसम्बद्धत्वात् किं न नाम्नो विशेष इति पर्यालोचनीयम् । स्यादेतत्-पण्णां प्रदेशस्वीकर्तुर्नैगमात् पञ्चानां तत्स्वीकार इवात्रापि चतुर्निक्षेपस्वीकर्तुस्ततस्तत्रपस्वीकारेणैव सद्ग्रहस्य विशेषो युक्त इति, मैवम्-देश प्रदेशवत् स्थापनाया उपचरित-विभागाभावेन सद्ग्रहविशेषादिति दिक् ॥२॥

ध्यमानत्वाद् द्रव्य नाम्नोर्भेद इत्याह-द्रव्यमिति । परिणामिन्या परिणाम परिणामिभावेन, परिणामित्वस्यैव ससर्गत्वे तु द्रव्ये तद् स्वरूप सम्बन्धेन, भावे निरूपकतयेति बोध्यम् । एवं सति स्थापनाऽपि तदुभयसम्बन्धान्यसम्बन्धेनैव भावसम्बद्धेति विशेषात् साऽप्यतिरिक्तैव स्वीकर्णीयेत्याह-तर्हि । तु स्वीकरणमिति-सद्भूतस्थापना-माश्रित्य यादृशो भावस्याकारविशेष-स्वगतस्तादृश सन्निवेशविशेष-स्थापनाया अपील्यनयोस्तुल्यपरिणामतेति अत्र 'तुल्यपरिणामतया' इति पाठो युक्तः । पर-शङ्कते-स्वातेति । पण्णा धर्मास्तिकायादि पञ्च तद्देशानाम् । पण्णा धर्मास्तिकायादिपञ्चानाम् । तत्स्वीकार इत्यद्ग्रहनये प्रदेशाभ्युपगम इति । अत्रापि निक्षेपविषयेऽपि । तन्नैगमात् । तन्नवेति-निक्षेपनयेत्यर्थः । सद्ग्रहनय उपचार नैच्छति देश प्रदेशयोर्देशात्त्राविशेषत्वे सत्यपि भेदरूपनोपचारत पथेति तदनभ्युपगमाद् युज्यते तत्र तस्य पञ्चानामेव तत्स्वीकार, प्रकृते तु स्थापनानिक्षेपविभागो नोपचरित इति तस्य सद्ग्रहनये स्वीकार-सम्भवेतानुपचरितत्वं दक्षिणविशेषस्य सद्ग्रहेऽप्येतावताऽप्यभ्युपग-त्यमेवेति समाधत्ते-मिति ॥

॥ इति सद्ग्रहनिरूपणम् ॥

“लोकव्यवहारौपयिकोऽव्यवसायविशेषो व्यवहारः” ।
 “वचइ विणिच्छित्तं, व्यवहारो सव्वदब्बेसु”
 [विशेषावश्यकनि० गा० २१८३] त्ति सूत्रम् । विनिश्चि-
 तार्थप्राप्तिश्चास्य सामान्यानभ्युपगमे सति विशेषाभ्युप-
 गमात्, अत एव विशेषेणावह्रियते निराक्रियते सामा-
 न्यमनेनेति’ निरुक्त्युपपत्तिः, जलाहरणाद्युपयोगिनो
 घटादिविशेषानेवापमङ्गीकरोति न तु सामान्यम्, अर्थ-

अथ व्यवहारनयं प्ररूपयति—

लोकेति-‘व्यवहारः’ इति लक्ष्यनिर्देशः, ‘लोकः’ इत्यादि लक्षणम् ।
 उक्तलक्षणे सूत्रं प्रमाणयति-‘वच०त्ति-‘व्रजति विनिश्चितार्थे व्यवहारः
 सर्वद्रव्येषु” इति संस्कृतम् । अनेन सूत्रेण विशेषाभ्युपगमस्य लोक-
 व्यवहारोपयिकत्वं कथं लाभ इत्यपेक्षायामाह-विनिश्चितार्थप्राप्तिरिति ।
 अस्य व्यवहारस्य । विनिश्चितार्थप्राप्तिर्नाम-अयं धर्मास्तिकायो मत्स्युप-
 ग्रहकारी, स्थित्युपग्रहकारी अधर्मास्तिकाय इत्येवं विशेषेण व्यव-
 हारोपयोगिता धर्मेण निश्चितो योऽर्थस्तस्य प्राप्तिः, व्यवहारेऽर्थप्राप्तेः
 प्राधान्यात्, तथा निवृत्त्युपेक्षे अपि उपलक्षणीये, व्यवहारस्य
 प्रवृत्ति-निवृत्त्युपेक्षालक्षणत्वादिति बोध्यम् । अत एव व्यवहारस्य
 सामान्यानभ्युपगमपुरस्सरविशेषाभ्युपगमप्रवणतादेव । अनेन अव्य-
 वसायविशेषेण । विशेषाभ्युपगमन्तुत्व-सामान्यानभ्युपगमन्तुत्वे व्यव-
 हारस्य व्यवस्थापयति-जलाहरणाद्युपयोगिन इति । अथ व्यवहारः ।
 कथं सामान्यं नाभ्युपगच्छतीत्यपेक्षायामाह-अर्थक्रियाऽहेतोरिति । तस्य
 सामान्यस्य । अर्थक्रियाकारित्वमेव यस्तुनः सत्त्वम्, नहि यत्त्व-
 द्रव्यत्व-सत्त्वादिभिः सामान्यैर्जलाद्याहरणादिलक्षणाऽर्थक्रिया क्रियते
 किन्तु घटादिविशेषस्वरूपव्यक्त्यैवेति विशेषस्यैवार्थक्रियाकारित्व-
 लक्षणसत्त्वात्-अभ्युपगमो न तुक्तसत्त्वलक्षणविरहिणः सामान्यस्येति
 भावः । मन्यनुभूयमानस्यापलापोऽनुभवविरोधात् युक्तः, अन्यथा
 विशेषस्यापलापं शून्यतैव जगतः स्यात्, अनुभूयते च घटोऽयं

क्रियाऽहेतोस्तस्य शशशृङ्गमायत्वात् । ननु घटोऽयं द्रव्य-
मिदमित्यादौ घटत्व-द्रव्यत्वादिकं कथमपह्नोतुं शक्यमिति
चेत्, न कथञ्चित्, अन्यापोहरूपं तत्, न त्वतिरिक्तमित्येव
परमुच्यते, अस्रग्ण्डाभावनिवेशाच्च नान्योऽन्याश्रयः । यदि

द्रव्यमिदमित्याद्यनुगतप्रतीत्या सामान्यमिति शङ्कते-निति ।
सामान्यं नापह्न्यते किन्तु अन्यज्यातृत्तिलक्षणापोहरूपं तद्, न तु
विधिरूपमिति विधिरूपेण तदनभ्युपगम एव सामान्यानभ्युपगम
इति समाचक्षे न कथञ्चिदिति-‘अपह्नोतुं शक्यम्’ इत्यनुपपद्यते । तर्हि
सामान्यानभ्युपगमे सति विशेषाभ्युपगमो व्यवहारस्येति भन्यत
इत्यत आह-अन्याऽपोहरूपमिति । तत्र सामान्यम्, घटत्वं घटान्यव्या-
वृत्तिरूपं उच्यतं द्रव्यान्यव्यावृत्तिरूपमित्येवं सामान्यमात्रमन्यापोह-
रूपमित्यर्थः । इत्थं सामान्याभ्युपगमे सामान्यानभ्युपगमो हीयेतेत्यत
आह-न त्तिरिक्तमिति । परं किन्तु, अनिरिचमपोहव्यतिरिक्तम्, विधिरूप
सामान्यं नास्तीत्येतावन्मात्रमेव सामान्यानभ्युपगम इत्यर्थः । ननु
पटादेर्घटाद्यन्यत्रग्रहे तदन्यत्वं घटादेर्मात्रम्, पटादेर्घटाद्यन्यत्वं
ग्रहश्च घटादौ पटाद्यन्यत्वग्रहे सत्येवेत्यभ्योऽन्याश्रयोऽपोहरूपसामा-
न्याभ्युपगमे, विधिरूपसामान्याभ्युपगमे च घटत्वपटत्वादीनां स्व
रूपत एव भागसम्भवाजोक्तदोषावकाश इत्यत आह-अव्यवसायनिषे-
धात् । घटान्यान्यत्वं यदि घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितारुभेदावच्छि-
न्नप्रतियोगितारुभेदत्वरूपेण घटत्वस्वरूपमुपेयेत् तदा तत्रापि घटत्व
प्रतियोगितारुच्छेदरतया मन्त्रिप्रमृत्तभेदत्वरूपेणैवाभ्युपगतमित्यन-
यस्या स्याद्, यावद्घटादिव्यक्तिभिन्ना यावन्त, पटादिवस्तावद्भि-
न्नत्वं घटत्वमिति यदि स्वीत्रियेत तदा तद्ग्रहो यावद्व्यक्तीनां
प्रातिस्वीरूपेणाग्रहे न मयेत्, घटादिव्यक्तीनां यावता पटादि-
भिन्नत्वेन पटादिव्यक्तीनां घटादिव्यक्तीनां ग्रहाभ्युपगमेऽन्योऽन्याश्रय
स्यात्, परं नैवमुपेयते किन्तु घटान्यापोहोऽग्रहमेवद्वैतरूपः, तस्य
स्वरूपत एव भावमित्याह-अग्रहाभावनिवेशात् । नन्येयमपि तदेवा-
ग्रहाभावरूपं सामान्यमभ्युपगतमेवेति सामान्यानभ्युपगमो

चैवमप्यभाषसामान्याभ्युपगमापत्तिः, तदा तु सर्वत्र शब्दानुगमादेवानुगतव्यवहारः कारणत्वव्याप्यादौ परेणापीत्यमेवाभ्युपगमादित्यादिकं प्रपञ्चिनमन्यत्र । “लौकिकसम उपचारप्रायो विस्तृतार्थो व्यवहारः” इति तत्त्वार्थभाष्यम् [अ० १, सू० ३५.] । विशेषप्रतिपादनपरमेतत्, यथाहि-लोको निश्चयतः पञ्चवर्णोऽपि भ्रमरे कृष्णवर्णत्यमेवाङ्गीकरोति तथाऽयमपीति लौकिकसमः । न च कृष्णो भ्रमर इत्यत्र विद्यमानेतरवर्णप्रतिषेधाद् भ्रान्तत्वम्, अनु-

व्याहन्यत एवेति चेन्माऽस्त्वपण्डाभावस्वरूपमपि तत्, घासनाप्रभवधिकल्पवशादनुगतस्य सामान्यस्याप्येकशब्दयोजनात् पयानुगतव्यवहारः, इदमते च कारणत्व व्याप्यादावनुगतसामान्याभावेऽप्यनुगतव्यवहारः शब्दानुगमादेव, नहि घटकारणेषु दण्डचक्रादिषु सामान्यमेकम्, यथापि कार्यान्वयहितप्राक्सणायच्छेदेन कार्यसमानाधिकरण्यात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वाविपरिकल्पितैकशब्दानुगममात्रेण कारणं कारणमित्यनुगतव्यवहारः, साध्य-साधन-तत्सम्बन्धादिभेदेन व्यातीर्णा भेदेऽपि भवत्येवेवं व्याप्यमित्त्वं व्याप्यमित्यनुगतव्यवहारः शब्दानुगमादेवेति परेऽपीत्यमेवाभ्युपगमच्छन्तीत्याह-वादि चैवमपीति । तत्त्वार्थभाष्योक्तं व्यवहाराज्यलक्षणमुपदर्शयति-लौकिकसम इति । अनेनापि भाष्येण व्यवहारस्य विशेषाभ्युपगन्तव्यमेवावेद्यत इत्याह-विशेषेति । एतद् निरक्तभाष्यम् । तत्र लौकिकसमत्वं व्यवहारे उपपादयति-स्यातीति । निश्चयतः-निश्चयनयतः । तथाऽप्यपि व्यवहारवयोऽपि भ्रमरे कृष्णवर्णत्वमेवाभ्युपगमच्छति । ननु पञ्चवर्णे भ्रमरे कृष्णेतरवर्णसद्भावेऽपि केवलकृष्णवर्णत्वावरोधस्थायथार्थावगाहित्यद् व्यवहारतयाभ्युपगतस्य तस्य भ्रान्तत्वं स्यादित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति-न वेति । पञ्चवर्णे कृष्णवर्णस्यापि सद्भावात् तद्वति तद्वगादिवेन नास्य भ्रान्तत्वम्, यद्यनेन नास्ति कृष्णेतरवर्ण इत्येवमप्यवर्णप्रतिषेधावभासनं क्रियेत तदा कृष्णेतरवर्णवति तद-

इभूतत्वेनेतराविषक्षा, तद्व्युदासेऽतात्पर्यात् उद्भूतवर्ण-
विषक्षाया एवाभिलाषादिव्यवहारहेतुत्वात् । कृष्णादिप-
दस्योद्भूतकृष्णादिपरत्वाद् वाऽतात्पर्यज्ञं प्रत्येतस्याप्रामा-
ण्येऽपि तात्पर्यज्ञं प्रति प्रामाण्यात्, लोकव्यवहारानुकूल-
त्वात् । नापि निश्चयतः, अवधारणाक्षमत्वादित्यसत्यमेव ।

भाषावगाहित्वेन भ्रान्तत्वं भवेत्, न चैवम्, केवलमनुद्भूतत्वेना-
विषक्षैवान्यवर्णस्येति निषेधहेतुमुपदर्शयति-अनुद्भूतत्वेनेति । इण-
विषक्षेति-कृष्णेतरवर्णाविषक्षा । तद्व्युदासे भ्रमरे कृष्णेतरवर्णप्रतिक्षेपे ।
अतात्पर्यात् कृष्णो भ्रमर इति व्यवहारवान्यस्य तात्पर्याभावात् ।
तर्हि कृष्णो भ्रमर इति प्रयोगे किं बीजमित्यपेक्षायामाह-उद्भूतवर्ण-
विषक्षाया इति-भ्रमरे कृष्णवर्णं उद्भूत इति तद्विषक्षाया अभिला-
षादिव्यवहारहेतुभूताया सद्भावाद् कृष्णो भ्रमर इति वाक्यं
प्रयुज्यते, कृष्णेतरवर्णस्यानुद्भूतस्य विषक्षाऽपि यदि भवेत् तदापि
सा नाभिलाषादिव्यवहारहेतुरिति रक्तो भ्रमर इत्यादि वाक्यं न
प्रयुज्यत इत्यर्थः । अथवा कृष्णो भ्रमर इति वाक्ये कृष्णपदमुद्-
भूतकृष्णयोर्वेच्छयोच्चरितमिति उद्भूतकृष्णो भ्रमर इति ततो बोधः,
उद्भूतश्च भ्रमरे कृष्णवर्णं पवेति तदितरस्योद्भूतवर्णस्य व्यच्छे-
देऽपि नोक्तबोधस्य भ्रान्तत्वमिति तात्पर्यज्ञं प्रति प्रमात्मकबोधज-
नकरवादुक्तवान्यस्य प्रामाण्यमेव, कृष्णपदमुद्भूतकृष्णापरमिति यो
नात्वगच्छति तस्योक्तवाक्यात् कृष्णवर्णबोधे सामान्यतः कृष्णेतर-
वर्णस्यैव व्यच्छेदावभासनमिति तस्य भ्रान्तत्वे तं प्रति तद्वान्य-
स्याप्रामाण्येऽपि न क्षतिरित्याह-कृष्णादिपदस्येति । एतस्य कृष्णो भ्रमर
इति वाक्यस्य । एवं च सर्वं वाक्यं सावधारणमिति नियमत-
कृष्णो भ्रमर इति वाक्यस्य कृष्ण एव भ्रमर इत्येवैरूपत्वेऽपि न
क्षतिः । निश्चयनयतस्तु कृष्णो भ्रमर इति वाक्यस्य न प्रामाण्य-
तन्मते पञ्चवर्णत्वे भ्रमरस्य सावधारणोक्तवाक्यात् कृष्णेतरवर्णव्य-
च्छेदावगतौ भ्रान्तावस्यैव मानेन तज्जनकत्वोक्तवाक्यस्याप्रामाण्य-
मेव भाषादित्याह-नापि निश्चय इति-यथाऽतात्पर्यज्ञं प्रति भोक्त-

ननु 'कृष्णो भ्रमरः' इति वाक्यवत् 'पञ्चवर्णो भ्रमरः' इति वाक्यमपि कथं न व्यवहारनयानुरोधि, तस्यापि लोक-व्यवहारानुकूलत्वात्, आगमयोधितार्थेऽपि व्युत्पन्न-लोकस्य व्यवहारदर्शनात्, लोकयाधितार्थबोधकवाक्यस्या-व्यवहारकत्वे चात्माऽरूपयानित्यादिवाक्यस्याप्यव्यव-हारकत्वापात्तात् तस्याप्यात्मगौरत्वादियोधकलोकप्रमाण-वाधितार्थबोधकत्वात्, अभ्रान्तलोकयाधितार्थयोधकत्वं

वान्यस्य प्रामाण्यं तथा निश्चयनयतोऽपि न प्रामाण्यमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अवधारणाक्षमत्वादिति—वाक्येऽवधारणमायदयकम्, प्रकृतेऽव-धारणे क्रियमाणे कृष्णेतरण्येव्यावृत्तिः स्याद्, एवं च सति प्रामा-ण्यमेव न भवेदित्यवधारणाक्षमत्वादुक्तवान्यप्रामाण्यस्यातोऽवधा-रणगर्भमप्रमाणमेव तदित्याह—अतल्पमेवेति । शङ्कते—गन्विति । तस्यापि पञ्चवर्णो भ्रमर इति वाक्यस्यापि । यद्यप्यागमरं पञ्चवर्णो भ्रमर इति लोके व्यवहारो न भवति तथापि श्रुताचारवर्तनप्रवीणस्य व्युत्पन्नलोकस्य तथाव्यवहारस्य दर्शनात्, प्रयुञ्जते च शास्त्रज्ञा पञ्चवर्णो भ्रमर इत्याह—आगमयोधितार्थेऽपीति । लोके कृष्ण एव भ्रमरो ज्ञायत इति तेन वाधितं पञ्चवर्णत्वमित्यतस्तद् यद्यव्यवहारकं तदा लोके आत्मा गौरोऽहं कृष्णोऽहमित्यादिप्रतीत्या रूपवत्त्वमेवात्मनोऽयच्छ्रुत-मिति तदयाधितामरूपवत्त्वमित्यात्माऽरूपयानिति - वान्यस्याप्यव्यव-हारकत्वं स्यादित्याह—लोकयाधितार्थेति । तस्यापि चात्माऽरूपयानित्यादि-वान्यस्यापि । यदि चात्माऽरूपयानिति वान्यं नाभ्रान्तलोकयाधि-तार्थकम्, ये चात्मानि गौरत्वादिकं जानते ते शरीरेण सहात्मनो-ऽन्नेवाप्यवसायिनो भ्रान्ता एव, तर्हि पञ्चवर्णं भ्रमरे कृष्णमेव वर्णमध्यवस्यन्तो लोका भ्रान्ता एवेति पञ्चवर्णो भ्रमर इति वाक्य-स्यापि नाभ्रान्तलोकयाधितार्थयोधकत्वमिति आत्माऽरूपयानिति वान्यस्य यथा व्यावहारिकत्वं तथा पञ्चवर्णो भ्रमर इति वान्य-स्यापि तत्त्वं स्यादेवेत्याह—अभ्रान्तेति—अत्र 'अभ्रान्तलोकायाधितार्थ-बोधकत्वम्' इति पाठो युक्तः, यथाश्रुतपाठप्रामाण्ये तु तुल्यताऽ-

बोभयत्र तुल्यम् । प्रत्यक्षनियतैव व्यवहारविषयता, न
 त्वागमादिनियतेति तु व्यवहारदुर्नयस्य चार्वाकदर्शनप्र-
 वर्तकस्य मतम्, न तु व्यवहारनयस्य जैनदर्शनस्पर्शिन
 इति चेत्, सत्यम्-यद्यपि कचिददृष्टार्थं नैश्चयिकविषय-
 तासंचलितैव व्यावहारिकविषयता स्वीक्रियते, तथापि
 लोकप्रसिद्धार्थानुवादस्थले कचिदेव सेति कृष्णो भ्रमर इति
 सत्त्वधर्मेण बोध्या । ननु यत्रैव प्रत्यक्षविषयत्व तत्रैव व्यवहारवि-
 पयत्वमिति भ्रमरे पञ्चवर्णस्य प्रत्यक्षविषयत्वाभावाद् व्यवहारविष-
 यत्वमपि न भवतीति पञ्चवर्णो भ्रमर इति वाक्यं न व्यवहृत्यन्यातु
 रोधीत्यत आह-प्रत्यक्षनियतैवेति-प्रत्यक्षविषयताज्याप्यैवेत्यर्थं, प्रत्य-
 क्षस्य विषयतासम्बन्धेन व्यापकत्वे तु प्रत्यक्षन्यातैवेत्यर्थोऽपि युक्त-
 ष्येति बोध्यम् । भागमादिनिष्ठा इत्यस्यागमादिप्रमाणजन्यबोधवि-
 पयत्वनियतेत्यर्थं । चार्वाकैति-चार्वाकदर्शने हि प्रत्यक्षमेवैक प्रमाण
 मिति प्रत्यक्षप्रमाणाविषयो वस्तु नास्त्येवेत्यतो न तस्य व्यवहार
 विषयत्वमिति । 'जैनदर्शनस्पर्शिन' इत्यनेन जैनदर्शनं आगमादेरपि
 प्रमाणत्वादागमाद्यवगतार्थस्य लोके व्यवहियमाणत्वाद् भ्रमरे पञ्च-
 वर्णस्याप्यागमाद्यवगतत्वेन जैनमान्यव्यवहारविषयत्वं स्यादेवेति
 दर्शितम् । समाचक्षे-कल्पमिति । यस्य कस्यचिदागमाद्यवगतार्थस्य
 व्यवहियमाणता प्रत्यक्षाविषयस्यापि भवति तत्र नैश्चयिकविषयता
 संचलिता व्यवहारविषयता भवतु नाम नैतावता सर्वस्यापि साव्यव-
 हारिकप्रत्यक्षाविषयस्यापि व्यावहारिकविषयतेति कृष्णे पञ्चवर्णस्य
 व्यवहारेऽननुद्धिप्रमाणत्वेन कृष्णो भ्रमर इति वाक्यस्यैव व्यवहार-
 पथावतीर्णत्वेन तज्जन्यबोधे भ्रमरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितरूपत्वनिष्ठ
 प्रकारत्वाप्यविषयतैव व्यावहारिकी, न तु भ्रमरनिष्ठविशेष्यतानिरू-
 पितपञ्चवर्णस्यनिष्ठप्रकरत्वात्प्रत्यक्षविषयताऽपि तथा, अनुभवस्यान्यथा

वाक्ये स्वजन्यबोधे भ्रमरविषयतानिरूपितपञ्चवर्णत्या-
ख्याविषयतायां व्यवहारिकत्वाभावात् तथा न्यमिति
दिका कुण्डिका स्रवति, पन्था गच्छतीत्यादौ बाहुल्येन गौण-
प्रयोगादुपचारमायः, विशेषप्रधानत्याद्य विस्तृतार्थ इति ।
अथमपि सकलनिक्षेपाभ्युपगमपर एव । स्थापनां नेच्छ-

कर्तुमशक्यत्वादित्याह-वयपीति । स्त्रीभिरिति-न पक्षपातमात्रात्
किन्त्यनुभवानुरोधादिति । लोकप्रसिद्धेति-यत्राहरेऽप्यर्थे लोकप्रसिद्धि-
पेक्षीयसी संज्ञा, तदनुसारिं च तदनुवादस्वरूपं चाभ्यं तद्वैत्यर्थम्
सा नैश्वयिकविषयतासंयलिता व्यावहारिकी विषयता । स्वजन्यबोधे
कृष्णो भ्रमर इति वान्यजन्यबोधे । पञ्चवर्णत्वविषयताया पञ्चवर्णत्व-
निष्ठप्रकारत्वार्यविषयतायाम्, विषयताया विषयस्वरूपत्वेऽपि विष-
यनामधेयत्वं न भवतीति न पञ्चवर्णत्वगतविषयतायां पञ्चवर्णत्या-
रत्यन्वमिति दोष्यम् । न तत्रान्व न नैश्वयिकविषयतासंयलितव्याव-
हारिकविषयतायाम्, एतावता व्यवहारिकस्य लौकिकसमत्वमुप-
पादितम् । अथ तस्योपचारप्रायत्नमुपपादयति-कुण्डिकेति-कुण्डिका-
दिगतजलादेरेव सच्छिद्रादिद्वारा बहिर्निगमनलक्षणं स्रवणं न तु
कुण्डिकायाः, अथाऽपि लोके कुण्डिका स्रवतीति व्यवहारप्रवृत्तिरिति
जलगतनिर्गमनस्य कुण्डिकायामुपचारः, मार्गं पथिको गच्छति, मार्गस्तु
स्थिरभूत पथावतिष्ठते, एवमपि पथिकगतगमनक्रियाया मार्गं उगचार
इति । सामान्यापेक्षया विशेषाणामधिकसंख्यकत्वेन तद्व्यग्राहिनो
व्यवहारस्य सामान्यग्राहिसंग्रहणयापेक्षया विस्तृतार्थत्वमित्याह-
विनोपप्रधानत्वचेति-अनेन गौणतया सामान्यमभ्युपगमच्छेदीत्यतो न
दुर्नयतेति सूचितम् । यथा च नैगम-सङ्ग्रहो निक्षेपचतुष्टयमभ्युप-
गच्छतस्तथा व्यवहारोऽपीत्याह-अवपीति-व्यवहारोऽपीत्यर्थः, अपिना
नैगम-सङ्ग्रहयोरेभ्युच्चयः । व्यवहारः स्थापनां नेच्छतीति केषाञ्चि-
न्मतं न रमणीयमित्युपद्रव्यं दर्शयति-स्थापनामिति । अथ व्यवहारः ।
नेषा व्यवहारस्य स्थापनानिक्षेपानभ्युपगमन्त्वमित्यभ्युपगच्छताम् ।

त्ययमिति केचित्, तेषामाशयं न जानीमः, न हीन्द्र-
प्रतिमायां नेन्द्रव्यवहारो भवति, नवा भवन्नपि भ्रान्त
एव, नवा नामादिप्रतिपक्षव्यवहारसाङ्कर्यमस्तीति, अर्धज-
रतीयमेतत्, यदुत-लोकव्यवहारानुरोधित्वं स्यापना-
भ्युपगन्तृत्वं चेति ३ ॥

“प्रत्युत्पन्नग्राह्यवसायविशेषं क्रजुसूत्रः” ।

“पञ्चुत्पणगगाही, उञ्जुसुओ णयविही सुणेपव्वो”
[विशेषाद्यकनि० गा० २१८४] त्ति सूत्रम् । प्रत्युत्पन्न-

लोके इन्द्रप्रतिमायामपीन्द्रव्यवहारो भवत्येवेत्यत उक्तमतमनुभव
वाधितमित्याह-नशेति-निषेधद्वयेन तत्र तद्व्यवहारस्य दृढत्वमा
येदितम् । उक्तव्यवहारस्य भ्रान्तव्यवहारत्वेन विषयासाधकत्वमित्यपि
नास्तीत्याह-नशेति । भवन्नपि इन्द्रप्रतिमायामिन्द्रव्यवहारो जायमा-
नोऽपि, भ्रान्तत्व तस्य तदा स्याद् यदि केनचित् प्रमाणेनात्र
वाधायतारः स्यात्, नास्ति च स इति वाधितार्थविषयत्वाभावात्
भ्रान्तत्वमित्याशयः । यदि च स्थापनायां नामादिनिक्षेपव्यवहारो
भवेत् तदा तत्साङ्कर्यादिसङ्कीर्णस्थापनानिक्षेपत्वं न भवेदपि, न चैव
मपीत्याह-नवेति । नामादीति-यादिपदाद् भाव द्रव्ययोरपमदः । नामा-
दिनिक्षेपरूपो यः स्थापनानिक्षेपप्रतिपक्षः स्थापनानिक्षेपविरोपी
तद्व्यवहारो यदि इन्द्रप्रतिमायां भवेत् तदा तत्साङ्कर्यं स्थापना-
निक्षेपव्यवहारस्य, तत्रास्तीत्यर्थः । एतद् इति यदुक्तं तदेव
दर्शयति-यदुतेति ॥

इति व्यवहारनयनिरूपणम् ॥

अथ क्रजुसूत्रं निरूपयति—

प्रत्युत्पन्नोति-‘प्रत्युत्पन्नमादी मध्यवसायविशेषः’ इति लक्षणम्, ‘क्रजुसूत्रं’
इति लक्ष्यम् । उक्तलक्षण-लक्ष्यमाये सूत्रं प्रमाणयति-पञ्चुत्पण-
“प्रत्युत्पन्नमादी क्रजुसूत्रो णयविधिज्ञातव्यः” इति संस्कृतम्, यद्य
कालत्रयाम्युपगन्ता मेषमादिस्तत्रापि धर्तमानलक्षणप्रत्युत्पन्नमादित्यं
समस्तीत्यतिमसक्तमेतौकलक्षणमत आह-प्रत्युत्पन्नमादि चिति ।

ग्राहित्वं च भावत्वेऽतीतानागतसम्बन्धाभावव्याप्यत्वो-
पगन्तुत्वम्, नातोऽतिप्रसङ्गः । वर्तमानक्षणसम्बन्धवद-
तीतानागतक्षणसम्बन्धोऽपि कथं न भावानामिति चेत्,
विरोधात् । अतीतत्वानतीतत्वयोरेव विरोधो न त्वती-
तत्वानागतत्वयोरिति चेत्, न-अनागतत्वेनातीतत्वा-
क्षेपात् । अतीतानागताकारज्ञानदर्शनादविरोधादिति चेत्,

भाक्त्वं इति-यत्र यत्र भावत्वं तत्रातीतानागतकालसम्बन्धाभाव इत्येषं
यद् भावत्वस्यातीतानागतकालसम्बन्धाभावव्याप्यत्व इदभ्युपगन्तुत्व-
मित्यर्थः । अतः-उक्तस्वरूपप्रत्युत्पन्नग्राहित्वस्याभ्यवसायविशेषे निवे-
शतः । नातिप्रसङ्गः-नैगमादौ नातिव्याप्तिः । उक्तव्याप्तिमसहमानः पर
आह-वर्तमानेति-तथा चातीतानागतसम्बन्धवत्यपि भावे भावत्वं
वर्तत इति नोक्तव्याप्यरथं भावत्वे इत्याशयः । यत्रातीतत्व तत्र
नानागतत्वमिति विरोधादेव नैकस्यातीतानागतकालसम्बन्ध इत्युक्त-
व्याप्तिः स्यादेवेत्युत्तरयति-विरोधादिति । भावाभावयोरेव विरोध
इत्यतीतत्वस्याऽनतीतत्वेनैव विरोधो न त्वनागतत्वेनेति शङ्कते-
अतीतत्वेति । एवकारव्यवच्छेदमेयोपदर्शयति-न निति । यथा थ
भावस्य स्वाभावेन विरोधस्तथा स्वाभावव्याप्येनापि, अनागतत्वं
वानतीतत्वलक्षणो योऽतीतत्वाभायस्तद्ब्याप्य एव, अनागतत्वज्ञाने-
ऽतीतत्वज्ञानादिति भवत्यनागतत्वस्यातीतत्वेन विरोध इति समा-
धत्ते-नेति । अन्वीयताक्षेपाद् अन्तीतत्वज्ञानात् । एकमेव ज्ञानमतीता-
ऽनागताकारद्वयशालि दृश्यत इति नातीतत्वाऽनागतत्वयोर्विरोधः,
ज्ञानस्यातीताकारेणानागताकारेण चाभेदः, आकारे चातीतत्वाऽना-
गतत्वयोः सत्त्वे तदभिन्ने ज्ञानेऽपि तयोः सत्यमित्याशयेन शङ्कते-
अतीतेति । तत्र ज्ञानं वास्तवप्रभवं विषयीभूताऽतीताऽनागताभावे-
ऽप्युपजायत इति तदाकारयोर्न वस्तुतोऽतीतत्वाऽनागतत्वे, ततस्तद्-
द्वारा न ज्ञानेऽपि हे, विषयजनितं च प्रत्यक्षं नाऽतीताऽनागताऽऽ-
काङ्क्षयशालीति नाऽतीतत्वाऽनागतत्वत्वानामाधिकरण्यलिङ्गिरित्या-

न-प्रत्यक्षे तथाकारानुपरागात्, प्रबुद्धवासनादोपजनित
तथाविकल्पाच्च वस्तुसिद्धेः। अनुभवाविशेषे विकल्पा-
विशेष इति चेत्, न-उपादानव्यक्तिविशेषेणोपादेय-
व्यक्तिविशेषादित्यन्यत्र विस्तरः।

“सतां साम्प्रतानामर्थानामभिधान परिज्ञानमृजुसूत्रः”

शयेन प्रतिक्षिपति-नेति। तथाकारानुपरागात् अतीतानागताकारसम्ब-
न्धाभावात्। अतीतानागताकारोक्तज्ञानादेश कुतो न तथाभूतवस्तु
सिद्धिरित्यपेक्षयामाह-शुभ्रेति-प्रबुद्धवासनाजनितत्वविशेषणेन तथा
विधज्ञानस्य ध्वान्तत्वमावेदितम्। तथाविररपाथ अतीतानागताज्ञान
लक्षणविकल्पात् पुनः। ननु प्रत्यक्षात्मकमपि पूर्वसमनन्तरदानेन
जन्यते विकल्पोऽपि तथेति प्रत्यक्षस्य प्रामाण्ये विकल्पस्यापि
तत्त्वमिति ततोऽपि वस्तुसिद्धि स्वादेवेति शङ्कते-अनुभवाविशेषे इति-
“यथैव जनयेदेना तत्रैवास्य प्रमाणता” इति शब्दनात् प्रत्यक्षस्थलेऽपि
विकल्पद्वारं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यं प्रमाणीभूतविकल्पकारणस्य
प्रत्यक्षस्य यथाऽनुभवत्वं तथोक्तविकल्पकारणप्रत्यक्षस्यापि तत्त्वमिति
सद्विदोषे यथैकस्य विरूपस्य वस्तुसाधकत्वं तथाऽपरस्यापि,
विकल्पत्वेन तयोरविशेष एवेत्यर्थः। वस्तुसिद्धौ द्वारीभूतस्य
विकल्पस्योपादानीभूता या प्रत्यक्षव्यक्तिस्त्वतो विलक्षणीभूताक
विमलोपादानीभूता प्रत्यक्षव्यक्तिः, यस्या प्रभूतवासनादोप-सद-
कारीत्यत उपादेयविकल्पव्यक्त्योर्विशेषस्य सद्भावाविति समाधत्ते-
नेति। ग्रन्थगौरवभयात्तद्विषयविचारोऽत्र प्रतन्वते, ग्रन्थान्तरे
विचारितोऽयमर्थस्ततो विशेषजिज्ञासुभिरवसेय इत्याशयेनाह-
इत्यन्यत्र निस्त इति। तत्रार्थभाष्योक्तमृजुसूत्रलक्षणमुपदर्शयति-
सामिति-अर्थनियानारित्यलक्षणसत्त्वशांलिनमित्यर्थः। वर्तमानक्षण
स्वरूपम्येवार्थनियानारित्यं नातीतानागतयोरित्याशयेनाह-साम्प्रत-
नमित्ति-वर्तमानानामित्यर्थः। अभिधान-परिज्ञानमित्यत्र समाहारद्वन्द्व,
तेनार्थनियानारित्यवर्तमानक्षणस्वरूपापत्त्याभिधान ज्ञानं च क्रजुसूत्र-
मित्यर्थः। क्रजुसूत्रस्य व्यवहारनयादतिशायित्वमेव लक्षणमिति

इति [१. ३५] तत्त्वार्थभाष्यम्, व्यवहारातिजायित्वं लक्षणमभिप्रेत्य तदतिशयप्रतिपादनार्थमेतदुक्तम् । व्यवहारो हि सामान्यं व्यवहारानङ्गत्वान्न सहते, कथं तदर्थमपि परकीयमतीतमनागतं चापि, अभिधानमपि तथाविधार्थवाचकम्, ज्ञानमपि च तथाविधार्थविषयमविचार्य सहतेत्यस्याभिमानः । न चायं वृथाभिमानः, स्वदेश-काल-

तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थमेवोक्तभाष्यमित्याह—व्यवहारानिधामिन्निति । क्रजु-सूनस्य व्यवहारतोऽतिशयप्रतिपादनाय व्यवहारमन्तव्यस्यायुक्तताभावेव्यपन्नाह—व्यवहार इति—अस्य 'न सहते' इत्यनेनान्वयः । हि यतः, सामान्येन जलाहरणादिक्रिया न भवतीत्यतो व्यवहाराऽनङ्गत्वान् सामान्यं नाभ्युपगच्छति व्यवहार इत्यर्थः । यथा सामान्यं नार्थक्रियाकारि तथा परकीयार्थोऽपि न स्वार्थक्रियाकारीति तदमपि नाभ्युपगच्छेदेव, तथाऽतीतमनागतं चार्थमर्थक्रियाकारित्वाभावात्नाभ्युपगच्छेदेव, अभिधानस्यापि तथाभूतार्थवानरस्य सदर्शप्रतिपादकत्वाभावात्तन्भ्युपगम एव समुचितः, ज्ञानस्यापि तथाभूतार्थावगाहिनः सदर्शविषयकत्वाभावात्तनुपगम एव ज्यायान्, तथा चार्थपरकीयमतीतानागतं च तदभिधानं तज्ज्ञानं चाभ्युपगच्छन् व्यवहारो व्यवहाराऽनङ्गभूतार्थाभ्युपगन्तृत्वेन न परीक्षकपरीक्षाक्षेत्रमित्याह—कथं तर्हीति—'अर्थमपि परकीयम्' इत्यस्य 'सहते' इत्यनेनान्वयः, एवम् 'अतीतमनागतं च' इत्यादेरपि 'सहते' इत्यनेनान्वयः, सर्वस्मिन्नपि प्रत्येकं कथं तर्हि इत्यस्यान्वयः । 'अविचार्य' इत्युक्त्या विचारे क्रियमाणे तेषामसहतेमेव युक्तमित्यावेदितम् । तथा च तेषामुपगमो विचारत एव व्यवहारस्येति न सूक्ष्मविचारपाटवं तस्येति ध्वनितम् । इति पदंस्वरूपः । अत्र क्रजुसूनस्य । अभिमान-अभिनिवेशः । अस्याभिमानस्य निष्प्रयोजनत्वे कदाग्रहरूपतैवेत्यपि नास्तीत्याह—न चेति । स्वदेश-स्वदेश एव वस्तुनोऽर्थक्रियानास्त्व-लक्षणसत्त्वेन परकीयार्थस्य स्वदेशसत्त्वामावेनासत्त्वमेव, पदं धर्त-

योरेव सत्ताविभ्रामात्, यथाकथञ्चित् सम्बन्धस्य सत्ताव्य
 वहाराङ्गत्वेऽतिप्रसङ्गात्। न च देशकालयोः सत्त्वं विहाया
 न्यदतिरिक्तं सत्त्वमस्ति यद्योगिता प्रकृते स्यात्, असत्ता
 बोधोऽपि चास्ति, तत्र सत्ताननुवेधात्, अन्यथा खर
 शृङ्गादीनामसत्ता न सिद्धयेत्। उद्देश्यासिद्ध्या क
 विधेयाऽसत्तेति चेत्, कथं तर्हि खरशृङ्गमसदिति व्यवहारः।
 खरशृङ्गभावप्रतियोगि शृङ्गमिति तदर्थं इति चेत्,

मानलक्षणस्वकाल एव निरुक्तसत्त्वेनातीताऽनागतयोस्तथाविधसत्ता
 भावेनासत्त्वमेव, तथासाम्बन्धान तथार्थज्ञानयोरपि न सदर्थान्निषाय
 कत्व सदर्थविषयकत्वे इति ऋजुसूत्रस्योक्तमिमानं सदभिमान
 पद्येति। परदेशे परकाले च यौद्ध सम्बन्धमादाय तस्य सत्ताव्यव
 हाराङ्गत्वे शब्दोऽपि कञ्चिन्शृङ्गसम्बन्ध परिकल्प्य शशशृङ्गादिव्यव
 हारोऽप्यापत्तेदित्याह-न्यान्वयिदिति। स्वदेशे स्वकाले च यत्रिद्व
 सत्त्वं तदन्तरेण नैयायिकादिपरिकल्पितं सत्त्वं नास्त्येव यदाश्रयणेन
 परकीयार्थादे सत्त्वस्य व्यवहाराङ्गता स्यादित्याह-न चेति। न केवल
 परकीयार्थादिरूपतसत्त्वाभाव विन्मुक्तसत्त्वासम्बन्धात्सत्त्वावबोधो
 ऽपीत्याह-अगतति। तत्र परकीयार्थादौ। अन्यथा निरुक्तसत्त्वासम्ब
 न्धात्सत्तावोधाऽनभ्युपगमे। ननु खरशृङ्गादयोऽसन्त इत्याकारणा
 ऽसत्त्वबोधे खरशृङ्गादीनामुद्देश्यत्वाख्यविषयत्वम् असत्त्वस्य च
 विषेयत्वाख्यविषयत्वम्, खरशृङ्गादीनुद्दिष्ट्याऽसत्त्व विधीयत इति
 तत्र खरशृङ्गादिरूपोद्देश्याऽसिद्ध्या तत्राऽसत्त्वविधानाऽसम्भवादिदि
 शङ्कते-उद्देश्याऽसिद्धयति। यदि खरशृङ्गादीनुद्दिष्ट्याऽसत्त्वविधानं न
 सम्भवति तर्हि खरशृङ्गमसदिति व्यवहारस्य का गतिरिति पृच्छति-
 कथं तर्हि। तत्रोक्तमाह-उत्तेति। तत्र खरशृङ्गमसदित्यस्यार्थः।
 खरशृङ्गमसदिति धारणात् खरशृङ्गविशेष्यत्वाऽसत्त्वप्रकारबोध एव
 स्वस्वत उपजायते, न तु खरशृङ्गभावप्रतियोगित्वप्रकारेण शृङ्गवि
 शेष्यबोध इति खरशृङ्गभावप्रतियोगिशृङ्गमिति तदर्थं स्यात्सिक्तौ

न- एतस्यार्थस्यास्वारसिकत्वात् । तथाप्ययोग्यतानिश्चये कथं स्वारसिको यथाश्रुतार्थबोध इति चेत्, रूपकादित्यल इवाहार्ययोग्यतानिश्चयात्, विकल्पात्मकज्ञाने तस्याप्रति-
बन्धकत्वाद् वा । तथा चोक्तं श्रीहर्षेणापि[स्वाद्यग्रण्डने]-

“अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि ।

अवाधात् तु प्रमामत्र स्वतः प्रामाण्यनिश्चलम्” ॥१॥ इति ।”

न सम्भवतीति समाधत्ते-नेति । एतस्य खरवृत्त्यभावप्रतियोगि शृङ्ग-
मित्येवरूपस्य । शङ्कते-तथापीति-निरुक्तार्थस्याऽस्वारसिकत्वेऽपीत्यर्थः ।
खरशृङ्गस्याऽतिद्वया तत्र कस्यापि धर्मस्याभावात् तत्राऽसत्यवत्य-
मिति तदभायनिश्चयलक्षणाऽयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकस्य सद्-
भावात् खरशृङ्गमसदिति वान्यात् स्वारसिकः खरशृङ्गविशेष्यकाऽ-
सत्यप्रकारकबोधो न भवितुमर्हतीत्यतः खरवृत्त्यभावप्रतियोगित्व-
प्रकारकशृङ्गविशेष्यकबोध एवाऽयस्योपेय इत्याशयः । मुखं चन्द्र
इत्यादौ मुखं न चन्द्र इत्यादिबाधनिश्चयेऽप्याहार्ययोग्यतानिश्चयतः
शाब्दबोध उपजायते तथा प्रकृतेऽपि स्वारसिको यथाश्रुतार्थबोध
आहार्ययोग्यतानिश्चयतः स्यादेवेति समाधत्ते-रूपकादित्यल इवेति ।
अथवा खरशृङ्गमसदिति वान्याद् विकल्पाऽऽत्मकबोध एवोपजायते,
तत्र च नायोग्यतानिश्चयः प्रतिबन्धक इति तस्मिन् सत्यपि स
स्यादेवेत्याह-विकल्पाऽऽत्मकज्ञान इति । तस्य अयोग्यतानिश्चयस्य ।
अयोग्येऽप्यर्थे शब्दाऽज्ञानमुपजायत इत्यत्र स्वाद्यग्रण्डनकर्तुः श्रीहर्ष-
मिश्रस्य सम्मतिमुपदर्शयति-तथा बोधमिति । अत्यन्वेति-शब्दोऽत्यन्ता-
सत्यप्यर्थे ज्ञानं करोति । अत्र अर्थे । अवाधात् अन्यविनोऽर्थस्याभाव-
निश्चयाभावात्, उ पुनः स्वतः प्रामाण्यनिश्चलां प्रमां करोतीत्यर्थः ।
पतद्दन्तन्तरमयमपि श्लोकः स्वाद्यग्रण्डने-

“असंसर्गाग्रदस्यापि मन्ता संशीत्यवाधिते ।

अत्यन्तासदसंसर्गाग्रहं संसर्गलप्रकम्” ॥१॥ इति ।

अथासतोऽभावाश्रयत्वमभायप्रतियोगित्वं च भाव-
धर्मरूपं न सम्भवतीति न तन्निषेधो युक्तः । शशशृङ्ग-
मस्ति न वेति पृच्छतो धर्मिवचनव्याघातेनैव निग्रहात्
तत्रान्यतराभिधानेनोभयनिषेधेन तूष्णीम्भावेन वा परा-

वाधितार्थस्थले धर्माऽनभ्युपगन्ता प्रभाकरः पदार्थद्वयसंसर्ग-
बोधस्य प्रमाऽऽत्मकस्यासम्भवान् तयोऽसंसर्गस्याप्रद पदेत्यभ्युप-
गन्ताऽपि धर्माधितार्थस्थले पदार्थयोरत्यन्तमसत्तयोऽसंसर्गस्तत्त्वाग्रहं
पदार्थद्वयसंसर्गबोधसमनुगतं धवतीति तदर्थः । ननु—
“व्यावर्त्याभाववसैव भादिकी हि विशेष्यता ।
अभायविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता” ॥१॥

इति धचनादत्यन्ताऽसतः खरशृङ्गादेर्भावधर्मस्य प्रतियोगि-
त्याधयत्वादेन सम्भव इत्यभायप्रतियोगित्वलक्षणमस्वरजं न सम्भव-
तीति न यथाधुतार्थसम्भव इत्याशङ्कते-क्षेपेति । असत्त्वमभायात्मरू-
धर्गविशेष पदेत्यभिप्रेत्योक्तम्—समाश्रयत्वमिति । किञ्चिद्व्यात्यन्ता-
ऽभायप्रतियोगित्वमनस्त्वमित्यभिप्रेत्योक्तम्—अभायप्रतियोगित्वमिति । भाव-
धर्मरूपमिति-भाय एव वर्तते, खरशृङ्गादिस्तु तुच्छत्वाद्भायरूप पदेति न
तत्र तस्य सम्भव इत्यभिसन्धिः । तन्निषेध खरशृङ्गमसदित्येवंरूपेण खर-
शृङ्गनिषेधः । ननु यदि खरशृङ्गादेरसतो निषेधो न सम्भवति तर्हि
तस्य खरशृङ्गमस्तीत्येवंरूपेण विधानमपि न सम्भवति विषेरपि
भायधर्मस्यान्, एवं च खरशृङ्गमस्ति नपेति पृष्ठो वचस्तीति व्या-
घास्तीति वा व्याघ्रमयथाऽप्ययुक्तभाषित्याभिप्रेतः स्यात्, यदि
न किञ्चिद् प्रयान् नदापि प्रश्नोत्तराऽप्युक्तत्वादेव नैव निगृहीतः
स्यादित्यत्र आह-धर्माऽनभ्युपगन्ति-विधौ निषेधे च शशशृङ्गमित्येव
धर्मिवचनम्, तथाथद्वयमित्यत्रः कोऽपि धर्मो नोपात्त इति
कस्यास्तित्यं नास्तित्यं वा पृच्छाविषयः स्यादिति धर्मिवचनव्या-
घातान् प्रपैव निगृहीत इति निगृहीतस्य कस्यायां पुनरापानाऽ-
सम्भवान् नम प्रविशती किमप्युत्तरं कथयतु, तस्मात् वा भयतु
नोभयथाऽपि तस्य तत्राजयोभावादिति मनुशितार्थः । तत्र धर्मिवचन-
व्याघातेन निगृहीते प्रपैति । धर्मवद्वयमित्यत्र नास्तित्यं

जयाभावादिति चेत्, न-यथा परेषां विशिष्टस्यातिरिक्तस्यासुखेऽपि तत्राभावाश्रयत्वस्याभावप्रतियोगित्वस्य वा व्यवहारस्तथास्माकमपि सदुपरागेणास्तप्यपि विशिष्टे वैज्ञानिकसम्बन्धविशेषरूपतद्व्यवहारोपपत्तेः । शशशृङ्ग-

रेकतराभिधानेन । ननु शशशृङ्गस्यास्तित्वाभावात् तनास्तित्वाभिधानेऽस्तदुत्तराणात् कथं न पराजय इति चेत्, शशशृङ्गं धर्मीकृत्य पृच्छतोऽपि शशशृङ्गमनुमतमेव, तद् यद्रूपेणानुमतं तद्रूपेणास्तित्वमप्यस्य भवितुमर्हतीत्येतान्तोत्तरसम्भवात् । अथवा प्रष्टा स्वयं निगृहीतो न किमपि तद्विषयिण्यां कथायां यन्तुमर्हतीत्यस्तदुत्तरमेतदित्यपि न द्रव्यादियेन्येतावताऽप्युत्तरयितुं पराजयाभावात् । उत्पत्तिवेषेनेति-न शशशृङ्गमस्ति नापि तत्रास्तीत्यसतो त्रिधि-निषेधा-सम्भवादित्येवमुभयनिश्चनेत्यर्थः । परमपि प्रतिष्ठादिनो न पराजय, धर्मिवचन-व्याघातेनैव पराजयः स्यात्, स चोभयोरपि समान पद्येति । कृष्णभावेन वेत्ति-उत्तरार्हे वस्तुनि उत्तराप्रतिपत्तिरप्रतिमेति उत्तरप्रक्षय नोत्तरार्ह इति नात्राप्रतिभात्मकतिग्रहस्थानमिति दृष्णी-मत्वेनापि प्रतिष्ठादिनः पराजयाभावादित्यर्थः । समाधत्ते-नेति । परेषा नैयायिकादीनाम्, गुणकर्माऽन्यत्वविशिष्टसत्ता सत्तातोऽतिरिक्ता नास्ति, विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वस्य शृङ्गनिरूपिताधिकरणतातोऽतिरिक्तत्वादेव विशेष्यवति गुणाद्गो विशिष्टत्वप्रतीतेः प्रामाण्या-सम्भवात्, परमपि गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वे सामान्यं नास्तीत्यादिप्रतीत्या सामान्यभावाच्छ्रयत्वमुपगम्यते, परं गुणे गुणकर्मान्यविशिष्टत्वसत्त्वं नास्तीत्यादिप्रतीत्याऽभावप्रतियोगित्वमपि तस्य स्वीक्रियते, तदनुषेधी व्यवहारोऽपि भवति । अस्माकमपि क्रजुसूत्रनयवक्ष्यमुपपाद्यतां जैनानामपि । शत्रुपरागेण सतोः शशशृङ्गयोः संसर्गः । अग्न्यपि अस्तद्रूपेऽपि । विशिष्टे शशशृङ्गे । वेदानिचेति-शशशृङ्गं नास्तीति त्रिकल्पात्मकज्ञानप्रयुक्तैत्यर्थः, सम्बन्धविशेषः विषयत्वादिरक्षणः, तद्रूपो यो व्यवहारः क्रजु-सूत्रनयेऽस्ततोऽपि विकल्पविषयन्यमुपयत इति तस्योपपत्तेः सम्भवात् । तथा च परशुङ्गमसत् शशशृङ्गमसदित्येवं परशुङ्गादि-निषेधो युक्त पद्येत्यर्थः । उक्तप्रक्षप्रतिविधानमपि सम्भयरवेत्येवाह-

इमस्ति नवेति जिज्ञासुग्रन्थे शशशृङ्गं नास्तीत्येवाभिधातुं युक्तत्वात्, आनुपूर्वीभेदादुद्देश्यसिद्धेः। इत्थमेव पीतः शङ्खो नास्तीत्यादेरपि प्रामाण्योपपत्तेः। काल्पनिकस्याप्यर्थस्य परमतिबोधार्थतया कल्पिताहरणादिवद् व्यवहरतः प्रामाण्यात्। इत्थमेव नयार्थरुचिविशेषोपादनाय तत्र तत्र नयस्थले दर्शनान्तरीयपक्षग्रहस्य तान्त्रिकैरिष्टत्वादिति दिक्। अस्यापि चत्वारो निक्षेपा अभिमताः। द्रव्यनिक्षेपं नेच्छत्ययमिति वादिसिद्धसेनमतानुसारिणः।

शशशृङ्गमस्तीति। यद्यपि शशशृङ्गं नास्तीत्येव प्रयुज्यते, तेन च शशशृङ्गस्याभावः प्रतीयते, यथा घटरूपं नास्तीत्यादौ घटरूपाद्यभावे, तथाऽपि घटरूपं नास्तीत्यादायाश्चयान्तरे घटरूपं निषिध्यते, प्रकृते तु नैवमिति तत्र विशिष्टाभावबोधनेऽपि प्रकृतानुपूर्वीविशेषाच्छशे शृङ्गाभावबोधस्य सम्भवेन वस्तु शशे शृङ्गाभावो बोधयि नुमिष्टत्वादुद्देश्यः, तस्मिन्निमित्तसम्भवात्, शब्दबोधवैचित्र्यानुबोधेनानुपूर्वीलक्षणाऽऽकाङ्क्षावैचित्र्यस्योपपत्त्यादित्याशयेनाह-आनुपूर्वीभेदादुद्देश्यनिर्देरिति-उक्तं च चिन्तामणिहता-“गवि शशशृङ्गं नास्तीत्यमतीते शशशृङ्गं नास्तीत्येव प्रतीतेस्तत्र च शशे शृङ्गाभाव एव विषय” इति, अथवा शशशृङ्गं न नाम जगति इत्यवबोधनमेव जिज्ञासुं प्रत्युद्देश्यम्, तदवबोधनं च शशशृङ्गं नास्तीत्यानुपूर्वीमृते न सम्भवतीति तादृशानुपूर्वीभेदादुद्देश्यसिद्धेर्लक्ष्यं। पीतशङ्खस्यासत्त्वेऽपि तन्निषेधो भवति, तत्रापीयमेव गतिरित्याह-इत्यमवति। ननु शशशृङ्गस्य काल्पनिकत्वे तत्र नास्ति चमपि काल्पनिकमिति तदवबोधस्य फलं प्रामाण्यमित्यत आह-अन्वयनिरस्यतीति। इत्येव उक्तप्रकारेणैव। अल्पनि श्रुतुमुन्नयस्यापि। याद्विमिदसेनद्विधाकस्मते क्रतुसप्रस्य न द्रव्यनिर्देसाभ्युपगन्त्यामित्याह-इत्यनिर्देसमिति। अल्प

तेषामुक्तसूत्रविरोधः । न चोक्तं पूर्वैतत्परिहार इत्येतन्मत-
परिष्कार इति वाच्यम्, नामादिवद्दुपचरितद्रव्यनिक्षेप-
दर्शनपरत्वात्तुक्तसूत्रस्य तदनुपपत्तेः अधिकमन्यत्र ॥४॥

आदेशान्तरे "यथार्थाभिधानं शब्दः" [त० १, ३५] इति
त्रयाणामेकं लक्षणम् । भावमात्राभिधानप्रयोजनोऽध्यव-

क्तसूत्रम् । तथा धानिसिद्धसेनमतानुसारिणाम् । उपसूत्रविरोध-
रक्तसूत्रो यदि द्वयं नामभ्युपपत्तौ तदा 'उक्तसूत्रस्त एवो अणुवउत्ते
पयं ब्रूयायस्तस्य पुढत्तं गेच्छद' [प० ३३] इति सूत्रं विरुध्येत इति
ग्रन्थेनोक्तसूत्रविरोधः । न च इत्यस्य वाच्यम् इत्यनेनान्यत्र ।
उक्तं एवेति 'उक्तसूत्रं त्वनुपयोगाशमादाय धर्तमानावद्वयकृपययि
द्रव्योपघातान् समाधेयम् [प० ३४] इति ग्रन्थेनोक्तं पूर्वैत्यर्थः ।
एतत्परिहार उक्तसूत्रविरोधपरिहारः । एतन्मतपरिहारे यादिसिद्धसेन
मतोपपादने । उपचरितद्रव्यनिक्षेपप्रदर्शनपरत्वेन सूत्रविरोधं परि-
हृतं, स चायुक्तं उक्तसूत्रे उपचरिताथत्वाभावात्त्रित्योद्घे नामादिवदिति ।
तदनुपपत्त - उपचरितद्रव्यनिक्षेपप्रदर्शनपरत्वानुपपत्ते ॥

॥ इति ऋग्यजुर्वेदप्रकरणम् ॥

अथ शब्दनय निरूपयति—

आदेशान्तरे इति शब्दादेर्नैव साम्प्रतं समभिरुद्भवम्भूतामक-
न्यमेद्वययोपसङ्गमहात् पञ्चे यादेशान्तरे तत्र, तथा पञ्च
नैगमसङ्ग्रहव्यवहारं ऋग्यजुर्वेदशब्दमेवाश्रित्य मतं इति यावत् ।
'वर्षाणानवधानम् इति लक्षणम्' इति लक्षणम् । नव्या
शब्दं समभिरुद्भवम्भूतानाम् । 'एष लक्षणम्' अयुक्तैकशब्दानुश्रित-
त्वाद् परत्वमिति पञ्च नया परतन्मत उपपद्यन्ते । यथाथानि
धानत्य नैगमादिनयेऽतिप्रसक्तगतं शार्ङ्गं भावयेति । नैगमादिनयश्च
द्रव्याथभिधानप्रयोजनोऽपीति न तत्रातिप्रसङ्ग इत्याह-त्वेति ।

सायंविशेष इत्येतदर्थः, तेन नातिप्रसङ्गादिदोषोपनिपातः।
तत्रापि "नामादिषु प्रसिद्धपूर्वाच्छब्दादर्थं प्रत्ययः साम्प्रतः"
[त०१, ३६] इति साम्प्रतलक्षणम्, प्रतिविशिष्टवर्तमानपर्यायापन्नेषु नामादिष्वपि गृहीतसङ्केतस्य शब्दस्य भावमात्र-
प्रबोधकत्वपर्यवसायीति तदर्थः। तथात्वं च भावतिरि-
क्तविपर्याय उक्तसङ्केतस्याप्रामाण्यग्राहकतया निर्वहति।

शब्दनयाऽधान्तरनयेषु साम्प्रतनयं निरूपयति-व्यापीति-शब्दनयेऽ-
पीत्यर्थः। 'नकारिषु प्रसिद्धपूर्वाच्छब्दादर्थं प्रत्ययः' इति लक्षणम्, 'साम्प्रतः'
इति लक्षणम्। उक्तलक्षणवाक्यार्थमुपदर्शयति-प्रतिविशिष्टेति-परस्य
व्यावृत्तेत्यर्थः, नाज्ञो यो वर्तमानपर्यायः स स्थापनादिवर्तमानपर्या-
येभ्यो भिन्नः, एवं स्थापनान्निवर्तमानपर्याया अपि नामादिवर्तमान-
पर्यायेभ्यो व्यावृत्ता इति। पर्यायनये वर्तमानपर्यायापत्ता एव नामा-
दय इति-स्थापनार्थमेव 'प्रतिविशिष्टवर्तमानपर्यायापत्तेषु' इत्युक्तम्।
नामादिषु नाम-स्थापना इव्य भावेऽपि। पर्यायनयविशेषे कञ्चुसु-
नये नामादिसतुर्णामप्यभ्युपगमाद्यतुर्ष्वपि पदसङ्केतग्रहणतद्व्यतुर्णाम-
प्यवबोधकत्वं शब्दस्येत्यतस्ततो वैलक्षण्यमावेद्यति गृहीतसङ्केतस्येत्यादि-
ततो भावमात्रे गृहीतसङ्केतस्य शब्दस्य भावमात्रबोधकत्वपर्यव-
सायी योऽध्यवसायविशेषः स साम्प्रतनय इति। तदर्थं नामादिषु
प्रसिद्धपूर्वाच्छब्दादर्थं प्रत्यय इति वाक्यार्थः, अर्थात् 'प्रसिद्धपूर्वाद्'
इत्यस्य गृहीतसङ्केतिकादित्यर्थः। तथाश्च च गृहीतसङ्केतिकस्य शब्दस्य
भावमात्रबोधकत्वं च। यद्यपि शब्दस्य सामान्यतो नामादिषु चतु-
र्ष्वपि सङ्केतस्तथापि भावमानबोधकत्वमेवेत्यतो भावतिरिक्तविपर्याये
सङ्केतोऽयमर्थ इति भावमानबोधकत्वतो ज्ञायते। भावमात्रबोधक-
त्वाभावेऽन्यत्रापि यथार्थत्वमेवोक्तसङ्केतस्य स्यादित्याह-भावतिरिक्तेति।
साम्प्रतनया कश्चिद्भिन्नमेदेनाऽर्थभेदग्राहकः, कश्चिन् सङ्घापमेदेन
कश्चिन् तु पुरुषमेदेनार्थभेदादिग्राहक इत्येवं बहुविधः, तत्र शब्दस्य
भावमात्रबोधकत्वपर्यवसायी योऽध्यवसायविशेषो न भवेत् तत्रा-
प्यातिरिक्तलक्षणस्य मामात्र स्यादित्येतदर्थं जातिवद्विनलक्षणमाह-

तज्जानीयाध्यवसायत्वं च लक्षणमिति न क्वचिदनीदृश-
 स्यलेऽप्याप्तिः, समभिरूढाद्यतिव्याप्तिश्च अध्यवसाये च
 तत्तदन्यत्वविशेषणदानाक्षिराकरणीया । सम्प्रदायेऽपि
 “विशेषिततरं क्रजुसूत्राभिमतार्थग्राही अध्यवसायविशेष
 इति शब्दः” इत्यापादिनसंज्ञान्तरस्यास्य लक्षणम् । “इच्छति
 विशेषिततरं पञ्चुप्पणं णओ सहो” इति ॥ [२१८४]
 सूत्रम् । अत्रापि तरप्रत्ययमहिम्ना विशेषिततमाधोवर्ति-

तज्जानीयेति-निरुक्ताध्यवसायवृत्तिनयत्वव्याप्यज्ञानिमदध्यवसायत्वं सा-
 म्प्रतनयस्य लक्षणमित्यर्थः । समभिरूढादिनयोऽपि भावमात्रमेया-
 म्युपगतच्छतीनि तथातिव्याप्तिरेवमपि स्यादित्यत आह-सममेतदालति-
 व्याप्तिहेति-आदिपदादेवम्भूतनयपरिग्रहः । ततदन्वेति-यस्य यस्य
 समभिरूढाध्यवसायविशेषयैवम्भूताध्यवसायविशेषस्य वा शब्दगत-
 भावमात्रव्यरोधकत्वरूपयवसायित्वं तत्तद्विषयस्याध्यवसायविशेषण-
 तयोपादानान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । सम्प्रदायमतेन, साम्प्रतनयस्य
 लक्षणमुपदर्शयति-कप्रशयेऽपीति-जितप्रदक्षमाश्रमणप्रभृतिमतं सम्प्र-
 दाय, तत्र द्रव्याधिक्यस्य नैगम-सङ्ग्रह-व्यवहार-क्रजुसूत्राश्रित्वारो-
 मेदाः, पर्यायार्थिकस्य शब्द-समभिरूढैवम्भूताख्यो मेदाः, तन्मते-
 ऽपीत्यर्थः । साम्प्रतनयः शब्द इति सामान्यनास्त्रैवास्मिन् मतेऽभि-
 धीयत इत्यापादितं संज्ञान्तरं यस्य स आपादितसंज्ञान्तरस्तस्यैत्यर्थः ।
 अथ साम्प्रतनयस्य, न तु शब्द इति सामान्योकिनात्रेण प्रयाना-
 मपि शब्दनयानामेतल्लक्षणमिति भ्रमितव्यमित्याशयः । उक्लक्षणे
 सूत्रं प्रमाणयति-दन्ड- इति-“इच्छति विशेषिततरं प्रत्युत्पन्नं नयः
 शब्दः” इति संस्कृतम् । प्रत्युत्पन्नमिति क्रजुसूत्रविषयोपदर्शनेन
 क्रजुसूत्राभिमतार्थग्राहित्वे लभ्यते । अस्य लक्षणस्य समभिरूढैव-
 म्भूतयोरतिव्याप्तिर्नेति दर्शयति-अत्रापीति-एतल्लक्षणेऽपीत्यर्थः ।
 अपिता पूर्वाक्लक्षणे तत्तदन्यत्वविशेषणदानान्नातिव्याप्तिरित्यस्यो-
 पग्रहः । तत्प्रत्ययमहिम्ना-‘विशेषिततरं इत्यत्र तत्प्रत्ययोपादानसामर्थ्येन ।
 विशेषितमेति-समभिरूढनयो हि क्रजुसूत्राभिमतं विशेषिततमं गृह्णाति-

विषयग्रहणात् समभिरूढाद्यतिव्याप्तिरिति स्मर्तव्यम् ।
 क्रजुसूत्राद् विशेषः पुनरस्येत्थं भावनीयः यदुत, संस्थाना-
 दिविशेषात्मा भावघट एव परमार्थः सन् तदितरेषां
 तत्तुल्यपरिणत्यभावेनाघटत्वात् । घटव्यवहारादन्य-
 चापि घटत्वसिद्धिरिति चेत्, न-शब्दाभिलापरूप-
 व्यवहारस्य सङ्केतविशेषप्रतिसंधाननियन्त्रितार्थमाश्र-
 वाचकतास्वभावनियम्यतया विषयतथात्वेऽतन्त्रत्वात्,
 ततोऽपि विशेषिततममेवभूतनयो गृह्णाति, साम्प्रतस्तु विशेषिततरं
 गृह्णातीति विशेषिततराद्ग्राहित्यात् समभिरूढैवभूतयोरतिव्याप्तिरि-
 त्यर्थः । क्रजुसूत्रात् समभिरूढस्य कथं विशेषिततरग्राहित्वमित्यपेक्षा-
 यामाह-क्रजुसूत्रादिति । अत्र साम्प्रतनयस्य । इय 'यदुत' इत्यादिना-
 ऽनन्तरमेव वक्ष्यमाणप्रकारेण । तदितरेण भावघटभिवानां नाम-
 स्थापना द्रव्यघटानाम् । तनुत्येति-भावघटपरिणतिसदृशेत्यर्थः । भाव-
 घटपरिणतिर्जलाहरणाद्यर्थक्रियाकारित्वस्वरूपा, न तादृशी परिणति-
 नामघटादीनामिति तुल्यपरिणत्यभावेन नामघटादीनां घटत्वाभाव्य-
 दित्यर्थः । यथा भावघटे घटव्यवहारस्तथा नामघटादावपीति 'नाम-
 घटादयो घटा घटत्वेन व्यवहियमाणत्वाद् भावघटवद्' इत्यनुमाना-
 चामघटादीनां घटत्वसिद्धिरिति शङ्कते-घटव्यवहारादिति । अन्यत्रापि
 नामघटादावपि । घटत्वेन व्यवहियमाणत्वं नास्त्येव नामघटादावि-
 त्यसिद्धस्तादृशे हेतुः घटपदेनाभिधीयमानत्वलक्षणो घटव्यवहारस्तु
 यत्र यत्र घटपदसङ्केतः क्रियते तत्र तत्र घटत्वाभावेऽपि घटपद-
 सङ्केतविषयत्वस्याभाव्यादेव जायत इत्यनेकान्तिक इति समाधत्ते-
 नेति । विपत्तौ च स्वविषयस्य व्यवहियमाणस्य घटत्वे । अतन्तरवद्
 कनिमित्तत्वात् । जलाहरणाद्यर्थक्रियाधिनां घटानत्यनादिनोचरप्रभृ-
 स्वादिलक्षणव्यवहाराविषयत्वं तु घटत्वनियतमपि नामघटादाव-
 सिद्धमेवेति न ततोऽपि घटत्वसिद्धिरित्याह-प्रत्यक्षीति । परः

प्रवृत्त्यादिरूपव्यवहारस्य चासिद्धेः । घटशब्दार्थत्वाविशेषे
भावघटे घटत्वं नापरत्रेत्यत्र किं नियामकमिति चेत्,
अर्थक्रियैवेति गृहाणा अत एवात्रानुपचरितं घटपदार्थत्वम्,
अन्यत्र तृपचरितमिति गीयते विशेषः । अथवा ऋजु-
सूत्रस्य प्रत्युत्पन्नो विशेषितः कुम्भ एवाभिमतः, अस्य
तु मत ऊर्ध्वग्रीवत्यादिस्वपर्यायैः सद्भावेनार्पितः कुम्भः
कुम्भ इति भण्यते । इदंत्वकुम्भत्याद्यवच्छेदेन स्व-
शिष्यनिष्ठस्वपर्यायावच्छिन्नत्वसत्ताबोधप्रयोजकप्रकृत-

- । पृच्छति-घटशब्दार्थविशेष इति । नपरत्रे न नामघटादौ घटत्वम् ।
उत्तरयति-अर्थक्रियेनेति-जलाहरणपर्यर्थक्रिया भावघटेनेव उत्तरते, न
तु नामघटादिनेति तादृशार्थक्रियाकारित्याद् भावघटस्य घटत्वं
तादृशार्थक्रियाकारित्याभावात्तामघटादीनां घटत्वान्नाय इत्येवं घट-
त्वाऽघटत्वयोर्नियामकं जानीहीत्यर्थः । अत एव अर्थक्रियाकारित्यादेव ।
वन भावघटे । अन्यत्र तु नामघटादौ पुन । इति परंस्वरूपः । विशेष-
ऋजुसूत्रान् साम्प्रतनये विशेषः । गीयते सिद्धान्ते पूर्वाचार्यैरभिधी-
यते । एतत्पक्षे ऋजुसूत्राद् विशेष एव साम्प्रतनये उपपादित, न
तु तद्विषये विशेषिततरत्वम्, तत्र तदोपपादितं भवेद् यदि
ऋजुसूत्रविषये विशेषितत्वम्, ततो वैशिष्ट्यान् साम्प्रतनयविषये
विशेषिततरत्वमित्यत प्रकारान्तरमाह-अवर्तेति-ऋजुसूत्रविषये कुम्भे
प्रत्युत्पन्नत्वमेव व्यवहारनयविषयात् कुम्भाद् विशेष इति विशेषि-
तत्वम्, भाष्यानुरोधि च प्रत्युत्पन्नोऽविशेषित इति वाक्यमेव
युक्तम्, तत्र बोक्तृदिशा विशेषे सत्यापि साम्प्रतनयापेक्षयाऽविशे-
षितत्वमिति बोध्यम् । अस्य तु मते साम्प्रतनयमते पुन । इत्येति-
'स्वशिष्ये' इत्यत्र स्वरपदं गुणत्वम्, 'स्वपर्याये' इत्यत्र स्वपदं
कुम्भादितरत्वत्वम्, 'इदंत्वकुम्भत्याद्यवच्छेदेन' इत्यस्य 'तत्त्वसत्ता-
बोधे' अन्वयः, तत्रैव 'स्वशिष्यनिष्ठं' इत्यस्यान्वयः, तथा च स्व-
पर्यायावच्छिन्ना या तरत्रस्य कुम्भादेः सत्ता तस्या इदंत्वकुम्भ-

वाक्येच्छारूपगुर्वर्पणयाऽयमूर्ध्वग्रीवत्वादिना कुम्भ एव
कुम्भः, ऊर्ध्वग्रीवत्वादिना कुम्भ एवेत्यादिवाक्यप्रयो-
गात् । इत्यमेवोद्देश्यसावधारणप्रतितेर्वादान्तरोत्थापित-
विपरीताभिनिवेशनिरासस्य च सिद्धेः ॥ १ [प्रथमो
भङ्गः] ॥ इदमेव भङ्गान्तरेऽप्यर्पणप्रयोजनं बोध्यम् ।

पटादिगतैस्त्वक्कृत्राणादिभिः परपर्यायैरसद्भावेना-
र्पितोऽकुम्भो भण्यते, कुम्भे कुम्भत्वानवच्छेदकधर्माव-

त्वाद्यच्छेदेन य, स्वशिष्यनिष्ठो बोधस्तत्प्रयोजकं यत् प्रकृतवान्यम्-
'अयमूर्ध्वग्रीवात्वादिना कुम्भ एव कुम्भ' इत्यादिवान्यं तस्य
या यत्प्रगता विवक्षारूपेच्छा तद्रूपा गुरुगता याऽर्पणा तयेत्यर्थः,
अस्य 'वाक्यप्रयोगाद्' इत्यनेनान्वयः । इत्येव अमुना प्रकारेण वाक्य-
प्रयोगोद्देशः । ज्ञेयेति-उद्देश्या शिष्यगततयाऽभीष्टा या सावधारण-
प्रतीतिस्तस्या सिद्धेः, तथा यादान्तरेण मतान्तरेणोत्थापितो जनितो
यो विपरीत ऊर्ध्वग्रीवत्वाद्यन्यधर्मेण नामकुम्भादीनामपि कुम्भत्वा-
द्यभ्युपगमलक्षणोऽभिनिवेशः कदाग्रहस्तधिरासस्य च सिद्धेरित्यर्थः ।
पटावर्ततन्मते स्यादस्त्येव कुम्भः ।

इति प्रथमभङ्गस्योपपादनम् ।

अनया दिशैव द्वितीयभङ्गादिसमर्थनमप्यवसेयमित्याह-इदमेवेति-
उद्देश्यसावधारणप्रतीति वादान्तरोत्थापितविपरीताभिनिवेशनिरास-
द्वयलक्षणमेवेत्यर्थः ।

अथ तत्र द्वितीयभङ्गं समर्थयति—

पटादिगतिनि । ऊर्ध्वग्रीवत्वादिकमेव कुम्भतत्त्वसत्त्वावच्छेदकं
न तु पटादिगतं त्वक्कृत्राणात्वादिकं तदवच्छेदकमिति प्रतियोग्यनय-
च्छेदकस्य तदभावावच्छेदकत्वमिति नियमेन त्वक्कृत्राणात्वादिकं
भवति कुम्भत्वसत्त्वाभावरूपाकुम्भत्वसत्त्वावच्छेदकमिति त्वक्कृत्राण-
त्वाद्यच्छेदप्राकुम्भत्वसत्यतो द्वितीयभङ्गोपपत्तिरित्याशयेनाह-इदमे-
व । ननु प्रमेयत्वादिकमपि कुम्भत्वानवच्छेदकत्वाद्बहुभवावच्छे-

च्छिन्नाकुम्भत्वसत्त्वात् । नन्वेवं कुम्भत्वानवच्छेदक-
प्रमेयत्वावच्छेदेनाप्यकुम्भत्वापत्तिः, नानाधर्मसमुदाय-
रूपकुम्भत्वे प्रमेयत्वस्याप्यवच्छेदेकत्वात् ॥ २ [द्वितीयो
भङ्गः] ॥

तथा सर्वोऽपि घटः स्वपरोभयपर्यायैः सद्भावासद्-
भावाभ्यामर्पितोऽवक्तव्यो भण्यते, स्वपरपर्यायसत्त्वा-
सत्त्वाभ्यामेकेन केनापि शब्देन सर्वस्यापि तस्य युगपद्-
क्षुमशक्यत्वात् । अथैकपदवाच्यत्वं घटस्य स्वपर्याया-
वच्छिन्नत्वोपरागेणापि नास्तीति तदवच्छेदेनाप्यवाच्य-
तापत्तिः, वस्तुतः स्वपर्यायावच्छिन्नस्यैकपदवाच्यत्वे-
नावक्तव्यत्वाभावे वस्तुतः कथञ्चिदुभयपर्यायावच्छिन्न-

वकमिति प्रमेयत्वादिनाऽप्यसद्भावेनार्पितोऽकुम्भो मवेदित्याशङ्कते-
यन्वेवमिति । प्रमेयत्व-वाच्यत्वादिर्न सर्वमेव कुम्भे समस्तीति तत्सर्व-
स्वरूपमेव कुम्भत्वमिति तदवच्छेदकं प्रमेयत्वादिकमपि मङ्गनीति
न तस्याकुम्भत्वावच्छेदकत्वमिति तदवच्छेदेन सद्भावापणमेव
नासद्भावापणमिति समाधत्ते-नानार्पेति ।

इति द्वितीयभङ्गसमर्थनम् ।

अथ तृतीयभङ्गसमर्थनायाह—

तथेति । कथं तथाऽर्थमाणस्यावक्तव्यत्वमित्यपेक्षायामाह—स्वपर-
पर्यायसत्त्वामात्राभ्यामिति । तस्य घटस्य । 'अथ' इत्यादिभ्य 'सम्प्रदायः'
इत्यन्तमेका फलिक्का तृतीयभङ्गासम्भवाऽऽशङ्कस्वरूपा बोध्या ।
यावन्तो घटस्य स्वपर्यायास्तावद्भवच्छिन्नत्वेन घटस्य बोधक-
नैकं किमपि पदं समस्तीति स्वपर्यायावच्छिन्नत्वेनापि घटस्या-
वक्तव्यत्वं स्यादित्याह—एवमवक्तव्यमिति । तदवच्छेदेनापि स्वपर्या-
यावच्छेदेनापि । ननु कुम्भादिपदेन घटोऽभिधीयते, स च घटः
स्वपर्यायावच्छिन्न इति कृत्वा घटस्य स्वपर्यायावच्छिन्नस्यैकपद-
वाच्यत्वं समस्तीत्यत आह—ननु इति-वस्तुस्थित्येतर्थाः । एवं

स्याप्येकपदवाच्यत्वेन तथात्वापत्तेः, अन्यथा परपर्याया-
वच्छिन्नस्याप्यवक्तव्यत्वापत्तेः। विधेयांश एकपदजन्य
स्वपरपर्यायोभयावच्छिन्नप्रकारकशाब्दयोधाविषयत्वमे-
वावक्तव्यत्वमिति न दोष इति चेत्, न-उभयपदजन्य
स्याप्येकपदजन्यत्राज्यभिचारात्। कुम्भ ननुपदाभ्याम
कुम्भत्वबोधके द्वितीयभङ्गे परपर्यायावच्छेदेनाप्यवक्तव्य

स्वपर्यायावच्छिन्नत्वमुपलक्षणमेव घटस्य तथा च यथा स्वपर्याया
वच्छिन्नत्वोपलक्षितस्य घटस्यैकशाब्दवाच्यत्वेन वक्तव्यत्वमिति न
तत्तृतीयभङ्गप्रवृत्तिस्तथा स्वपरपर्यायोभयानवच्छिन्नत्वोपलक्षित
स्यापि तस्यैकपदवाच्यत्वेन वक्तव्यत्वस्यैवापत्तेरप्यवक्तव्यत्वाभावेन
स्वपरपर्यायोभयै सद्भावाऽसद्भावाभ्यामर्पणे तृतीयभङ्गप्रवृत्तिर्न
स्यादेवेत्यर्थः। अथवा उभयपर्यायावच्छिन्नत्वोपलक्षणैरुपवाचाच्यत्वेन
वक्तव्यत्वाभ्युपगमे। परेति परपर्यायावच्छिन्नत्वोपलक्षणोपलक्ष्यैकपदा-
वाच्यत्वावक्तव्यत्व स्यादित्यर्थः। उक्तसद्भावा प्रतिविधानमाशङ्कते-
मिच्छति इति-सप्तम्यन्तमिदम्, तेन विधेयांशविशेष्यरत्वं तदर्थं
शाब्दयोधेऽन्यति तेनेकेन केनचित् पदेन स्वपरपर्यायावच्छिन्न
वेनापि भ्रमेण कुम्भादेर्बोधो न जायत इत्युक्तावक्तव्यस्य घटादेर्नि-
वेदित्यर्थः। स्वपर्यायेणार्पितं सन् कुम्भ परपर्यायेणार्पितोऽसन्
कुम्भ इत्येव स्वपरपर्यायाभ्यामर्पणे सदमदितिपदद्वयेन च परपर्याया
वच्छिन्नप्रकारको बोधो जायते तस्याप्येकपदजन्यत्व समस्येवे-
त्येकपदन्यस्वपरपर्यायोभयानवच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधविषयत्वमेव
न तु निरुक्तशाब्दोपलक्षणत्वमिति तदुपमवक्तव्यत्व न स्यादेवेति
प्रशयिता प्रतिक्षिपति नति। यदि च एकपदजन्यत्वमित्यस्यैकपदमात्र
जन्यत्वमित्यभिमतं तदा द्वितीयभङ्गेऽपि नैकपदमात्रेण विधेयांशे शाब्द-
बोध इति तत्राप्यवक्तव्यत्वोद्देश्य स्यादित्याह-कुम्भ ननुपदाभ्यामिति। यथा
चान्द्र सूर्ययोरप्येनेन सद्भेदितेन पुष्पदन्तपदेन बोधस्तथासदशाऽसत्त्व
योभयोरप्येदेन सद्भेदितेन केनचित् पदेन बोध स्यादेवेत्येकपदमात्र
जन्यस्य परपर्यायोभयावच्छिन्नप्रकारकशान्द्रबोधविषयत्वमेव न तु
निरुक्तशाब्दबोधविषयत्वमिति तदुपलक्षणवक्तव्यत्वस्य बाधापि न

त्वोच्छ्वापत्तेः । प्रकृतेऽप्येकेन तदुभयादिसाङ्केतिकपदेन-
 बोधसम्भवाद् वाधाच्च । अथ 'स्वपर्यायोभयावच्छिन्नैकविधे-
 यकशाब्दबोधाविषयत्वमेवावक्तव्यत्वम्', द्वितीयमङ्गे
 चकृम्भ-नञ्पदाभ्यामपि तात्पर्यवशादेकविधेयकबोधस्यै-
 वोद्देश्यत्वान्नातिप्रमङ्गः, उभयादिपदाच्च बुद्धिस्थशक्तादु-
 भयविधेयकबोधस्यैवोद्देशात्त्र वाध इति चेत्, न- अत्र-

तृतीयमङ्गप्रवृत्तिसम्भव इत्याह-प्रकृतेऽपीति । तदुभयेति-स्वराऽमरगो-
 भयेत्यर्थः । पुनरुक्ताशब्दायां शक्तिप्रतिविधानगतज्ञेयपणिहास्य
 प्रतिविधानमाशङ्कते-अपेति-प्रथममङ्गे स्वपर्यायावच्छिन्नत्वमितिष्ठे-
 विधेयताकशाब्दबोधे, द्वितीयमङ्गे परपर्यायावच्छिन्नत्वमितिष्ठे-
 विधेयताकशाब्दबोधो न तु स्व परपर्यायोभयावच्छिन्नैकविधेयताक-
 शाब्दबोध इति तादृशाब्दबोधाविषयत्वलक्षणमवक्तव्यतर कुम्भेऽ-
 स्तीति नत्प्रतिपादकतृतीयमङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयमङ्गेऽनवक्तव्यत्वोद्दे-
 श्यापत्तिं वारयति-द्वितीयमङ्गे चेति । अन्विष्येति नास्मित्वा मरेक-
 विधेयकेत्यर्थः, तृतीयमङ्गे स्थितित्वा नास्मित्वोभयविधेयकबोध-
 वदेत्यर्थः, तस्याभावाद् द्वितीयमङ्गं नापक्तव्यत्वोद्देश्य इत्यर्थः ।
 अस्मित्व नास्मित्वयोः साद्वेनितानुभयादिपदाधाम्नित्वमितिष्ठेविधेयता-
 कशब्दे सति नास्मित्वमितिष्ठेविधेयताको बोधो जायते नत्र विधेयता-
 दृश्यां न त्वेषां विधेयतेति तादृशाब्दबोधविषयत्वेऽप्येकविधेयताक-
 शाब्दबोधाविषयत्वमस्येवेति न तस्य वाध इत्याह-उभयादिपदावति ।
 'उभयविधेयको रत्नं' इत्येवकारेण स्व परपर्यायोभयावच्छिन्नैकविधे-
 यताकशाब्दबोधस्य व्यञ्जकत्वेः । अत्र परपर्यायावच्छिन्नः परिधिेको
 धर्मो नास्मिन्वेति नन्विष्टेपरिधिेयताकबोधप्रतिष्ठया तद्विषयत्वा-
 प्रमिष्यो तदभावरयाप्रतिदेन्त्वात्तापावक्तव्यप्रामाण्यं तस्य तृतीय-
 मङ्गार्थानुमन्भव इति नोक्तप्रतिविधानं युक्तमित्याह न-अत्रविधेरिति
 ननु विकल्पमिदम्यमुपगम्यत एव प्रमाणामिदमप्यपीति विकल्पा-
 यत्तव्यत्वस्य विकल्पमिदमस्य तृतीयमङ्गार्थता स्यादित्यत्र धाह-

सिद्धेः । विकल्पवलात् कथञ्चित्प्रसिद्धावप्यनापेक्षिकत्वेन
 तत्र स्यात्प्रयोगानुपपत्तेः, तथा चापेक्षिकविशेषवि
 श्रान्तरक्तव्यत्यप्रतिपक्षावक्तव्यत्वासिद्धौ वक्तव्यत्व-
 विषयस्याष्टमभङ्गस्यापत्तेः । अवक्तव्यत्वप्रतिपक्षस्य
 विशेषविश्रान्तत्वादेव नाष्टमभङ्गापत्तिरिति हि सम्प्रदाय
 इति चेत्, न-प्रकृतविधिनिषधसमूगावच्छिन्नैकविधेयता-

निर्भवाति । ईदृशावक्तव्यस्य न कस्यचित्प्रभृति तत्र स्याद्
 धर्मस्य निश्चिदपक्षत्वस्य न योग इति 'स्यावक्तव्य एव' इति तृतीय
 भङ्गोत्तरेण न भवतित्याह यत्नोपात्तयेति निरुक्तवक्तव्यत्वस्याना
 पेक्षिकत्वेन च । तत्र तृतीयभङ्ग । भाऽस्तु स्यात्प्रयोग, अय
 त्तव्यमेव इत्यमेव प्रयुज्यता तृतीयभङ्ग इत्यत आह तथा चित्-
 वनापिनिरुक्तवक्तव्यमादाय तृतीयभङ्गोपादान् चेत्यर्थः । सप्तभङ्गा
 परस्य प्रतिपक्षारथे निश्चिन्निषेधयो प्रतिपादानि सप्त वाक्यानि
 भङ्गाभिधेयानि घटनानि नान्यवाभूतानि इदं श्रान्तव्यत्वप्रनापक्षि
 फमिति तत्प्रतिपादक श्रान्तमनथाभूतमेव यद्वि तत्र निगिदते तदा
 वक्तव्यत्वमप्यनापक्षि निश्चिदुपगम्य तत्प्रतिपादनं वक्तव्यमेव
 इत्यवक्तव्यस्याष्टमभङ्गस्यापि तत्र सन्निवेश प्रसज्यते यत् चापक्षि
 कायवक्तव्यस्य सङ्घातेन तत्प्रतिपादनं भङ्गवदापक्षिवक्तव्यत्वप्रति
 पादकभङ्ग एवात्रलनाय स्यात्, आपक्षिकानुक्तव्यस्यापक्षिकमेव
 वक्तव्यं द्वि प्रतिपक्षम्, तद्यथा कर्वावृत्तित्वादिनिषेधम्वरूपमेव,
 तत्प्रतिपादनं च प्रथमभङ्गादिषु यतत एवेति न तत्प्रतिपादकस्या
 ष्टमभङ्गस्यापत्ति अनापत्तिश्च श्रान्तव्यत्वं नापक्षिवास्ति चापि वि
 दोषप्रतिपक्षाभूतमतस्तत्प्रतिपादकं यथाकामत एव तत्र मग्निविशते
 तथा यथाकामत एव वक्तव्यप्रतिपादकभङ्गमनिवेश स्यादित्या
 शय । दत्तव्यस्य शिक्षाप्रतिश्रान्तने मय्येव भाष्यमभङ्गापत्तिरित्यत्र
 प्रायाः सममितिमाह श्वकृतव्यवहारी इति । निगम्य श्रान्तव्यत्वं कथञ्चि
 दग्निवादिदिशम्यरूपदिधानं प्रादुर । ममाद्यसं मति-भ्रम्यापि
 प्रवृत्तविधि निषधसमूगावच्छिन्नैकविधेयतावशात् श्रान्तव्यस्य प्रतिपक्षो

कशाब्दबोधोधाविपयत्वरूपस्यावक्तव्यत्वस्य 'स्वपरपर्यायो
भयावच्छेदेन तृतीयभङ्गोपस्थित्या दोषाभावाद्, अचच्छि-
न्नान्तोपादानादवक्तव्यत्वैकविधेयतामादाय न चाऽत्र इति
दिक् ॥ ३ [तृतीयो भङ्गः] ॥

एकस्मिन् देशे स्वपर्यायसत्त्वेनापरस्मिन्श्च परपर्याया-
सत्त्वेन विवक्षितो गटोऽप्यत्र भण्यते, एकस्मिन् धर्मिणि

तद्विषयत्वमेव गटस्येति न तद्विषयत्वान्पावनययम्, तस्या
प्रसिद्धौ तद्विषयत्वाप्रसिद्ध्या तदनाप्रस्याप्यप्रसिद्धिं विकल्पलात्
प्रसिद्धयभ्युपगम्यमप्यनापेक्षितत्वमेव, तथापि श्यात्पदेन स्वपर
पर्यायोभयावच्छेदेन निरुत्तावक्तव्यत्वस्य गटोऽप्यन्तमेवापेक्षते,
स्वरूपेऽप्ययं घस्याऽभावेऽस्थितापक्षिकत्वस्य सद्भावान् श्यात्पद-
प्रयोगोपपत्तिः, स्थितौ स्थापकस्य यत्त्वत्वस्य मन्त्यैवैतत्प्रतिपक्षता,
तत्र स्वपर्यायावच्छेदेनापक्षिकस्थितिकस्य यत्त्वत्वस्य कश्चित्स
त्त्वत्त्वविशेषेऽन्तर्भाव परपर्यायावच्छेदेनापक्षिकस्थितिकस्य तस्य
कश्चित्स्थितावच्छेदविशेषेऽन्तर्भाव इति प्रथमभङ्गादिन पय
गतार्थत्वान्न यत्त्वत्वविषयस्याप्यभङ्गस्यापत्तिरिति ह्ययम् ।
'प्रवृत्तविधि निषेधससर्गावच्छिन्नो' इत्यन्यानुपादाने पदविधेयता
ऽप्ययत्नविधिविधेयता तन्निरूपक शब्दबोधोऽन्तर्भावऽन्त्य
शब्दबोध तद्विषयत्वमेव पुम्भावादिनि याध स्यात्, तद्विषयत्व
तदुपादानम्, तथा चास्तित्वस्य नास्तित्वस्य च य ससर्ग स
नापत्त्यन्त्यस्य विन्त्यय पद्यत्वन्नत्यत्वनिष्ठविधेयता न प्रवृत्तविधि-
निषेधससर्गावच्छिन्नोति तन्निरूपकशब्दबोधविषयत्वादाय न याध
इत्याद-भवा उच्यते ।

इति तृतीयभङ्गसमर्थनम् ।

अथ चतुर्थभङ्गसमर्थनायाह—

एकस्मिन् देशे इति-अन-तद्विषयत्वमेव समूहत्वरूपस्य पुम्भस्यै
वैक्यधर्मिण्यै स्वरूप देश इति तस्मिन्नेव देशे इत्यर्थः । 'परस्मिन्ध'

देशभेदेन भिन्नतया विवक्षिते एकवाक्याद्भवबोधता
त्पर्येण तथागोधात् ॥४ [चतुर्थो भङ्गः] ॥

एकस्मिन् देशे स्वपर्यायैः सत्त्वात्परितोऽन्यत्र तु देशे
स्वपरोऽथपर्याये. सत्त्वासत्त्वाभ्यामर्पितः कुम्भोऽवक्त-
न्यश्च भण्यते, देशभेदेनैकत्र सत्त्वावक्तव्यत्वोभय-
बोधनतात्पर्येकवाक्येन तथागोधात् ॥५ [पञ्चमो भङ्गः] ॥

एकदेशे परपर्यायैरभेदभावेनार्पितोऽन्यस्मिन्स्तु स्वपर-
पर्याये सत्त्वात्पर्याभ्यामेकेन शब्देन वक्तुमभिप्रेतोऽकु-
म्भोऽवक्तव्यश्च भण्यते, देशभेदेनैकत्रासत्त्वावक्तव्यत्वो-
भययोर्नतात्पर्यकवाक्येन गोधात् ॥६ [षष्ठो भङ्गः] ॥

तथैकस्मिन् देशे स्वपर्यायैः सत्त्वात्परितोऽन्य-
स्मिन् देशे प्रत्याहृदौ द्वयस्य समुच्चयः । दशमेका घटात्मनाऽघटा-
त्मनश्च देशभेदेन । अत्र न्याद् घट स्वादघट इति धाक्यात् ।
अत्रागति-घटोऽघटत्वोभयवधेन्यथ । तत्र न्याद् घटोऽघटश्चेत्वा-
साक्ययोगात् ।

इति चतुर्थभङ्गमवर्णनम् ।

अथ पञ्चमभङ्गमवर्णनायात्—

अत्र न्याद् घट इति । सादृश्यात् न्यथेत्येव ।

इति पञ्चमभङ्गमवर्णनम् ।

अथ षष्ठभङ्गमवर्णनायात्—

अत्र न्याद् घट इति यत्तमम् ।

इति षष्ठो भङ्गः ।

अथ सप्तमभङ्गमवर्णनायात्—

अत्र न्याद् घट इति । अत्रोभयवधेन्यथ । अत्रोभयवधेन्यथ ।
सोपनयत् ।

इति सप्तमभङ्गः ।

स्मिस्तु परपर्यायैरसद्भावेनार्पितोऽपरस्मिस्तु स्वपरोभ-
यपर्यायैः सद्भावासद्भावाभ्यामेकेन शब्देन वक्तुमिष्टः
कुम्भोऽकुम्भोऽवक्तव्यश्च भण्यते, देशभेदेनैकत्र त्रय-
बोधनतात्पर्यैकवाक्येन तथाबोधादिति विशेषः ॥७

[सप्तमो भङ्गः] ॥

तथा च यभापे भाष्यकारः—

“अथवा पञ्चुप्पन्नो, रिउत्तुत्तसाविसेसिओ चैव ।
कुंभो विसेसिययो, सवभावाईहि सदस ॥२२३१॥
सवभावाऽसवभावोभयपिओ सपरपल्लओभयओ।
कुंभा-कुंभा-ऽवक्तव्योभयरूवाइमेओ सो” ॥२२३२॥
[विशेषोपाचक्ष्यकभाष्यगाथे] स्ति ।

अत्र कुम्भाकुम्भेत्यादि गाथाधेन पद् भङ्गः सक्षा-
दुपात्ताः, सप्तमस्त्वादिशब्दात्, तथाहि कुम्भोऽकुम्भोऽ-
वक्तव्यः, कुम्भश्चाकुम्भश्च कुम्भश्चावक्तव्यश्चाकुम्भश्चा-

इति विशेषः—पदस्वरूपसप्तमहीसन्मयः साम्प्रतनये क्रजुगूत्राद्
विशेषः । साम्प्रतनये उक्तदिशा सप्तमद्वेषणमे भाष्यमम्मतिमुप-
दर्शयति-तथा च यभापे भाष्यकार इति । अहवेति—“अथवा प्रत्युत्पन्न
क्रजुगूत्रस्याविशेषित पथ । कुम्भो विशेषिततरः सद्भावादिभि-
शब्दस्य ॥ सद्भावाऽसद्भावोभयार्थतः स-परपर्यायोभयतः । कुम्भा-
ऽकुम्भाऽवक्तव्योभयरूपादिभेदः सः ॥” इति संस्कृतम् । अत्र
निरक्तभाष्यगाथायाम् । तथाहि—उक्तभाष्यतः सप्तमद्वेषणम पवारयेते ।
कुम्भ इति—अयं कुम्भ पथेति प्रथमभङ्गः । अकुम्भ इति—अयमकुम्भ
पथेति द्वितीयभङ्गः । अवक्तव्य इति—अयमवक्तव्य पथेति तृतीयभङ्गः ।
इमे भङ्गा परैक्यभेदाप्योपधकाः । कुम्भथाकुम्भधेति—अयं कुम्भोऽकुम्भ-
धेति चतुर्थभङ्गः । कुम्भश्चावक्तव्यधेति—अयं कुम्भश्चावक्तव्यधेति
पञ्चमभङ्गः । अकुम्भश्चावक्तव्यधेति—अयमकुम्भश्चावक्तव्यधेति षष्ठमभङ्गः ।

रन्ते, तथापि ऋजुसूत्रकृताभ्युपगमापेक्षया एतदन्यतर-
भङ्गाधिक्याभ्युपगमाच्छब्दनयस्य विशेषिततरत्वमदुष्ट-
मिति सम्प्रदायः । अथवा लिङ्ग-वचन-संख्यादिभेदेनार्थ-
भेदाभ्युपगमाद्भुसूत्रादस्य विशेषः । अयं खल्वेतस्या-
शयः—यदि ऋजुसूत्रेण—

“पलालं न दहत्यग्निर्भिवते न घटः क्वचित् ।

नासंघतः प्रवजति भव्योऽसिद्धो न सिद्धवति” ॥१॥

इत्यादावभिनिवेशस्तर्हि विकाराविकाराद्यर्थकक्रिया-
नामादिपदानां सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या किं न तथा-
कल्पने अभिनिविश्येतेति । अस्य चोपदर्शितत्वो भाव-

स्यैवाभ्युपगम इत्यत्र विनिगमकं नोपदर्शितमेव सतमङ्गाभ्युपगमेऽपि
मताम्नरे समानामपि भङ्गानां त्रिकलादेशत्वे नयेन समाश्रिते
सम्पूर्णवन्त्यभ्युपगमप्रयण्वाभावात् स्यादादित्वप्रसङ्ग इत्यादिवि-
चारणीयमेवेति प्रकारान्तरसंज्ञुत्वात् साम्प्रतनयस्य विशेषे दर्श-
यति-अग्रेति-तटस्त्राटी तटमित्यादी लिङ्गभेदेऽप्यर्थभेदसंज्ञुत्वनयो
नाभ्युपगच्छति, साम्प्रतनयश्चाभ्युपगच्छतीति, एवं वचनादिभेदेऽपि
योध्यम् । अस्य साम्प्रतनयस्य । साम्प्रतनयाभिप्रायं प्रकृतयति-
भवमिति-‘यदि’ इत्यादिनाऽनन्तरमेवाभिपरिचयमान इत्यर्थः । एतस्य
साम्प्रतनयस्य । विकारेति-विकारार्थकं क्रियापदं नामादिपदं चा-
विकाराद्यर्थकमिति । एतन्नयित्वात्पुनस्त्येति-विभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तक-
पदानामेकार्थवृत्ति सामानाधिकरण्यम्, तदनुपपत्त्येत्यर्थः । पदार्थ-
योस्मत्तादात्म्यसम्बन्धेनाऽन्वये मत्त्येव तन्प्रतिपादरूपदयोः सामा-
नाधिकरण्यसम्भवः, विकाराऽविकाररूपार्थयोश्च न तादात्म्यमिति
न तन्प्रतिपादरूपक्रिया-नामपदयोः सामानाधिकरण्यमिति । तपकल्पने
उक्तदिशाऽर्थभेदकल्पने । साम्प्रतनयश्च भावनिक्षेपमेवाभ्युपगच्छती-
त्याह-अस्य चेति-साम्प्रतनयस्य पुनरित्यर्थः । उपदर्शितत्वः नाम-
घटादयो न जलाहरणाद्यर्थक्रियाकारिण इति न नै कश्चिन्नाद्याव्याः,
ऊर्ध्वीपत्वं-पृथुयुध्जोदरादित्वयानेव जलाहरणाद्यर्थक्रियाकारी घट
इत्येवमुपदर्शितत्वः ।

॥ इति साम्प्रतनयनिरूपणम् ॥

निक्षेप एवाभिमतः ॥५॥

“असंक्रमणवैपणपरोऽध्यवसायविशेषः समभिरुद्धः”
 “वत्थुञ्जो संक्रमणं होई अवत्थुणए समभिरुद्धेति”
 [११८५] सूत्रम् । ‘सत्सपथेष्वसङ्क्रमः समभिरुद्ध इति’
 तत्त्वार्थभाष्यम् [१, ३५] । तत्त्वं च यद्यपि न संज्ञाभेदेनार्थ-
 भेदाभ्युपगन्तृत्वम्, घटपटादिसंज्ञाभेदेन नैगमादिभिरप्य-
 भ्युपगन्नात्, तथापि संज्ञाभेदनियतार्थभेदाभ्युपगन्तृत्वं
 यंभेदात् । एवम्भूतान्यत्वविशेषणाच्च न तत्रातिव्याप्तिः ।
 अयं स्वत्वस्याभिमानः-यदुत, यदि शब्दो लिङ्गादिभेदे-
 नार्थभेदं प्रतिपद्यते तर्हि संज्ञाभेदेनापि किमित्यर्थभेदं

अथ समभिरुद्धनयं प्ररूपयति—

असंक्रमति—असङ्क्रमणवैपणपरोऽध्यवसायविशेष इति लक्षणम्,
 ‘समभिरुद्ध’ इति लक्ष्यम् । समभिरुद्धस्यासङ्क्रमणवैपणपरोत्वे
 सूत्रं प्रमाणयति बन्धुञ्जो इति—“वस्तुनः सङ्क्रमणं भवति अयस्तु
 नये समभिरुद्धे” इति संस्कृतम् । तत्त्वार्थभाष्यमपि तत्र प्रमाणं
 तयोपदर्शयति-नत्तथेति । एतावताऽतिन्यास्यादिशेषविरुद्धं सम-
 भिरुद्धस्य लक्षणं किमभिमतमित्यपेक्षयामाह-तत्र चेति-समभि-
 रुद्धत्वं चेत्यर्थः । तत्रोदनिवृत्ति-नैगमादिनये घट बुम्भादिसंज्ञाभेदे-
 ऽपि घटरूपार्थं पक्व पचेति न संज्ञाभेदनियतोऽर्थभेद इति न संज्ञा-
 भेदनियतार्थभेदाभ्युपगन्तृत्वं नैगमादिनये इति न तत्रातिव्याप्तिः ।
 तत्र समभिरुद्धनयत्वम् । व्युत्पत्तिनिमित्तमेव भृत्तिनिमित्तं यथा
 समभिरुद्धनयं तथैवभूतनयेऽर्थात् संज्ञाभेदनियतार्थभेदाभ्युपगन्तृ-
 त्वस्यैवभूतनये सत्त्वादिति न्यासि, तद्वारणार्थमेवभूतनयमित्येव सति
 संज्ञाभेदनियतार्थभेदाभ्युपगन्तृत्वं तादृशं सत्यन्तविशेषणसंपत्ति-
 मित्याह-तत्रमर्थेति । तत्र एवम्भूतनये । समभिरुद्धनयन्तत्त्वमुप-
 दर्शयति-अपभिति-यदुत” इत्यादिनाऽनन्तरमेवाभिधीयमान इत्यर्थः ।

न स्वीकुरुते, अनुशासनबलाद् घट-कुटादिशब्दानामेकत्र सङ्केतग्रहादिति चेत् ? ऋजुसूत्रेणैव तेनान्यथा ग्रहितोऽपि सङ्केतो विशेषपर्यालोचनया किमिति न परित्यज्यते ? । अथ येन रूपेण घटपदार्थबोधस्तेनैव रूपेण तत्पदशक्तिः, भवति च घटपदादिव कुटपदादपि घटत्वेनैवार्थबोध इति घट-कुटपदयोः पर्यायत्वमेव युक्तमिति चेत्, न-घटन-कुटनादिविभिन्नक्रियापुरस्कारेणैव घट-कुटादिपदभ्यो-ऽर्थबोधात्, तेषामर्थभेदनियमादसमानाधिकरणपदत्वो-पेक्षया लाघवाद् भिन्नपदत्वावच्छेदेनैव भिन्नार्थत्वकल्प-

अस्य समभिरुद्धस्य । साम्प्रतनयवादी आह—अनुशासनबलादिति । सम-भिरुद्धनयवादी प्राह—ऋजुसूत्रेणैवेति—अथवापानुसार्यनुशासनबलात् तत्सङ्गमांघच्छिन्ने गृहीतोऽपि शब्दस्य सङ्केतो यथा ऋजुसूत्रेण परित्यज्यते, तेनान्यापोऽपुरस्कारेण च संकेताभ्युपगमनात् तथे-त्यर्थः । ननु शान्दयोगानुरोधेनाथं पदस्य सङ्केतः स्वीक्रियते, शान्दयोगे च येन रूपेण तदर्थस्य घटपदाद् भानं तेनैव रूपेण तदर्थं तत्पदस्य शक्तिरुपेयते, अन्यथा तेन रूपेण तदर्थस्य तत्पदा-दनुपस्थितौ तेन रूपेण तदर्थस्य भानमेव शान्दयोगे न भवेत्, भवति च यथा घटपदाद् घटत्वेन रूपेण घटरूपार्थस्य शान्दयोगे मानम्, तथा कुटपदादपि तस्य तथैव भानमिति घट-कुटपदयोः पर्यायत्वमेवेति नानुशासनबलाद् गृहीतस्य सङ्केतस्य परित्यागः समुचित इति शङ्कते—अपेति । घटपदाद् घटनक्रियाविशिष्टत्वेन रूपेण घटस्य बोधा, कुटपदात् कुटनक्रियाविशिष्टतया तस्य बोधः, इत्येकरूपेण बोधाभावाच्च तयोः पर्यायतेति समापत्ते—नेति । सामान्यतः पर्यायपदमेव नास्तीति दर्शयति—तैश्चमिति—घट-कुटादि-पदानामित्यर्थः । यद् असमानाधिकरणपदं तद् भिन्नार्थमिति नियमापेक्षया यद् भिन्नपदं तद्विन्नार्थमिति नियमकल्पन एव लाघवमिति पर्यायपदमेव नास्तीत्यर्थः । ननु घटनादिक्रियामपुर-

नात् पर्यायपदाप्रसिद्धेः। व्युत्पत्त्यर्थबोधं विनाऽपि हृश्यते
 पदार्थबोध इति चेत्, न-अन्यत्र विपरीतव्युत्पत्तात् तद-
 सिद्धेः। हन्त! एवं पारिभाषिकशब्दस्यानर्थकत्वमापन्न-
 मिति चेत्, आपन्नमेव, किं हन्तेनि पूत्कारेण?, तदुक्तम्-
 "तत्र परिभाषिकी नार्थत्वं ब्रवीति" इति। अधार्थबोध-
 कत्वमात्रे यदि पदत्वभावस्तदा यदृच्छाशब्दसङ्केतादपि

सङ्ख्याऽपि घटपदाद् घटत्वेन बोधः कुटपदादपि तथा बोध इत्या-
 शङ्कते-शुक्लत्वबोधो विनाऽपीति। सम्पन्व्युत्पन्नानां घटपदस्य घटन-
 क्रियापुरस्कारेण कुटपदस्य कुटनक्रियापुरस्कारेण सङ्केतग्रहणस्यैव
 शाब्दबोधः, घटत्वेन घटे सङ्केतं घटतस्तु विपरीतव्युत्पत्तयस्य
 घटत्वेन घटशब्दबोधो भवतु नाम, न ततोऽर्थव्यवस्थितिः, अन्यथा
 विपरीतव्युत्पत्तयस्य कस्यचित् पदपदादपि घटशब्दबोधभावेन
 पदपदार्थत्वमपि घटस्य स्यादिति समाधत्ते-नेति। विपरीतेति-विप-
 रीतव्युत्पत्तादन्यत्र तदसिद्धेरित्यन्वयः, विपरीतव्युत्पत्तयभिन्नपुरुषे व्यु-
 त्पत्त्यर्थबोधं विना पदार्थबोधस्यासिद्धेरित्यर्थः। पर. शङ्कते-एवमिति-
 व्युत्पत्तिनिमित्तक्रियापुरस्कारेणैव पदार्थबोधस्याभ्युपगमे। पारिभाषिक-
 शब्दस्यानर्थकत्वापत्तिर्गृहेति समाधत्ते-अपत्तेनेति-पारिभाषिक-
 शब्दस्यानर्थकत्वमस्माभिरभ्युपेयत एवेति तदापादनं नातिष्ठमित्यर्थः।
 साम्प्रतनये पारिभाषिकशब्दस्यानर्थकत्वे हृदयसम्मतिमुपदर्शयति-
 तदुक्तमिति। पारिभाषिकी आधुनिकसङ्केतिता व्युत्पत्तिनिमित्तक्रियाम-
 पुरस्क्त्यैव काष्ठमयहस्त्यादीं टित्वादिसंज्ञा। पारिभाषिकसंज्ञातो-
 ऽप्यर्थबोधो भवत्येवेत्यर्थबोधकत्वेन नैमित्तिक-पारिभाषिकसंज्ञयोर-
 विरोध एवेति शङ्कते-अपेति। 'अर्थबोधकत्वमात्रे यदि पदत्वभाव'
 इति स्थाने 'अर्थबोधकत्वमात्रं यदि पदत्वभावः' इति पाठः समु-
 च्यतः, उक्तपाठप्रामाण्ये सति सप्तमी शेषा। तदगित्यर्थः-भयांभिन्यतेः।

तदभिव्यक्तेः किं वैपम्यमिति चेत्, न-पदानां व्युत्पत्ति-
निमित्तोपकारेणैवार्थबोधकत्वस्याभावात्, यदृच्छासंके-
तोपल्लावादस्वभावभूतस्यैव धर्मस्य ग्रहेण वैपम्यात् ।
अथ नानार्थरूपदेशसंक्रमवदर्थेऽपि पदसंक्रमः किं न
स्यादिति चेत्, न-अर्थस्यैव पदस्यापि क्रियोपरागेण
भेदादर्थासंक्रमस्वीकारात्, 'हरि' इत्यादीं च पदसारूप्येणै-
वैकशेषः, न त्वर्थसारूप्येणेति दिक् । अस्याप्युपदर्शित-
तत्त्वो भावनिक्षेप एवाभिमतः ॥६॥

किं षष्ठम् नैमित्तिकसंज्ञातः पारिभाषिकसंज्ञायाः किं वैलक्षण्यम् ?,
अर्थबोधकत्वस्योभयत्र समानत्वात् । व्युत्पत्तिनिमित्तपुरस्कारेणाऽर्थ-
बोधकत्वमेव पदानां स्वभावः, नार्थबोधकत्वमात्रम्, पारिभाषिक-
शब्दस्तु यादृच्छिकसङ्केतबलादस्वभावभूतमेव धर्मात्मकान् करो-
तीति वैपम्यमक्येवेति समाधत्ते-पदानामिति । ग्रहेण परिग्रहेण । ननु
यथा हयादिशब्दस्यैकस्यापि विष्णु-सिंहेन्द्रादिनानार्थत्वमिति पदे
नानार्थसंक्रमः, तथैकस्यापि घटस्य घट कुटादिनानाशब्दाच्चयव-
मिथ्येऽपि पदसद्वृत्तमोऽस्त्विति शङ्कते-अथेति । अर्थस्य क्रिया-
यत्नान् क्रियोपराग, पदस्य त्रियानिमित्तकत्वान् क्रियोपराग इति
नैकस्य पदस्य नानार्थत्वम्, विष्णावन्यत्रिदानिमित्तेन प्रवर्तमानो
यो हरिशब्दः, तस्मात् तदन्यक्रियानिमित्तेन प्रवर्तमानो हरिशब्दो-
ऽप्येति पदेऽपि नार्थसदक्रमः, हरिश्च हरिश्च हरी इत्यादी
“नरादात्रर्तव्येयः” [सि० ३-१-१११] इत्यनेनैकशेषो विहित, तत्रापि
पदसारूप्यादेवैकशेषः, न तु विभिन्नार्थयोस्त्वयोरर्थसारूप्यमिति न
नमित्यन्यनैकशेष इति समाधत्ते-नेति । समभिरुदस्यापि भाव-
निक्षेपमात्राभ्युपगन्तव्यमित्याह-अस्त्विति-समभिरुदस्यापीत्यर्थः ॥६॥

॥ इति समभिरुदनपरिणामरूपम् ॥

“व्यञ्जनाऽर्थविशेषान्वेषणपरोऽध्यवसायविशेष एव
 भूतः” ॥ “वंजण-अत्थ-तदुभए, एवम्भूओ विसेसेह” ॥
 [वि० आ० २१८५] इति सूत्रम् ॥

“व्यञ्जनाऽर्थयोरेवम्भूतः” इति तत्त्वार्थभाष्यम् ॥ [१.३६
 तत्त्वं च पदानां व्युत्पत्त्यर्थान्वयनियतार्थबोधकत्वाभ्युप-
 गन्तृत्वम्, नियमश्च कालतो देशतश्चेति न समभिरूढाति-
 व्याप्तिरपि। अयं खल्वस्य सिद्धान्तः—यदि घट-पदव्युत्पत्त्य-
 र्थाभावात् कुटपदार्योऽपि न घटपदार्यस्तदा जलाहरणादि-
 क्रियाविरहकाले घटोऽपि न घटपदार्योऽविशेषादिति।

अथ एवम्भूतनयं निरूपयति—

अत्रनेति—‘व्यञ्जनाऽर्थविशेषान्वेषणपरोऽध्यवसायविशेषः’ इति
 लक्षणम्, ‘एवम्भूतः’ इति लक्ष्यम्। व्यञ्जनस्य-शब्दस्य अर्थस्य च-
 वान्वयस्य यो विशेषः—व्युत्पत्तिनिमित्तक्रिया-देश-कालनियमलक्षणः,
 तदवगाहनपरः। उक्तार्थे सूत्रं प्रमाणयति—वंजण० इति—“व्यञ्जनाऽर्थ-
 तदुभयानेवम्भूतो विशेषयति” इति संस्कृतम्। तत्त्वार्थभाष्यसाम-
 तिमाह—अत्रनेति। तत्त्वं च एवम्भूतत्वं च। समभिरूढातिव्याप्तिपार-
 णायाह—नियमंयति—समभिरूढे यदा कदाचिद् यत्र कुत्रापि गोर्धन-
 क्रियाभावे गवि गौरिति व्यपदेशो भवतीति गोपदस्य गोरुपार्थं
 व्युत्पत्त्यर्थंक्रियया कालतो देशतश्च न नियत इति नोक्तलक्षणस्य
 तन्प्रातिन्याप्तिरित्यर्थः। एवम्भूताभिमन्तव्यमुपदर्शयति—अवमिति—‘यदि’
 इत्यादिनाजन्तरमेवामिधीयमान इत्यर्थः। अथ एवम्भूतनयस्य। ननु
 जलाहरणादिक्रियाविरहकाले घटपदव्युत्पत्तिनिमित्ताभावाद् यदि
 घटस्य न घटपदार्यत्वं तदा प्राणधारणलक्षणजीवनक्रियारूपजीवपद-
 व्युत्पत्तिनिमित्ताभावाद् तिरस्कारापि जीवत्वं न स्यादित्याहुते-

नन्वेवं प्राणधारणाभावात् सिद्धोऽपि न जीवः स्यादिति चेत्, एतन्नये न स्यादेव, तदाह भाष्यकारः—

“एवं जीवं जीवो संसारी प्राणधारणाणुभवो ।

सिद्धो पुनरजीवो जीवणपरिणामरहिजो ति” ॥२२५६॥

अत एव जीवो नोजीवोऽजीवो नोऽजीव इत्याकारिते० नैगमदेश-संग्रह-व्यवहारसूत्र-साम्प्रत समभिरुद्धा जीवं प्रत्यौपशमिकादिभावपञ्चकग्राहिणः, तन्मते व्युत्पत्ति-निमित्तजीवनलक्षणौदयिकभावोपलक्षितात्मत्वरूपपरिणामभावविशिष्टस्य जीवस्य भावपञ्चकात्मनः पदार्थत्वादित्यमी पञ्चस्यपि गतिषु जीव इति जीवद्रव्यं प्रतिपन्ति. नोजीव इति च नोशब्दस्य सर्वनिषेधार्थपक्षेऽजीवद्रव्यमेव, देशनिषेधार्थपक्षे च देशस्याप्रतिषेधाजीवस्यैव

नन्वेति । अत्रेष्टापत्तिरेव समाधानमित्याह—एतन्नय इति—पद्यम्भूत-नय इत्यर्थः । न स्यादेव सिद्धो न मवेदेव जीवपदार्थः । उक्तार्थे भाष्यकारवचनं संवादकृतयोपदर्शयति—तदाह भाष्यकार इति । एवं गति—“एवं जीवं जीवः संसारी प्राणधारणानुभवः । सिद्धः पुनरजीवो जीवणपरिणामरहितः” ॥१॥ इति संस्कृतम् । अत एव प्राणधारण-लक्षणजीवनकियाकाल पद्यम्भूतनये जीवत्वाभ्युपगमादेव । ‘ओप-शमिकादि०’ इत्यादिपदार्थौदयिक शायीपशमिक-शायिक पारिणामिक-भावानां ग्रहणम् । तन्मते नैगमादिपङ्कनयते । अमी नैगमादयः पद् नयाः । पञ्चस्यपि गतिषु—नराऽमर तिर्यग्-नारक-सिद्धगतिषु । जीव इति जीव इत्येवंस्वरूपशब्देन । नोजीव इति च नोजीव इत्येवंस्वरूप-शब्देन । ‘अजीवद्रव्यमेव’ इत्यनन्तरं ‘प्रतिपन्ति’ इत्यनुवर्तते, एव-मवेऽपि । देशनिषेधार्थं नो‘जीवः’ इत्यत्र ‘नोशब्दस्य’ जीवस्य देश-निषेधार्थन्यासः । देशस्याप्रतिषेधात्, यत्किञ्चिज्जीवदेशस्य प्रतिषेधेऽपि

देश-प्रदेशौ; अजीव इति नकारस्य मर्त्यप्रतिषेधार्थत्वात् पर्युदानाश्रयणान् जीवादन्यत् पुद्गलद्रव्यादिकमेव; नोऽजीव इति मर्त्यप्रतिषेधाश्रयणे जीवद्रव्यमेव, देशप्रतिषेधाश्रयणे चाजीवस्यैव देशप्रदेशौ। एवम्भूतस्तु जीवं प्रत्यौदधिकभावग्राहकः, तन्मते क्रियाविशिष्टस्यैव पदार्थत्वादित्ययं जीव इत्याकारिते भवस्यमेव जीवं गृह्णाति, न तु सिद्धम्, तत्र जीवनाथानुपपत्तेः; नोजीव इति चाजीवद्रव्यं सिद्धं वा; अजीव इति चाजीवद्रव्यमेव; नोऽजीव इति च भवस्यमेव। जीवदेश-प्रदेशौ तु सम्पूर्णग्राहिणाऽनेन न स्थानियेते, इत्यस्माकं प्रक्रिया। केचित् तु—“एवम्भूता-

तदीयान्यदेशस्याप्रतिषेधान्। अजीव इति अजीव इत्येवंस्वरूपप्रदानेन। नकारस्य न जीवोऽजीव इति समस्यमानस्य नञः। तन्प्रतिषेधात्सर्वसम्पूर्णजीवस्वरूपप्रतिषेधार्थत्वात्, तथा एवम्भूतजीवनिषेधे तद्देश-प्रदेशावपि निषिद्धावेव। एव 'सति जीवान्यन्तामाव पय प्रतिपादितः स्यात्त आह-परुदस्याश्रयणविति-प्रसज्यनिषेधाश्रयणे हि स्याद् अन्य-स्तावाचप्रतीतिः, पर्युदासस्तु तद्विप्रतरतदग्राही, तस्याश्रयणाद्ये-त्यर्थः। नोऽजीव इति नोऽजीव इत्येवंस्वरूपप्रदानेन। मर्त्यप्रतिषेधार्थत्वात् नकारस्य मर्त्यायि प्रत्येकं मर्त्यप्रतिषेधार्थत्वाश्रयणे।' इति नञोः प्रत्यय-मर्त्यं मर्त्यम् इति न्यायान् जीवद्रव्येव प्रतियन्ति। देशप्रतिषेधात्सर्वे नोऽजीवस्य देशप्रतिषेधार्थत्वाश्रयणे। नैगमादीनां पण्णां जीव इत्यादावभिप्रायत्वान्यमुपदर्शयतेभ्य एवम्भूतस्य तथाभिप्रायवैकल्यपणु-पदर्शयति-एवम्भूतविति। मन्मते एवम्भूतनयनेन। 'अवम्' इत्यस्य 'एवम्' इत्यनेन स्वकथ्यः। एवम् एवम्भूतनयः। अत्र सिद्धे। जीवनाथ-सुगताः जीवनाथस्य प्राणधारणस्यानुपपत्तेः। नोऽजीव इति मर्त्यादि-रूपम्। तद्विप्रतरतदग्राहिणा एवम्भूतनयनेन। एवम्भूतमन्मतेन दिग्मन्मतेनोपदर्शयति-

भिप्रायेण सिद्ध एव जीवो भावप्राणधारणात्, न तु संसारी" इति परिभाषन्ते, तदाहुः—[द्रव्यसंग्रहे]

"निकाले च तु पाणा इन्द्रियबलमाउ आणपाणा ए ।
व्यहारा सो जीवो जिच्छयदो हुचेदणा जस्स" ॥३॥इति ।

न च द्विचेतनाशाली संसार्यपि जीव एवेति वाच्यम्, शुद्धचैतन्यरूपनिश्चयप्राणस्य सिद्धेनैव धरणात् । न च संसारिचैतन्यमपि निश्चयतः शुद्धमेवोपरागस्य तेन प्रतिक्षेपात्, तदुक्तम् [द्रव्यसंग्रहे]—

"मगण-गुणठाणेहि अ चउदस य ह्वंति तह असुद्धणया।
विण्णेया संसारी संव्वे सुद्धा उ(हु) सुद्धणया" ॥१३॥
इतीति वाच्यम् ;

पकीकृतनिश्चयेन तथाग्रहणेऽपि पृथक्कृतनिश्चयमेदेन

—वेगित्विति—'परिभाषन्ते' इत्यनेनान्वयः । पूर्वं सिद्धे श्वास प्रश्वासादि-
लक्षणप्राणधारणनियेधादजीवत्वमावेदितम्, एतन्मते च भावप्राण
धारणलक्षणजावपदार्थाभ्रयणेन सिद्धमात्रस्य जीवत्वमुपदर्शितम् ।
उक्तार्थे संवादमाह—तदाहुविति । निष्काले इति—'निकाले च द्वौ प्राणा
इन्द्रियरज्ज्मायुराग-प्राणौ च । उपवहायान् स जीवो निश्चय-
तोऽचेतने यस्य" ॥ इति संस्कृतम् । 'न च' इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्य-
नेनान्वयः । शुद्धचैतन्यं जीवे नास्तीत्यभिप्रायेण निषेधहेतुमाह—शुद्ध-
चैतन्यमेवेति । न चू इति 'वाच्यम्' इत्युत्तरेण योगः । उपरागस्य-
धारणीयकर्मसम्बन्धस्य । तेन निश्चयेन । मगण- इति—'मार्गणगुण-
स्थानेश्च चतुर्दश च भवन्ति तथा अशुद्धनया । विज्ञेयाः संसारिणः
स्यं शुद्धास्तु शुद्धनया" ॥ इति संस्कृतम् । निषेधे हेतुमाह—पकीकृत-
निश्चयेन—चैतन्यत्वेन सर्वचैतन्यानामस्यमेवेत्येवम्भूतसंप्रहनिश्चय-
नयेनेत्यर्थः । तथाग्रहणेऽपि संसारिचैतन्यस्य शुद्धत्वेन ग्रहणेऽपि ।
पृथक्कृतनिश्चयमेदेन तत्तदात्मस्यरूपचैतन्यं तत्तदात्ममेदेन विधिप्रमेये-

तदग्रहणादिति; तच्चिन्त्यम्-एवम्भूतस्य जीवं प्रत्यौदयिक-
 भावग्राहकत्वात् । न चास्य क्रियाया एव प्रवृत्तिनि-
 मित्तत्वाद् धात्वर्थ एव भावनिक्षेपाश्रयणे शुद्धधर्मग्राहक-
 त्वमप्यनायासमिति वाच्यम्, यादृशधात्वर्थमुपलक्षणी-
 कृत्येतरनयार्थप्रतिसंधानं तादृशधात्वर्थप्रकारकजिज्ञासार्थव
 प्रसङ्गसङ्गत्यैवम्भूताभिधानस्य साम्प्रदायिकत्वात्, अन्यथा

त्येवं तच्चैतन्यविशेषग्राह्निश्चयविशेषेण । तदग्रहणात् संसारि-
 चैतन्यस्य शुद्धत्वाग्रहणात् । तच्चिन्त्यमिति-एवम्भूतनये सिद्धस्यैव
 भावप्राणधारणाजीवत्वमिति द्विगम्बरमत चिन्त्यमित्यर्थः । चिन्ता-
 योजं प्रकटयति-एवम्भूतस्त्विति-शुद्धचैतन्यं च परिणामिकमिति तद्-
 ग्राहकत्वाभावात् तदाश्रयणेन सिद्धस्य जीवत्वं तन्मते इति भावः ।
 'न च' इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्वयः । अस्य एवम्भूतस्य, मते
 इति शेषः । क्रियाया एव प्राणधारणक्रियाया एव । प्रवृत्तिनिमित्त-वत्त्वं
 जीवपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । एतावताऽपि भावप्राणधारणं न लब्ध-
 मित्यत आह-कारणे पवेति-प्राणधारणलक्षणधात्वर्थं पवेत्यर्थः । भाव-
 निक्षेपाश्रयणे-भावनिक्षेपश्च भावमेवाभ्युपैति, भावप्राणता च शुद्ध-
 चैतन्यस्यैवेति तदाश्रयणे । शुद्धधर्मग्राहकत्वमपि चैतन्यलक्षणशुद्धधर्म-
 ग्राहकत्वमप्येवम्भूतनयस्य । नैगमादित्येषु व्युत्पत्तिनिमित्तजीवनल-
 क्षणीव्यधिकभावरूपधात्वर्थमुपलक्षणीकृत्य तदुपलक्षितात्मत्वविशिष्ट
 एव जीवपदार्थः प्रतिसन्धीयते, तथा च व्युत्पत्तिनिमित्तजीवन-
 लक्षणव्यधिकभावरूपधात्वर्थप्रकारकज्ञानं मे जायतीमितीच्छदीय तादृ-
 शज्ञानत्वाधनैवम्भूतनयाभिधानं सम्प्रदायसिद्धम्, अत एवम्भूतनय-
 तन्मात्तत्त्वज्ञानमेव जीव इत्याकारित्वात् युक्तमित्याशयेन निषेधहेतुमुप-
 धारयति-कारणधात्वर्थमिति-शुद्धचैतन्यरूपप्राणधारणमुपलक्षणीकृत्य तु
 नेतरनयार्थप्रतिसंधानम्, अतो न सिद्धो जीव इत्यमिमत एवम्भू-
 तस्येति । अन्यथा उपरीत्यतन्मुपगमे । एतादपि भावनिक्षेपाश्रयणे-

तत्रापि निक्षेपान्तराश्रयणेऽनवस्थानात्, प्रकृतमात्रापर्य-
वमानादद्वैते शून्यतायां वा पर्यवसानात् । किञ्चैतादृशु-
परितनैवम्भूतस्य प्राक्तनैवम्भूताभिधानपूर्वमेवाभिधानं
युक्तम्, अन्यथाऽप्राप्तकालत्वप्रसङ्गात् । तस्माद् व्यवहाराद्य-
भिमतव्युत्पत्त्यनुरोधेनौदयिकभावाद्ग्राहकत्वमेवास्य, सूरि-
भिरुक्तं चैतदिति स्मर्तव्यम् । न चेन्द्रियरूपप्राणानां
क्षायोपशमिकत्वात् कथमेवम्भूतस्यौदयिकभावमात्र-
ग्राहकत्वमित्याशङ्कनीयम्, प्राधान्येनायुष्कर्मोदयलक्षण-
स्यैव जीवनाथस्य ग्रहणात्, उपहतेन्द्रियेऽप्यायुरुदयेनैव
जीवननिश्चयात् । ननु यदि जीवं प्रत्यौदयिकभाव एव

सन्वेद्यत्वलक्षणभावप्राणधारणेऽपि । भवत्यनप्रस्थानं किं गच्छि-
मियत आह-प्रवृत्तेति । अद्वैते शून्यतायामपि एवम्भूतनयाभिप्रायस्य
पर्यवसानमस्नेतापताऽपि न न निश्चिदपचीयत इत्यु-
क्ततामा-
स्मति स्वीकुर्याद् यथाशाम्बरस्तदाऽप्याह-किञ्चित् । श्रेणिक्रमेणैवो
पर्यवहणं युक्तं न तु श्रममतिप्रत्यैव तद् युक्तमिति प्राक्तनमौद-
यिकप्राणधारणलक्षणजीवननियामविशिष्टो जीवो जीवपक्षमिधेय इत्ये-
वम्भूताभिप्रेतमुपदर्शयं तदनन्तरं सूक्ष्मसूक्ष्मतरतरीयविचाराश्रयणे-
नैतादृशुपरितनैवम्भूतस्याभिधानं युक्तं सूक्ष्मविचारस्य स्थूलविचार-
पूर्वस्वरूपव्याह-गतादिति-सनन्तरोपदर्शितरूपेत्यर्थः । प्रवृत्तेति-‘अमी
पञ्चस्यपि गतिषु’ इत्यादिनोपदर्शितेत्यर्थः । ‘अभिधानपूर्वम्’ इत्यन्या-
भिधानं पूर्वमस्येति विग्रहः । अन्यथा प्राक्तनैवम्भूताभिधानमन्यै-
वैतादृशुपरितनैवम्भूतस्याभिधाने । उपसंहारति-तस्मादिति । अथ
एवम्भूततयम् । न चेत्तत् स्वरूपनामाप्रमित्याह-सुरिभिरिति । ‘न व’
इत्यस्य ‘आशङ्कनीयम्’ इत्यनेनान्वयः । निषेधे हेतुमाह-प्राधान्येनेति-
अन्यन् रूपम् । सिद्धस्य जीवस्य भवप्रभियुक्तभिहितमेतं सति
कथं सङ्गमिति शङ्कते-नान्विति । तद्रेषमाद्यभिप्रायेणोक्तं न त्वैव-

गृह्यत एवम्भूतेन, कथं तर्हि भावप्राणयोगाद् भवतामपि सिद्धस्य जीवत्व मलयगिरिप्रभृतिभिरुक्तमिति चेत्?, भावपञ्चकग्राहिनैगमाद्यभिप्रायेणेति गृह्यण, अत एव प्रज्ञापनादौ जीवनपर्यायविशिष्टतया जीवस्य शाश्वतिकत्वमभिदधे । यदि पुनः प्रश्नकन्यायाद् विशुद्धतर-नैगमभेदमाश्रित्य प्रासुक्तप्रग्रन्थमाथा व्याख्यायते परं, तदा न विश्विदस्माक दुष्पतीति किमर्त्पीयसि हृदतरक्षो देन? सिद्धोऽप्येतन्नये सत्त्वयोगात् सत्त्वः, अतति सततम परापरपर्यायान् गच्छतीत्यात्मा च स्यादेव । अस्याप्यु-पशिततत्त्वो भावनिक्षेप एवाभिमत. ७३। तदेव लक्षिताः सत्तापि नयाः ॥ एतेषु च यद्यपि क्षणिकत्यादिसाधने

म्भूताभिप्रायेणेति समाधत्ते-भावपरैति ओदयित् क्षणिक द्वायेप शमि-हीपशमिक परिणाभिरभाउपञ्चकेत्यर्थः । अत एव नैगमाद्यभि प्रायेण तथोक्तत्वादय । एवम्भूतनय परित्य य नैगमविशेषाध्ययनेन दिगम्बरैरेतदुच्यमानं तु सङ्गतमेव न तत्रारमान विद्येय इत्याह- -यदि पुनरिति । प्रायुक्तवप्र ३३ ॥ त्रिपाले च दुपाण० इत्यादि माथा । परं दिगम्बरे । आनाय श्वेताम्बराणाम् । एवम्भूतनये एतद्विशा जीवपदवाच्यो न भवति सिद्ध पर सत्त्वपदवाच्य आत्मपदवाच्यमथ भवत्येव, तद्दृश्युपत्तिनिमित्तस्य तत्र सत्त्वादि-याह-गिद्धोऽपीति । एतन्नय एवम्भूतनये । एवम्भूतनयस्यापि भावनिष्पन्नाप्रायुगमन्त् च मित्याह-अस्मापीति एवम्भूतनयस्यापीत्यर्थः ॥३१

॥ इत्येवम्भूतनयनिरूपणम् ॥

तत्र लक्षणतः मानयनिरूपणमपि परिणमातमित्युपमासि- एवमिति । यदि नये स्वस्वद्विरर्थान्नायतमेय दिव्यते तर्हि नसन्न येन क्षणिकपरादिसाधनप्रयुक्तं नि-यन्नादिपराकरणमेवातातुये याश्चमाणमेव प्रसन्नमित्यत आह-एतत् प्रति-रक्षितमनयेषु

नित्यत्वादिपरारूढणमेकान्तानुप्रवेशादप्रमाणम्, तथापि परेषां तर्क इव प्रमाणानां स्वरूपविशेषरूपाणामनुग्राहकत्वादुपयुज्यत इति सम्भाव्यते, तस्य तु बहुभ्रुता विदन्ति । एतेषु च बलवत्त्रायलवत्त्वादिविचारेऽपेक्षैव शरणम्, निश्चय व्यवहाराभिमतकारणानामानन्तर्य पारम्पर्यव्यवस्थितानामप्यपेक्षाऽविशेषात्, प्रवेण परस्योपक्षयाद् विशेष इति चेत्, न-इच्छामात्रशरणत्वात् ।

चेत्यर्थं । परेषां नैयायिकादीनाम् । तर्को यथा प्रमाणानामनुग्राहकत्वादुपयुज्यते तथा स्वरूपविशेषरूपाणां नयानामनुग्राहकत्वात्प्रित्य त्वान्निपरारूढणमुपयुज्यते, नहि प्रमाणमेवानुग्राहकमिति नियमस्तथा सति आहार्यारोपरूपस्य तर्कस्यापि प्रमाणानुग्राहकत्वं परस्मिन् न स्यादिति नित्यत्वादिनिराकरणस्याप्रमाणस्यापि नयानुग्राहकत्वं न दुष्प्रमित्याशयः । एतेषां बलवत्त्वाऽवलवत्त्वादिविचारोऽप्यपक्षात् एव तत्रैको नय एतन्नापक्षया बलवानप्यनयापक्षया तुल्य इत्येकत्रापि नये आपक्षिके बलवत्त्वाऽवलवत्त्वे न त्रिरुद्धे इत्याह-एतु चिति । यजानन्तयण कारण यद्य पारम्पर्येण कारणतयोरपि कारणत्यमविशिष्टमेव अवेक्षाया विश्लेषादित्याह विवेकित-निश्चयनये यदेजायपरितपूर्ववति तदेव कारणमिति तस्यानन्तर्यव्यवस्थितत्वम्, व्यवहारनये व्यवहितपूर्ववत्त्वापि कारणतया ध्ययद्वियमाणत्वात् कारण भवत्येवेति तस्य पारम्पर्यव्यवस्थितत्वमिति शङ्कते पूर्ववति पूर्वणानन्तरकारणेनापरस्य परम्पराकारणस्य । व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिरित्युपगम एवानन्तरकारणेन परम्पराकारणस्यान्यथासिद्धिरिति स्वेच्छापरिऋतिपत्तनियमत एव, एव च व्यापारिणा व्यापारस्यान्यथासिद्धिरिति नियमोऽपीच्छया किं न स्यादिति समाभत्ते-न इच्छामात्रशरणत्वमिति । ज्ञाननयान् ज्ञियानये

क्रियानये स्वविषयसमवधाननियतेतरविषयसमवधानं
विशेषः, इति चेत्, न- चरमकारणीभूतक्रियाजनकज्ञान-
विषयत्वात् ज्ञाननयस्यापि विशेषात् । क्रियानये कार्योप-
यिको विशेषः, ज्ञाननये तु व्यवहारोपयिक इति चेत्,
न- ज्ञाननयविशेषस्यापि परम्परया कार्योपयिकत्वात्,
पारम्पर्यानन्तर्ययोर्विशेषश्चेच्छामात्रादेवेत्युक्तम् । अत
एव 'इतरकारणविशिष्टं चरमकारणं सामग्री' इति साम-
ग्रीलक्षणमन्यत्र निराकृतम्, विनिगमनाविरहात् । न च

विशेषमादादृते-विज्ञान इति- परम्भूतनय इत्यर्थः । परम्भूतनये
क्रियाया प्राधान्यात् क्रियानयस्य बोध्यम्, ततो ज्ञाननये विशेषो
पददर्शनेन समाधत्ते नति । विशेषेऽपि विशेषमादादृते-विज्ञान इति ।
अत्रविशेषस्योभयत्र समानत्वेन न विशेषकत्वमिति समाधत्ते-न-
ज्ञाननयविशेषत्वः स्वीयति । पारम्पर्यानन्तर्यकृतविशेषस्येच्छामात्रशरणत्वेन
न विशेषकत्वमित्याह-परम्परेति । 'अत एव' इत्यस्य 'निराकृतम्'
इत्यनेन सम्बन्धः, अत एव इच्छामात्रशरणत्वादेव । इच्छामात्रशर-
णत्वेन विनिगमनाविरहः यत्रोपदर्शितो भवतीत्याह-विनिगमनाविरहात्-
इतरकारणविशिष्टं चरमकारणं सामग्री चरमकारणविशिष्टानीतर-
कारणानि वा सामग्रात्यत्र विनिगमकस्य अस्यचिदभावाद् द्वितीय
पन्थाधरणे परम्परकारणस्यापि प्राधान्यमन्यत्रादित्याशयः । न च
चरमकारणस्य सान्नादेन सम्बन्धः कारणत्वारच्छेदकसम्बन्धः,
परम्परकारणस्य तु स्वजन्य-यापात्वरजादिस्त्वयेति सम्बन्धत्वात्
मितरकारणविशिष्टं चरमकारणं सामग्रीत्यत्र विनिगमकमित्याशयश्च
प्रतिनियति-न नति । चरमकारणे इतरकारणविशिष्टं सामानाधिकर-
ण्यसम्बन्धेन तत्र चेतनकारणस्याधिकरणता परम्परसम्बन्धरूपकारण-
तात्वेदेव सम्बन्धात्च्छेदकैव निविष्टेति सम्बन्धघटयतया तदुग्रहस्या
यस्य च सम्बन्धत्वात्सिद्धिरिति प्रतिपद्येत्तुमुपन्यस्यति-विश्वस्ये

सम्बन्धलाघवं विनिगमकम्, विशेष्य इव विशेषणे तत्सम्बन्धग्रहावश्यकत्वे तदसिद्धेरिति दिक् । स्यादेतत्-
 कुर्वद्रूपत्वाच्चरमकारणमेव क्रियानयाभिमतं कारणं युक्तम्,
 नान्यत्, अत एव क्रियासिद्धयैव कुर्वद्रूपत्वोपपत्तौ
 क्रियमाणं कृतमेवेति धदन्ति । न चैवं कृतकरणासमाप्तिः,
 सिद्धस्यापि साधने करणव्यापारानुपरमादिति वाच्यम्,
 कार्यमुत्पाद्य क्रियोपरमेण तत्समाप्तेः । न च यादृशव्या-
 पारवतां दण्डादीनां पूर्वं सर्वम्, तादृशानामेव तेषां क्वचिद्

ति। तदसिद्धेः सम्बन्धलाघवासिद्धेः । 'स्यादेतत् कुर्वद्रूपत्वाच्चरमकारणमेव
 क्रियानयाभिमतं युक्तम्' इत्यारभ्य 'गम्भीरनयमतं क्रियदिह विधि-
 च्यते' इत्यन्तं क्रियानयोपपादिका प्रश्नस्वरूपेणोल्लिखितैका फकिका ।
 समर्थस्य बिलम्बायोगात् कुशलस्थवीजं यद्यङ्कुरसमर्थं तदा
 तदानीमप्यङ्कुरं कुयदिव, अथासमर्थं तदा तेन कदाचिदप्यङ्कुरं
 न स्यादेव, अङ्कुरकायांऽसमर्थशिलाशकलतः कदाचिदप्यङ्कुर-
 जननात् । सहकारिसमवधाने सति सामर्थ्यं तद्वसमवधानेऽसामर्थ्य-
 मित्यपि न युक्तं स्वयमसामर्थ्यं सहकारिभिरपि सामर्थ्यासम्भवात्
 स्वयं सामर्थ्यं चालं सहकारिभिः । किञ्च-सहकारी तत्र किञ्चिद्-
 पकारं विदधाति न वा ? द्वितीयेऽनुपकारिणस्तस्यापेक्षाऽयोगान्,
 भाग्यं उपकारेऽपि कर्तव्ये सहकायेन्तरापेक्षाऽऽवश्यकीत्यनवस्थे-
 त्वादियुक्तिभिः कुर्वद्रूपत्वलक्षणवैजात्येनैव कारणत्वम्, कुर्वद्रूपत्वं
 च चरमकारणस्यैवेति कुर्वद्रूपत्वाच्चरमकारणमेव कारणं युक्त-
 मित्यर्थः । नान्यत् चरमकारणादन्यञ्च न कुर्वद्रूपमिति न तत्कारणम् ।
 अत एव कुर्वद्रूपत्वाच्चरमकारणस्यैव कारणत्वादिय । 'न च' इत्यस्य
 'वाच्यम्' इत्यनेनान्ययः । एव क्रियमाणं कृतमेवेत्युपरामे । कृतकर-
 णासमाप्ता हेतुमाह-सिद्धस्यापि साधने इति-निष्पन्नस्यापि निष्पादन
 इत्यर्थः । प्रतिशेषे हेतुमाह-शशंणुपायेति । तत्समाप्तेः कृतकरणसमाप्तेः ।
 'न च' इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्ययः । यादृशव्यापारवतां चरमकारण-

घटोत्पत्त्यनन्तरमपि सत्त्वं भवेत्, तदा तदुत्पत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, स्थूलतत्सत्त्वेऽपि सूक्ष्मक्रियाविगमात् । न च तत्क्रियाया घटोत्पत्तेः प्राक् सत्त्वे तदापि तदुत्पत्तिप्रसङ्गः, असत्त्वे च कार्याव्यवहितपूर्ववृत्तित्वाभावेन कारणत्यानुपपत्तिरिति वाच्यम्, कार्यव्याप्यतावच्छेदकपरिणामविशेषरूपकारणतायाः कार्यसहवृत्तितानियमात् । अत एव कुर्वद्रूपत्वमप्रामाणिकम्, वीजत्वादिना साङ्कर्याज्जातिरूपतदसिद्धेरिति निरस्तम् । अथैवं चक्रप्रमणा-

चतुर्कलक्रियापताम् । पूर्वं घटोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वम् । तद्व्याप्यतामेव तादृश्यापारपतामेव । तेषां दण्डादीनाम् । तदा घटोत्पत्त्यनन्तरकाले । तदुत्पत्तिप्रसङ्गः । निषेधे हेतुमाह-स्थूलतत्सत्त्वेऽपीति-स्थूलतादृश्यापारसत्त्वेऽपीत्यर्थः । सूक्ष्मक्रियाविगमात् कुर्वद्रूपात्मकक्रिया-ऽभ्यासात् । 'न च' इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेन योगः । तद्विशेष्य घटोत्पत्तिकुर्वद्रूपदण्डादिक्रियायाः । तदापि घटोत्पत्तिप्रसङ्गोऽपि । तदुत्पत्तिप्रसङ्गः । घटोत्पत्तिप्रसङ्गः । असत्त्वे च घटोत्पत्तेः प्राक्काले घटोत्पत्तिकुर्वद्रूपदण्डादिक्रियाया अभावे च । यदा च कारणस्य परिणामविशेषतः सत्त्वं तदा कार्यमित्येव कार्य कारणयोः समतमयत्वेन व्याप्तिरिति कार्योपत्तिकाल एवोक्तपरिणामविशेषलक्षणकारणमिति हेतुमुपदर्शयति-अथैति तादृशपरिणामविशेषश्च कुर्वद्रूपत्वमेवेति कुर्वद्रूपत्वमपि प्रामाणिकमेवेत्याशयः । अत एव उक्तव्याप्यतावच्छेदकताया कुर्वद्रूपत्वस्य सिद्धत्वादेव, अस्य 'निरस्तम्' इत्यनेनान्वयः । वीजत्वादिनि-आदिपदार्थ दण्डादेरुपग्रहः, वीजत्वाभाववति घटकुर्वद्रूपात्मकदण्डादौ कुर्वद्रूपत्वस्य सत्त्वम्, कुर्वद्रूपत्वाभाववति कुर्वद्रूपत्वस्य वीजत्वस्य सत्त्वम्, उभयोश्च कुर्वद्रूपात्मकरीजे सत्त्वमिति सादृश्यम्, वीजत्वव्याप्यतया कुर्वद्रूपत्वाभ्युपगमोऽपि न सम्भवति तत्रापि सादृश्यादिना सादृश्यसम्भवात् । अतस्तदसिद्धे जातिरूपस्य

दुपलक्षितदीर्घक्रियाकाले कृतो न दृश्यते घटः ? यदि क्रियमाणः कृत एवेति चेत्, न- क्रियाया दीर्घकालत्वा-
सिद्धेश्चरमसमये तदभ्युपगमात्, घटगताभिलापोत्कर्ष-
वशादेव मुन्मर्दनाद्यान्तरालिककार्यकरणवेलायां घटं
करोमीति व्यवहारात्; तदुक्तम्-[वि० भाष्ये]-

“पहममयकञ्चकोटी-णिरयेस्वो घटगयाहिलासो सि ।

पहममयकञ्चकालं धूलमईं घडंमि लाएसि” ॥२११८॥इति ।

कुर्यद्रूपद्रव्यासिद्धेः, जातिरूपस्य तस्याभावेऽपि परिणामविशेष-
स्यस्य तस्य सम्भव एवेति निरासहेतुः । ननु मृदानप्यन तन्मर्दन-
त्यक्तोपरिस्थापन-चक्रधमणादिक्रियाकालाः तयोऽपि घटोत्पादना-
नुकूलत्वाद् घटस्य क्रियमाणकालस्य एवेति चरमक्रियासमय इव,
तत्तत्पूर्वक्रियाकालेऽपि घटस्य क्रियमाणत्वे कृतत्वभावाविशेषस्य
सनत्स्य प्रत्यक्षं स्यादित्याशङ्कते-अथेति । एवम् एतन्मते क्रिय-
माणस्य कृतत्वाम्युपगमे । घटकुर्यद्रूपात्मिका क्रिया यदनन्तरं घटो
भवत्येव तदानीमेव, न तु दीर्घकालिकी सेति चरमसमय एव
क्रियमाणस्य तदानीमेव च कृतत्वमिति न पूर्वसमये घटोपलब्धिरिति
समाधत्ते-नेति । तदभ्युपगमात् घटकुर्यद्रूपात्मकक्रियाऽभ्युपगमात् ।
ननु यदि चरमसमय एव घटस्य क्रियमाणत्वं तदा मुन्मर्दनादि-
वेलायां घटं करोमीति व्यवहारानुपपत्तिरित्यत आह-घटगतेति-
घटस्य निष्पत्तिर्यद्यपि चरमसमय एव, तथा घटमयनगोचरोत्कटे-
रजावृशादेव मुन्मर्दनादिवेलायामपि घटं करोमीति व्यवहार इत्यर्थः ।
उक्तार्थे भाष्यसम्प्रतिमुपदर्शयति-तदुक्तमिति । पक्षमय० इति-“प्रति-
समयकार्यकोटीनिरपेक्षो घटगताभिलापोऽसि । प्रतिसमयकार्यकालं
स्पृष्टमते ! घटे लगयसि” इति संस्कृतम् । क्रियमाणस्य कृतत्व-
मेव यदि तर्हि कृतं निष्पन्नमेवेति तत्र नित्यावैक्यत्वमिति न
शङ्कनीयम्, क्रियात एव तद्विष्पत्तिर्भवति, क्रियामन्तरेण कृतत्व-
स्यैवाघटनान्त्वेन निष्ठार्थे नित्याया साकृत्यादित्याह-कृतत्वमिति ।

कृतस्यैव करणे क्रियावैफल्यमित्यपि न रमणीयम्, क्रिययैव निष्ठां जनयित्वा कार्यस्य कृतत्वोपादनात् । कृतमेव क्रिया जनयति, नाकृतम्, असत्त्वात्, क्रियाजनितत्वाच्च कृतमित्यन्योऽन्याश्रय इति चेत्, न- घटत्वादिनैव घटादिक्रियाजन्यत्वात्, तत्र कृतत्वाप्रवेशादादादेव समाजात् कृतत्वोपपत्तेः । यदि च क्रियमाणं न कृतम्, तदा क्रियासमये कार्याभावात् तत्पूर्वं तत्पश्चाच्च कारणाभावात् तत्कार्यं न भवेदेव । सामग्र्यास्तदुत्तरसमय एव कार्यव्याप्यत्वोपगमाच्च दोष इति चेत्, न- सामग्रीसमयस्यैव कार्यव्याप्यत्वोपगमौचित्यात्, व्याप्तावुत्तरत्याप्रवेशेन

कृतस्य क्रियातो भावेऽन्योऽन्याश्रयमाशङ्कते-कृतमेवति । अतस्त्वात् अटतस्यासत्त्वादभावात्, तथा च कृतत्वे सति क्रियाजन्यत्वम्, क्रियाजन्यत्वाच्च कृतत्वमित्यन्योऽन्याश्रय इत्यर्थः । कृतत्वावच्छिन्न प्रति क्रियात्वेन कारणत्वमित्येष नेष्यते, येनाऽन्योऽन्याश्रय स्यात् किन्तु घटत्वावच्छिन्न प्रति क्रियात्वेन कारणत्वम् क्रियात् उत्पन्नत्वाच्च कृतत्वमयात् सिद्धमिति समाधत्ते वेति । तत्र क्रियाजन्यत्वायाम् । क्रियमाणस्य कृतत्वानभ्युपगमे दण्डमाह यदि गति । तत्पूर्वं क्रियासमयात् पूर्वम् । तत्पश्चात् क्रियासमयात् पश्चात् । यदा सामग्री तदनन्तरं कार्यं भवत्येव व्याप्तिरिति क्रियासमयात् पश्चात् कारणाभावेऽपि क्रियासमये कारणस्तरान् कार्यं स्यादेवेति शङ्कते-साक्षात् इति । तदुत्तरसमय एव सामग्र्युत्तरसमय एव । नैव दोष न कार्याभवनलक्षणो दोष । यदा सामग्री तदा कार्यमिति समसमयत्रेणैव तयोर्वाप्तिर्गण्यतात्, न तु यदा सामग्र्युत्तरसमय तदा कार्यमिति व्याप्तिर्गण्यतादिति समाधत्ते-वेति । यदा कारणाभावास्तदा कारणाभावात् इत्येव व्याप्तिर्न तु यदा कारणोत्तरत्याभावास्तदा कारणाभावात् गौरवादिनि कारणोत्तरत्वात् कारणाभावात् कारणाभावात् इत्येव व्याप्तिरिति

लाघवात्, कारणाभावस्यैव कार्याभावव्याप्यत्वेन कार-
णोत्तरकालेऽपि कार्यासिद्धेश्च । अथ क्रियमाणमित्यत्र
वर्तमानत्वमानशोऽर्थः, कृतमित्यत्र चातीतत्वं निष्पत्तयः;
तत्र वर्तमानत्वं विद्यमानकालवृत्तित्वम्, अतीतत्वं च
विद्यमानध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वम्, विद्यमानत्वं च
तत्तत्प्रयोगाधारत्वम्, प्रयोगत्वं च तत्तदर्थोपस्थित्यनु-
कूलन्यापारत्वं तिप्युच्चारणादिसाधारणं तदादेर्वुद्धि-
स्यत्वबल्लडादेः शक्यतावच्छेदकतत्तत्कालानुगमकम्, तच्च
वर्तमानत्वमतीतत्वं वा धात्वर्थेऽन्वेति; धातूत्तरप्रत्यय-
जन्यकालप्रकारकयोधे समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या धातु-
जन्योपस्थितेहेतुत्वात्, अत एव नातीतघटज्ञानाश्रये घटं

त्याह-कारणाभावस्यैवेति । क्रियमाणत्व कृतत्वयोर्विरोधात्तत्र सम्भव
इति क्रियमाणं कृतमित्यन्वयानुपपत्तिरित्याशङ्कते-शब्देति । तयोर्विरो-
धोपपत्तये तत्स्वरूपविशेषाऽवबोधनाय चाऽऽनदाद्यर्थेणुपदर्शयति-
क्रियमाणमित्येति । निष्पत्तयः तत्प्रत्ययार्थः । तत्र वर्तमानत्वातीतत्वयो-
र्मध्ये । तदादेरिति-बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तिरिति तच्छ-
क्यतावच्छेदकरय घटत्व पटत्वादेरनुगमकं यथा बुद्धिस्थत्वं तथा
तत्तत्प्रयोगाधारकालवृत्त्यावौ शक्तस्य लडादेः शक्यतावच्छेदकतत्त-
त्कालानुगमकं वर्तमानत्वादिकमित्यर्थः । समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्येति-
विशेष्यतासम्बन्धेन धातूत्तरप्रत्ययजन्यकालप्रकारकयोधं प्रति विशे-
ष्यतासम्बन्धेन धातुजन्योपस्थितिः कारणमिति विशेष्यतासम्बन्धेन
धातुजन्योपस्थितिर्धार्थ पवेति तत्रैव धातूत्तरप्रत्ययार्थेऽन्यान्यप-
इत्याशयः । अत एव प्रत्ययार्थस्य वर्तमानत्वातीतत्वादेर्धात्वर्थेऽन्वया-
देव । घटं जानातीत्यत्र कृतप्रत्ययार्थस्य वर्तमानत्वस्य शाधात्वर्थे
ज्ञानेऽन्वयेनातीतज्ञाने तद्व्याघेने नातीतघटज्ञानमादाय घटं जानातीति

जानातीति प्रयोगप्रसङ्गः, न चैवमारम्भसमये पचतीति प्रयोगो न स्यात् तदा पाकाभावादिति वाच्यम्, स्थूलकालमादाय तत्समाधानात्, तस्मात् क्रियमाणं कृतमित्यन्वयानुपपत्तिरिति चेत्, न-एवं सत्यारम्भकाल इव तत्पूर्वकालेऽप्येकस्थूलकालसम्भवेन पचतीति प्रयोगप्रसङ्गाद् व्यवहारानुकूलप्रयोगादरस्य वस्तुसाधकत्वात्, अन्यथा 'पुरुषो व्याघ्रः' इति प्रयोगात् पुरुषस्यापि व्याघ्रत्वप्रसङ्गः। किञ्च, एवं 'नष्टो घटः', 'नश्यन् घटः' इत्यादिप्रयोगव्यवस्थार्यां तत्र का गतिः?, नाशस्योक्तातीतत्वायोगात्, नष्टेऽपि घटे

प्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थः। 'न च' इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्वयः। एव प्रत्ययार्थस्य वर्तमानत्वादेर्धात्वर्थ एवान्वयाभ्युपगमे। आरम्भसमये पाकारम्भकाले। तदा पाकारम्भकाले। पाकारम्भक्षणमारभ्य यावता कालेन पाको निष्पद्यते तावान् सर्वोऽपि कालः पाकाधिकरणतया विवक्ष्यते, स च सूक्ष्मरूपेणानेकोऽपि, स्थूलरूपेणैक एव, तादृशवर्तमानकालश्च पाकारम्भसमयादरभ्य पाकपरिसमाप्ति यावदेक एवेति तद्गुत्तित्वात् पाकारम्भसमयेऽपि पचतीति प्रयोगः स्यादेवेति समाधत्ते-स्थूलकालमादायेति। तत्समाधानात् पाकारम्भसमये पचतीति प्रयोगसम्भवात्। शङ्किता स्वाभिप्रेतमुपसंहरति-तस्मादिति। समाधत्ते-नेति। एव तर्हि स्थूलकालमुपादाय पाकारम्भकाले पचतीति प्रयोगस्योपपादने। तत्पूर्वकालेऽपि आरम्भकालात् पूर्वकालेऽपि। ननु पाकारम्भपूर्वकाले पचतीति न व्यवहियत इति न तत्कालव्यापिरस्थूलकालमुपादीयते, पाकारम्भकाले तु भवति तथाव्यवहार इति तत्कालव्यापिरस्थूलकालमुपादाय तथाव्यवहारसम्भव इत्यत आह-व्यवहारानुकूलप्रयोगादरस्येति। अन्यथा व्यवहारानुकूलप्रयोगतोऽपि यस्तुतिज्ज्ज्भ्युपगमे। उक्तातीतत्वायोगात्-यद्यपि नाशस्य पूर्वमेव

विद्यमाननाशप्रतियोगित्वाद् वा । अध तत्रातीतत्वं वर्तमान-
त्वं च कृतप्रत्ययार्थोत्पत्तावेवान्वेतीति न दोष इति चेत्,
न-उक्तनियमभङ्गप्रसङ्गात् । धातुत्व-प्रत्ययत्वादेर्नानात्वात्
तन्नियमस्य विशिष्य विश्रान्तिरिति चेत्, न-अन्ततो

जातस्येदानीमपि वर्तमानस्य विद्यमानो यो भूतकालस्य नाश-
स्तत्प्रतियोगी भूतकालस्तद्वृत्तित्वमस्तीत्युक्तातीतत्वयोग एव,
तथाऽपीदृशातीतत्वं विद्यमानघटेऽपि समस्ति, यतो विद्यमानो ध्वंसः
पूर्वकालस्य ध्वंसस्तत्प्रतियोगी पूर्वकालमनद्वृत्तित्वस्य तत्र सन्धात्,
अतस्तादृशकालमात्रवृत्तित्वं विवेक्षणीयम्, तच्च यथा न वर्तमान-
घटे तथा नोक्तध्वंसेऽपीत्याशयः । यदि च मात्रार्थमनियेस्यैव
तत्रातीतत्वमुपपाद्यते तदा पूर्वजातोऽपि ध्वंसो विद्यमानकालवृत्ति-
त्वाद् वर्तमान इति तत्प्रतियोगित्वाद् पिनष्टस्यापि घटस्य चिन्त्य-
मानत्वं स्यादित्याह-नष्टेऽपि घट इति । यस्य घटस्य नाशः पूर्वमेव
जातः स ष्व चिन् इत्युच्यते तत्राशस्योत्पादो न वर्तमानवृत्तीति
विद्यमानकालोत्पत्तिकनाशप्रतियोगित्वाभावात् नष्टघटे नश्यन् घट इति
प्रयोगापत्तिः, अतीतकालोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वाभावात् नष्टघटे न
नष्टो घट इति प्रयोगापत्तिश्चेति शङ्कते-अथेति समाधत्ते-नेति । उक्तनियम-
भङ्गप्रसङ्गप्रत्ययार्थोत्पत्तीं प्रत्ययार्थस्य वर्तमानवस्यातीतत्वस्य चान्य-
याभ्युपगमे, विशेष्यतासम्बन्धेन धातुत्तरप्रत्ययजन्यकालप्रकारकबोध
प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितिः कारणमिति कार्य-
कारणभायमूलकस्य प्रत्ययार्थवर्तमानत्यातीतत्वयोर्धात्वर्थ पदान्वय
इति नियमस्य भङ्गापत्तेः । न च तत्तद्भातुत्तरप्रत्ययजन्यकालप्रकारक-
बोध एव समानविशेष्यत्वप्रत्यासन्धा तत्तद्भातुजन्योपस्थितेहेतुत्व-
मिति विशिष्यैव कार्य-कारणभायः, धातुत्व-प्रत्ययत्वयोरनुगतत्वाभावेन
सामान्यकार्य-कारणभावाभावात्, तथा चोक्तकार्यकारणभायमूलक-
नियमोऽपि विशिष्य विश्रान्त एवेति नोक्तदोष इत्याशङ्कते-धातुत्व-प्रत्य-
यत्वादेरिति । तन्नियमस्य धात्वर्थ एव प्रत्ययार्थकालान्वय इति नियमस्य ।

धातुपदवत्त्वादिनाऽपि तदनुगमात् । अथान्यत्राप्येकपदो-
पात्तत्वप्रत्यासत्त्या कृत्यादिस्वार्थ एव स्वार्थकालान्वयो
व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्, न च पचत्यपि भाविकृतिप्रागभाव-
माद्यकृतिध्वंसं चादाय पक्ष्यत्यपाक्षीदिति प्रयोगप्रसङ्ग

सङ्केतविशेषसम्बन्धेन धातुपदवत्त्वं धातुत्वम्, सङ्केतविशेषसम्बन्धेन
प्रत्ययपदवत्त्वं प्रत्ययत्वम्, इत्येवं तयोरप्यनुगतयोः सम्भवात्
सामान्यकार्यकारणभावसम्भवेन तन्मूलकसामान्यनिधमस्यापि सम्भ-
वेन तद्भङ्गदोषस्य परिहर्तुमशक्यत्वादिति समाधत्ते-नेति । अद्यण्डोपा-
ध्यादिरूपस्यापि धातुर्धातुरिति प्रतीतिनियामकस्य धातुत्वस्य तथैव
प्रत्ययत्वस्यापि तथाभूतस्य भवत्येव सम्भवस्तथाऽप्यनभ्युपगमे
आह-अन्त इति । तदनुगमाद् धात्वादेरनुगमात् । ननु सर्वत्र प्रत्य-
यार्थवृत्त्यादादेव प्रत्ययार्थवर्तमानत्वादेरन्वय उपेयते, न चोक्तकार्य-
कारणभावः स्वीक्रियते, नवोक्तनियमोऽपीति, इत्यादिकपदोपात्तयोः
सुर्याश्वत्थोरन्वयबोधाभावेऽप्येवकारपदोपात्तयोरन्वयबोधस्य दर्श-
नादेरुपदोपात्तयोरान्वय इति नियमाभावाद् व्युत्पत्तिवैचित्र्यैक-
पदोपात्तयोरन्वयबोधोपगमे क्षत्यभावादित्याशङ्कते-अवेति । अन्यत्रापि
अन्यधातुस्थलेऽपि । कृत्यादिस्वार्थ एव कृत्यादिलक्षणप्रत्ययार्थ एव,
एवकारेण धात्वर्थे प्रत्ययार्थकालादेरन्वयव्यवच्छेदः । स्वार्थकालान्वय
प्रत्ययार्थकालान्वयः । 'न च' इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्वयः ।
पचत्यपि पाकानुकूलवर्तमानकृतिमत्यपि पुरुषे । भाविति-भाविकृति-
प्रागभावमादाय पक्ष्यतीति प्रयोगप्रसङ्गः, भावकृतिध्वंसमादायाऽपा-
क्षीदिति प्रयोगप्रसङ्ग इत्येवमन्वय । पक्ष्यतीत्यत्राद्यकृतिप्रागभाव-
कालकृत्तित्वमपाक्षीदित्यत्र चरमकृतिध्वंसकालकृत्तित्व प्रत्ययार्थः,
तथा च पाकानुकूलवर्तमानकृतिसद्भाषकाले भावकृतिप्रागभावास-
त्प्राग्वरमकृतिध्वंसासत्त्वाच्च नोक्तप्रसङ्ग इति प्रतिक्षेपहेतुमुपन्यस्यति-

इति वाच्यम्, आद्यकृतिप्रागभावचरमकृतिध्वंसयोर्भवि-
ष्यदतीतप्रत्ययार्थत्वादिति चेन्, न-जानातीत्यादौ
धात्वर्थं कालान्वयदर्शनात् । अस्तु वा, तथापि कृतप्रत्य-
यार्थोत्पत्तेः प्रातिपदिकार्थं घटे कथमन्वयोऽयोग्यत्वात् ।
परम्परासम्बन्धेन तत्र तदन्वयोपपत्तिरिति चेत्, न-
विद्यमानघटे न नष्टो घट इति प्रयोगानापत्तेः, वृत्त्यनियाम-
कसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । उत्प-
त्तेर्धात्वर्थं तस्य च प्रातिपदिकार्थंऽन्वयान्न दोष इति चेत्,

वाच्येति । जानातीत्यादौ ज्ञान एव यत्तमानकालवृत्तित्वस्यान्वयो-
पगमेन प्रत्ययार्थं एव प्रत्ययार्थवर्तमानकालादेरन्वय इति नियमा-
सम्भवादिति समाधत्ते-नेति । धात्वर्थं कालान्वयदर्शनाद् धात्वर्थं ज्ञाने
प्रत्ययार्थवर्तमानकालस्यान्वयदर्शनात् । भवतु साधातुर्व्यतिरिक्तस्यै
न्यत्र प्रत्ययार्थं एव प्रत्ययार्थकालादेरन्वय इत्येवमुपगमेऽपि
कृतप्रत्ययार्थनाशोत्पत्तेर्नाश एव सम्भवेन घटे तदन्वयासम्भवाप्रष्टौ
घटो नश्यन् घट इति प्रयोगानुपपत्तिरित्याह-अतु वेति-प्रत्ययार्थं
प्रत्ययार्थकालादेरन्वयोऽस्तु धेत्वर्थः । तथापि उक्तान्वयसम्भवेऽपि
नाशोत्पत्तेरपि स्यादध्वनाशप्रतियोगित्वलक्षणपरम्परासम्बन्धेन घटे-
ऽन्वयो भविष्यतीति शङ्कने-परम्परासम्बन्धेनेति । तत्र घटे । तदन्वयो-
पपत्तेः नाशोत्पत्त्यन्वयोपपत्तिः ।, नाशोत्पत्तेः स्वाध्वनाशप्रतियोगित्व-
सम्बन्धो वृत्त्यनियामक एवेति तस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन
नन्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकालाशात्प्रत्ययभावस्याप्रासिद्ध्या बोध-
यितुमशक्यत्वेन विद्यमानघटे न नष्टो घट इति प्रयोगानुपपत्तिरिति
समाधत्ते-नेति । नष्टो घट इत्यप्रानीतत्वस्य प्रत्ययार्थस्य प्रत्य-
यार्थोत्पत्तावन्वयः, तस्याश्च विशेषणविधया धात्वर्थं नाशोऽन्वयः,
नस्य च प्रतियोगितासम्बन्धेन घटेऽन्वय इत्यतीतोत्पत्तिमन्नाशप्रति-
योगी घट इति बोधसम्भय इत्याशङ्कते-उत्पत्तिरिति । तस्य च धात्वर्थस्य

न-नामार्थयोः साक्षाद्भेदसम्बन्धेनान्वयायोगात्, अन्यथा तण्डुलं पचतीत्यत्रापि कर्मत्वसंसर्गेण प्रातिपदिकार्थस्य धात्वर्थेऽन्वयप्रसङ्गात् । अथ भेदेन निपातान्पनामार्थ-प्रकारकबोधे समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या निपात-प्रत्ययान्यतरजन्योपस्थितेहेतुत्वात् नामार्थप्रकारकधात्वर्थविशेष्यकबोधासम्भवेऽपि धात्वर्थप्रकारकनामार्थविशेष्यक-

पुनः । प्रतियोगित्वं स्वरूपसम्बन्धविशेष एव, तस्य च वृत्ति-नियामकत्वमपीति भवति विद्यमानघटे न नष्टो घट इति प्रयोगस्याप्युपपत्तिरित्यभिमानः । यथा च नामार्थयोः साक्षाद् भेदसम्बन्धेन नान्वयस्तथा नामार्थधात्वर्थयोरपीति धात्वर्थस्य नाशस्य प्रतियोगित्वत्वर्यभेदसम्बन्धेन नामार्थे घटे नान्वयसम्भव इति समाधत्ते-नेति । 'नामार्थयो' इति स्थाने 'नामार्थधात्वर्थयोः' इति पाठो युक्तः । अन्यथा नामार्थधात्वर्थयोरपि साक्षाद् भेदसम्बन्धेनान्वयाभ्युपगमे । कर्मत्वसंसर्गेण-विभक्त्यर्थस्य कर्मत्वस्य संसर्गतया मानमाश्रित्य । प्रातिपदिकार्थस्य तण्डुलपदरूपप्रातिपदिकार्थस्य तण्डुलस्य । धात्वर्थे एव धात्वर्थे पाके । नष्टो घट इत्यत्र धात्वर्थस्य नाशस्य प्रकारविधौ च नामार्थे घटेऽन्वय उरसीक्रियते, तदुपपत्तये प्रकारान्तरमाशङ्कते-भवति । एवमेति-विशेष्यतासम्बन्धेन भेदसम्बन्धावच्छिन्ननामार्थनिष्ठप्रकारतावबोधं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन निपात-प्रत्ययान्यतरजन्योपस्थिति कारणमिति कर्मत्वसम्बन्धावच्छिन्न-तण्डुलनिष्ठप्रकारताबोधस्य विशेष्यतासम्बन्धेन पाके उत्पत्तिस्तदा स्याद् यदि तत्र निपातप्रत्ययजन्योपस्थिति-विशेष्यतासम्बन्धेन भवेत्, तदभावे च नामार्थतण्डुलप्रकारकधात्वर्थपाकविशेष्यकबोधस्यासम्भवेऽपि प्रतियोगित्वसम्बन्धेन नान्वयात्तथाप्रकारकबोधविशेष्यकबोधस्योक्तकार्यकारणभावानाशान्ततयोरपत्तौ दाघकाभाव इत्यर्थः । प्रति-

बोधः प्रकृतेऽनपाय एवेति चेत्, न-चैत्रः पाक इत्यादौ कर्तृत्वादिसंसर्गेण पाकादेश्चैत्रादावन्वयाबोधाय धात्वर्थ-प्रकारकबोधेऽपि निपात-प्रत्यान्यतरजन्योपस्थितेहेतुत्वा-ऽवान्तरकल्पनाया आवश्यकत्वात् । स्यादेतत्, अत्र नश्घातोर्नाशवति लक्षणयाऽभेदेनैवास्तु प्रातिपदिकार्थेन समन्वयः । न च धात्वर्थस्याख्याताद्यर्थ एवान्वयनिष्-मात् कथमेवमिति वाच्यम्, शक्त्यैव धात्वर्थप्रकारकबोधे आख्यातादिजन्योपस्थितेहेतुत्वात्, अत एव जानातीत्यादौ ज्ञाधातोर्ज्ञानवति लक्षणया प्रातिपदिकार्थेनान्वयसम्भवे

क्षिपति-नेति-चैत्रः पाक इत्यादौ कर्तृत्वसम्बन्धेन पाकप्रकारकचैत्र-दिशेषकान्वयबोधोपत्तिवारणाय विशेषतासम्बन्धेन भेदसम्बन्धाव-च्छिन्नधात्वर्थनिष्ठप्रकारताकशान्दबोधं प्रति विशेष्यासम्बन्धेन निपात-प्रत्ययजन्योपस्थिते कारणत्वमित्येवं कार्यकारणभावान्तरकल्पनस्या-वश्यकत्वेन प्रतियोगितासम्बन्धेनातीतनाशप्रकारकघटविशेष्यक-बोधस्य नष्टो घट इति वान्यतोऽसम्भवादित्यर्थः । शङ्कते-त्वादेत-दिति-स्तोकं पचतीत्यत्राभेदसम्बन्धेन नामार्थं धात्वर्थयोरन्वयबोधस्य रवीकृतत्वेन प्रकृतेऽपि नश्घातोः प्रतियोगितासम्बन्धेन नाशवति लक्षणातो नाशविशिष्टरूपार्थस्याभेदसम्बन्धेन घटरूपार्थेऽन्वयबोधस्य सम्भव इत्यर्थः । 'न च' इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्वयः । कथमेव कथं धात्वर्थस्य नाशवतोऽभेदसम्बन्धेन घटरूपनामार्थेऽन्वयः । शक्त्या घातुजन्योपस्थितिविषयप्रकारकशान्दबोधे समानविशेष्य-तयाऽऽख्याताद्विषयजन्योपस्थिते कारणत्वमित्येव कार्यकारणभावः, लक्षणया घातुजन्योपस्थितिविषयप्रकारकशान्दबोधस्य निरुक्तकार्य-तावच्छेदकधर्मानाकान्तत्वाद्युक्तकारणभावेऽपि तत्सम्भवादिति निषेधे हेतुमुपदर्शयति-शक्त्यैवेति । अत एवेति-साक्ष्यिकधात्वर्थप्रकारक-

आख्यातार्थोऽयोग्यत्वान्न भासत इति चिन्तामणिकृतोक्तं युक्तम्, अन्यथा निरूपितत्वसंसर्गेण ज्ञानप्रकारकाश्रयत्व-विशेष्यकावान्तरशाब्दबोधतद्वेतुत्वादिकल्पने गौरवात् । न च सामान्यतो हेतुत्वं क्लृप्तमेवेति क्व गौरवमिति वाच्यम्, तथापि तत्तदाकाङ्क्षाजानादिहेतुताकल्पने गौरवा-दिति, मैवम्-तथा सति जानातीत्यत्राख्यातार्थसङ्घान-न्वयप्रसङ्गात्, भावनान्वयिन्येवाख्यातार्थसंख्यानवयात् ।

नामार्थविशेष्यकशाब्दबोधस्याभ्युपगमादेवेत्यर्थः । अन्यथा जानातीत्यादी धात्वर्थप्रकारकनामार्थविशेष्यकशाब्दबोधस्यानभ्युपगमे । निरूपितवेति-तत्राप्यातस्याश्रयत्वे निरुद्धलक्षणामभ्युपगम्य तत्र धात्वर्थस्य ज्ञानस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः तस्य च स्वरूपसम्बन्धेन नामार्थे चैत्रादा-श्रय इति निरूपितसम्बन्धेन ज्ञानप्रकारकाश्रयत्वविशेष्यकशाब्दबोधे जानातीत्यानुपूर्वीविशेष्यरूपाकाङ्क्षाज्ञानस्य कारणत्वस्य स्वीकर्तव्यत्वेन गौरवादित्यर्थः । न च' इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्वयः । अन्यत्र धात्वर्थप्रकारकप्रत्ययार्थविशेष्यकशाब्दबोधस्योत्पत्त्या धातुप्रत्ययसम-भिव्याहारस्य सामान्यतः कारणत्व क्लृप्तमेवेति न गौरवमित्यर्थः । निषेधे हेतुमाह-तथाऽपीति सामान्यतो हेतुत्वस्य क्लृप्तत्वेऽपीत्यर्थः । उक्तशङ्काया समाधानमाह-मैवमिति । तथा सत धात्वर्थस्यैव ज्ञानवतो ऽमेदेन प्रातिपदिकार्थेऽन्वयाऽभ्युपगमे । आरकतायेति-पक्षवन्नतलट-प्रत्ययार्थस्यैकत्वस्य चैत्रादिप्रातिपदिकार्थेऽनन्वयप्रसङ्गात् । पुतोऽन-न्वयप्रसङ्ग इत्यपक्षायामाह-भासति-आख्यातार्थस्य वृत्त्यादेर्वान्वय-स्त्रैवाख्यातार्थसङ्घाया न-वयात् प्रकृते तु सङ्घवातिरिक्तस्या-ख्यातार्थान्वयैरनभ्युपगमेन तदन्वयाभावतः सङ्घाया ज्ञातसम्भवा-दित्यर्थः । प्रथमान्तपदोपस्थाप्य च यत्र तत्राप्यातार्थसङ्घान्वय-इत्येव स्वीक्रियत इति भावना वयामात्रेऽप्याख्यातार्थसङ्घान्वय-

अथाख्यातार्थसङ्ख्यानवये भावनाविशोष्यत्वं न तन्नम्, किन्तु प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेवेति न दोष इति चेत्, न-
घात्वर्थप्रकारकबोधसामान्य एवाख्यातादिजन्योपस्थिते-
हेतुत्वाच्छक्यतेति प्रवेशे गौरवात्, प्रजयतीत्यादावनन्वय-
प्रसङ्गाच्च । पाकोऽपमित्यादौ तु 'स्तोकं पचति', 'स्तोकः
पाक' इति प्रयोगयोर्विशोषाय घञादीनां घात्वर्थतावच्छे-
दकविशिष्टे शक्तिस्वीकारात्त दोष इति दिक् ।

स्यादित्याशङ्कते-अथेति । न तन्न न प्रयोजकम् । लाक्षणिकघात्वर्थस्य
प्रतिपदिकार्थेऽनेदसन्वयेनान्वयाभ्युपगमे शक्यता घातूपस्थाप्यार्थ
प्रकारकशब्दयोरे समाववेशोप्यतयाऽऽख्यातादिजन्योपस्थितेः कार-
णत्वं घात्वर्थमिति कार्यतावच्छेदककोटी शक्यतेत्यधिकृतस्य निवेशाद्
गौरवं स्यादतः शक्यतेत्यनिवेश्येद्योक्तकार्यकारणभावो वाच्य इति न
लाक्षणिकस्यापि घात्वर्थस्य नामार्थेऽन्यत्सम्भव इति समाधत्ते-नेति ।
प्रजयतीत्यादौ घातुशक्यार्थ एव प्रशब्दार्थस्य प्रकृतस्यान्वयो लाक्षणि-
कार्ये तद्वति तदन्वयाभावादेकदेशान्वयाभावाच्चेत्याह-प्रसङ्गिति । ननु
घात्वर्थप्रकारकबोधसामान्य एवाख्यातादिजन्योपस्थितेः कारणत्वा-
भ्युपगमे पाकोऽपमित्यादाविदमर्थे पचूघात्वर्थस्य पाकस्यान्वयोऽपि
न भवेदित्याह-कारोऽस्यक्रियाशक्ति-स्तोकपदार्थस्य स्तोकं पचतीत्यादौ
धान्वर्थविशेषणत्वात् क्रियाविशेषणानां कर्मत्वातिदेशतः स्तोकपदस्य
द्वितीयान्तत्वम्, स्तोकः पाक इत्यादौ च न घात्वर्थविशेषणत्वं
स्तोकस्य, किन्तु पचूघात्कारण एव पाकस्यावच्छिन्ने शक्तिस्वी-
कारेण घञर्थ एव स्तोकस्यान्वय इति न द्वितीयान्तता, किन्तु
घञन्तस्य विशेष्याचकपदस्य प्रथमान्तत्वात् तस्यापि प्रथमान्तत्व-
मेव, परं पाकोऽपमित्यादावपि न घात्वर्थस्येदमर्थेऽन्यतः, किन्तु
घञर्थस्यैव पाकस्यावच्छिन्नस्य तत्रान्वय इति घात्वर्थप्रकारकबोध-
सामान्य एव प्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वेऽपि न काचिदनुपपत्तिः,

अथ ज्ञातो घट इत्यत्र विषयस्यैव नष्टो घट इत्यत्र प्रतियोगिनोऽपि प्रत्ययविशेषार्थत्वान्नान्वयानुपपत्तिरिति चेत्? तथापि नाशोत्पत्तिकालेऽपि निष्ठार्थाविरोधात् क्रियमाणं कृतमित्यन्वयोपपत्तेः, पक्व इत्यादाविव सर्वत्र कालवृत्तिताविशेषरूपसिद्धत्वस्य निष्ठार्थत्वात्, तस्य स्वाद्यसमयावच्छेदेन साध्यत्वेन सममविरोधात्, सिद्धत्वविशिष्टसाध्यताया वर्तमानार्थत्वात्, "प्रारब्धोऽपरि-समाप्तश्च वर्तमानः" इति हि वैयाकरणाः, चिरनष्टे इदानीं नष्ट इति, चिरोत्पत्ते चैदानीमुत्पन्न इति च प्रतीतिः सम-भिन्न्याहारविशेषादेतत्कालावच्छिन्नसाध्यत्वविशिष्टसिद्ध-

पवं च जानातीत्यादौ घात्वर्थस्य लक्षणिकस्यापि न नामार्थेऽन्वय-सम्भव इति प्रत्ययार्थमाश्रयत्वमन्तराकृत्यैव तत्रान्वय इति नष्टो घट इत्यादौ नष्टप्रतीतिर्नाशवति लक्षणामभ्युपेत्य तस्यामेवेन घटेऽन्वय इति न सम्भवतीत्यर्थः। शङ्कते-अर्थति-यथा ज्ञातो घट इत्यत्र ज्ञानविषयाभिन्नो घट इत्यन्वयव्यवस्तथा नष्टो घट इत्यत्र नाशप्रति-योग्यभिन्नो घट इत्यन्वयवोधः सम्भवतीत्यर्थः। पवं सति निष्ठार्थ-प्रतियोगित्वं नाशोत्पत्तिकालेऽपि नाशप्रतियोगिनि घटे घटत इति तदानीमपि नष्टो घट इति स्यादेव, तद्दृष्टान्तयलादेव च क्रियमाणं कृतमित्यपि युज्यत पक्व कालवृत्तिताविशेषरूपस्य सिद्धत्वस्य क्रिय-माणेऽपि भावात्। पक्व इत्यादौ यथा कालवृत्तिताविशेषरूपमेव सिद्धत्वं निष्ठार्थस्तथा संध्याऽपीत्याह-पक्व इत्यादाविति। तस्य च निकृत्सिद्धत्वस्य च। सिद्धत्वविशिष्टसाध्यत्वस्य वर्तमानत्वरूपत्वे वैयाकरणानां सम्म-तिमाह-शास्त्र इति। समभिन्न्याहारविशेषत इदानींपद नष्टपदयोरिदानीं-पदोत्पन्नपदयोश्च पूर्वापरीमावलक्षणाऽऽकाङ्क्षाविशेषात्। क्रियमा-णस्य किञ्चिदंशेन सिद्धत्वं किञ्चिदंशेन साध्यत्वमिति सिद्धांशोपादा-नेन कृतमिति साध्यांशोपादानेन क्रियमाणमिति भवति क्रियमाणं

त्वोपस्थित्यैव न भवति । इत्थमेव क्रियमाणं कृतमेव,
कृतं च क्रियमाणत्वेन भजनीयमितिसिद्धान्तः सङ्गच्छते,
सिद्धत्वविशिष्टसाध्यतायाः सिद्धत्वनियतत्वात्, शुद्ध-
सिद्धतायाश्च विशिष्टसाध्यताऽनियतत्वात् । अस्तु च
विपरिणाम स्वरूपनिष्पत्त्यादिरूपाऽननुगतैव निष्ठा, सम-
भिध्याहारविशेषादेव बोधविशेषोपपत्तेः, परमुक्तयुक्तेः
क्रियाकालो निष्ठाकालं न विरुणद्धीति गम्भीरनयमतं
क्रियदिह विविच्यते ? इति, सत्यम्-निश्चयत इत्थमेव

कृतमिति, यच्च पूर्वमेव कृतं तत्र सिद्धत्वमेव न तु साध्यत्वमिति
तथाप्यनुवृत्तय न क्रियमाणत्वम्, यच्चेदानीमेव किञ्चिद्देशेन निष्पन्न
किञ्चिद्देशेन साध्यते तत् कृतं क्रियमाणमपीति स्याद्वाद् एव तत्र
प्रगल्भत इत्याशयेनाह इत्थमिति । विशिष्टसङ्घाते विशेषणसङ्घातोऽ
यद्यभापीति सिद्धत्वविशिष्टसाध्यता यत्र तत्रावश्यमेव सिद्धत्वम्,

“ किञ्चित् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आश्रितप्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ॥ १ ॥

इति वचनाद् यत्तमानक्रियाकाले सिद्धत्वविशिष्टसाध्यतायति
सिद्धत्वस्यावश्यभावात् क्रियमाणं कृतमित्याशयेनाह-सिद्धत्वविशिष्टेति ।
सामान्यतः सिद्धत्व च यत् सर्वथा निष्पन्नं यच्च किञ्चिद्देशेन निष्पन्नं
किञ्चिद्देशेन च साध्यते तदुभयत्र समस्तीति तत्र यत् सर्वथा
निष्पन्नं तत्र कृतत्वमेव न क्रियमाणत्वम्, अन्यत्र तु कृतत्वमपि
क्रियमाणत्वमपीति कृतस्य क्रियमाणत्वे भजनेत्याशयेनाह-शुद्धसिद्धता
साधति । इति च विपरिणाम एव निष्ठाप्रत्ययार्थं यच्चिच्च स्वरूप-
निष्पत्तिरित्येवमननुगतत्वेऽपि समभिध्याहारविशेषात् कस्यचित्
तत्रचित् प्रतीत्युपपत्तिरेवमपि क्रियाकालनिष्ठाकालयोरविरोधात्
क्रियमाणं कृतमित्युपपद्यत इत्याशङ्कितं स्यामिधेत्युपसहरति-
अस्तु वेत्यादिना । समाधत्ते-सत्यमिति । निश्चयत निश्चयनयत- । इत्थमेव

तत्त्वव्यवस्थायामपि व्यवहारतोऽकुर्वतोऽपि नियतपूर्व-
वर्तिनः कारणत्वाभ्युपगमात्, अन्यथा पूर्वं कुर्वद्रूपत्वा-
निश्चये प्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् । किञ्च, इदं कुर्वद्रूपत्वमपि
सहकारिसम्पत्तावेव नान्यथेत्यवस्थितकारणादेव सहकारि-
चक्रानुप्रवेशात् कार्योपपत्तौ किं कुर्वदकुर्वतोर्भेदाभ्युप-
गमकष्टेन ? । न चोपादानोपादेयभावनियतैः श्लेष्णैरेव कुर्व-

क्रियमाणं कृतमेव, निश्चयत इत्यमेव तत्त्वव्यवस्थायामपीत्येवं वदन्त्यम् ।
निश्चयनयनश्चरमकारणमेव कुर्वद्रूपत्वात् क्रियतयाभिमतं कारणमि-
त्यस्य युक्तत्वेऽपि व्यवहारतो नैतद् युक्तमित्याह—अवधारत इति ।
अकुर्वतः तदानीमकुर्वतः । अन्यथा कुर्वद्रूपत्वेनेव कारणत्वाभ्युपगमे ।
पूर्वं कार्योत्पत्तेः प्राक् । प्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् तत्तत्प्रतिनियतकार्योत्पादनार्थं
नत्तत्कारणसंबन्धनगोचरप्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गात्, इष्टसाधनता-
निश्चयस्य प्रयत्नकत्वाद् कुर्वद्रूपत्वान्मककारणतावच्छेदकनिश्चया-
भावे इष्टसाधनतानिश्चयस्यैवाभावादित्यभिसन्धिः । किञ्च, कुर्वद्रूपत्व-
मेव नास्ति कुतस्तद्रूपेण चरमकारणस्य कारणत्वसम्भव इत्याह-
न्निवेति । इदं कारणतावच्छेदकतया निश्चयनयसम्मतम् । सहकारि-
त्वात्तावेव यावत्सहकारिसमवधाने मत्येव कारणे भवति । नान्यथा
सहकारिसम्पत्तावसत्यां कुर्वद्रूपत्वं न भवति, एवं च कुर्वद्रूपत्वं
किमिति प्रकृत्यं ? सकलसहकारिसमवहितात् स्थिरकारणादेव
कार्योत्पत्तिसम्भवे सहकार्यसमवहितं कुशलस्थशोत्रमकुर्वद्रूपमन्यत्,
अन्यथा सकलसहकारिसमवहितं कुर्वद्रूपं बीजमित्येवं कुर्वद्रूपाकुर्व-
द्रूपमेवाभ्युपगमेनालमित्याह—इत्येवं चकारणादेवेति । ननु पूर्वपूर्व-
कारणादुपादानरूपात्त्रापमानमुपादेयस्वरूपं तत्तत्कार्यकुर्वद्रूपत्वमक-
मेवोपजायत इत्येतावन्तेव कुर्वद्रूपत्वनिश्चयनं भविष्यतीति न तत्र
सहकारित्वप्रतिनियम्यत्वमुपेत इत्याशङ्क्य प्रनिक्षिपति—न चेति—अस्य
/ पाच्यम् इत्यनेन सम्बन्धः । परन्मने उपादेयकाले उपादानसत्ता

द्रूपत्वं नियम्यत इति वाच्यम्, क्षणत्वेन सर्वेषामविशेषा-
देकस्वभावस्य कृतोऽपि विशेषायोगात् । किञ्च, एवं कार्येण
कारणानुमानोच्छेदः, सामान्यतः कारणताग्रहाभावात् ।
न च सादृश्येन तथाग्रहाददोषः ? पूर्वापराननुसन्धानेन
क्षणिकपक्षे सादृश्यस्यैव ग्रहीतुमशक्यत्वादित्यादिकं व्यु-
त्पादितमनेकान्तजयपताकादौ पूर्वसूरिभिः । अत एव कि-

नोपेयते किन्तु पूर्ववर्तितर्यच कारणत्वमुपादानस्य, तच्चान्यकारणा-
नामपि समानमेवेति इदमुपादानमिदं च सदकारीति नियम एव
क्षणिकायादिमते न सम्भवतीति पूर्ववर्तित्वस्वभावात् । सर्वेषां क्षणा-
नामेक एव, स्वभावात्तरं चोपदर्शयितुमशक्यमेवेति नोक्तदिशा कुर्व-
द्रूपत्वनियमसम्भय इति निषेधहेतुमुपदर्शयति-क्षणत्वेनेति । किञ्च
निश्चयनये वदित्वेन धूमत्वेन न कार्यकारणभावः किन्तु धूमं प्रति
धूमकुर्वद्रूपत्वेनैव कारणत्वमिति धूमात्मककार्येण चङ्ग्यात्मककारणा-
नुमानं न स्यादित्याह-किञ्चेति । एत कुर्वद्रूपत्वेन कारणत्वाभ्युपगमे ।
कार्येण धूमत्वेन धूमलक्षणकार्येण । कारणानुमानोच्छेदः वदित्वेन वदि-
रूपकारणानुमानोच्छेदः । सामान्यतः वदित्वे धूमत्वादिना । ननु धूमं
प्रति धूमकुर्वद्रूपात्मकवक्षेत्रेय यद्यपि कारणत्वं तथापि सौवसादृश्या-
दकुर्वद्रूपस्यापि वक्षेः कारणत्वग्रहात् तेन तदनुमानं भविष्यतीत्यादाह-
प्रतिक्षिपति-न वन्ति । तत्राग्राह्य कारणताग्रहात् । अदोष इति-कार्येण
कारणानुमानस्योच्छेदो नैत्यर्थः । पूर्वपूर्ववदित्वात् सममुत्तरोत्तरयोः
सादृश्यग्रह एव क्षणिकपक्षे न सम्भवति, पूर्ववद्विग्रहकाले उत्तर-
वक्षेत्रग्रहादुत्तरवद्विग्रहकाले पूर्ववक्षेत्रग्रहात् प्रतियोग्यनुयोगिनोरग्रहे
सादृश्यग्रहासम्भवादिन्याह-पूर्वापराननुसन्धानेनेति । एतद्विशेषप्रतिपा-
त्तुमिदमेकान्तजयपताकादिकमथलोकनीयम्, विस्तरमपान्नेह तत्र-
पञ्चः कियत इत्याशयेनाह-इत्यादिकमिति । अत एव कुर्वद्रूपत्वेन कार-

यमाणमेतन्नये न कृतम्, कारणचक्रसम्पत्त्युत्तरमेव कार्य-
सिद्धेः, अन्यथा समसमयभावित्वे कार्यकारणभावव्यव-
स्थाऽयोगाद्, उपादानोपादेयभावस्यापि परस्परोपमर्दनिय-
तस्य क्षणभेदनियतत्वात् । न च वर्तमानत्वमतीतत्वं चैकत्र
व्यवहारसिद्धम्, न चानीदृशेऽर्थे प्रमाणावतारः, न च यत्कि-
ञ्चिद्व्यवहारदर्शनात् सर्वत्र तदनाश्वासो न्याय्य इत्यादिकं
व्यवहारनिश्चयगोमिथो विवादमवलोक्य वस्तुस्थिति-

पत्त्रानभ्युपगमादेव । एतन्ने द्वयवहारनये । अन्यथा कारणचक्रसम्प-
त्त्युत्तर कार्यमित्यस्यानभ्युपगमे । समसमयभावित्वे कार्यकारणयो समान-
समयभावे । पूर्ववर्तित कारणमुत्तरकालरिति कार्यमित्यव्यग्रहितपूर्वा
परीभावे स्याद् व्यवस्था, समसमयत्वे तु द्वयो समसमयत्वाविशेषाद्
कारणत्वेनाभिमतमपि कार्य कार्यत्वेनाभिमतमपि कारण किं न स्याद् ?
विशेषान्तराभावात् समसमयभाविनो सयेतरगोविषाणयोरिव वा
कार्यकारणभाव एव न भवेदित्याह—कारणकारणभावव्यवस्थाऽयोगादिति । ननु
यदुपादानं तत् कारणं यदुपादेयं तत् कार्यमित्येवं समसमयत्वेऽपि
व्यवस्था भवेदित्यत आह—उपादानोपादेयभावस्यापीति—यदुपमय यद्
भवति तदुपादेयमुपमर्दकमुपादानं चोपमर्द्यमित्यपि क्षणभेदे सत्येव
भवितुमर्हति नैकक्षणवृत्तित्वे इत्याशयः । वर्तमानत्वे सति भवति
क्रियमाणत्वमतीतत्वे सति भवति कृतत्वम्, तयोश्च विरोधात्तैकर
व्यवहारतः प्रसिद्धिरित्याह—न चेति । यच्च व्यग्रद्विषये तत्रैव प्रमाण
प्रवृत्तिः, अन्यव्यग्रद्विषयान्ते च प्रमाणमपि न प्रवर्तते, क्रियमाणस्य
कृतत्वे व्यवहृतिनये प्रमाणमपि नास्तीत्याह—न चानीदृशेऽर्थे इति ।
नयेकस्य कस्यचिद् व्यग्रहाराभावेऽप्यन्यस्य व्यग्रहारः कञ्चिद्
दृश्यते, तथा यत्रापि व्यग्रहारे न दृश्यते तत्राऽपि व्यवहार-
कस्यचित् कदाचिद् भविष्यतीति सम्भाषनयऽनान्वास इत्यत
आह—न चेति । 'अन्वेषणीया' इत्यनेनान्वेषणे सम्पक्व क्रियमाणे स्वाहाद-

न्येषणीया । फलं पुनर्विचित्रनयवादानां जिनप्रवचनविषय-
रुचिसम्पादनद्वारा रागद्वेषविलय एव । अन एवायं
[श्रीभद्रयाहु] भगवदुपदेशोऽपि [आवश्यकनिर्घुक्तौ]—

“सर्वेसि पि णयाणं बहुविहवत्तच्चयं णिसामित्ता ।
तं सच्चयणयविसुद्धं जं चरणगुणट्टिओ साह्” ॥१०५५॥

[“सर्वेषामपि मूलनयानाम्, अपिशब्दात् तद्भेदानां च,
नयानां द्रव्यास्तिकादीनाम्, बहुविधवत्तत्त्वतां सामान्यमेव,
विशेषा एव, उभयमेव बाष्पपेक्षमित्यादिरूपाम्, अथवा
नामादीनां नयानां कः कं साधुमिच्छतीत्यादिरूपाम्,
निश्चय्य ध्रुत्वा, तत् सर्वनयविशुद्धं सर्वनयसम्मतं वचनम्,

प्रमाणराजदृष्टमात्रं एव वस्तुस्थितिसाम्येति सूचितम् । यदि
स्यादात्त एव वस्तुस्थितिस्तादृक् विचित्रनयवादिद्वाराऽनारम्भ
णीय एव परीक्षणाणां फलमावाहित्वेन भाद-कठ पुनरपि-यत्
किमपि वचनशीलीमत्रतरति तन् सर्वमपि जितप्रवचनविषयः, तस्य
परस्परविरोधप्रतिभामे तद्विषये कश्चिदपि दोषायमानेऽप्यस्यात्, एवं
सति कस्यचित् कश्चिद्विषयेऽभिनिवेशादिदृष्टमाद्यनताप्रतिसंग्रहान्तो
राग कश्चिन्न द्विष्टमाद्यनताप्रतिसंग्रहान्तो द्वेषश्च समुद्दिशन्,
विचित्रनयवादे तु विचारित्नेऽप्यमर्शाऽनेन नयेन घटनेऽप्य धानेनेति
जिगम्यचनविषया. सर्वेऽप्यर्था समीचीना एवेति कश्चिदप्यजायेने ततो
रागद्वेषविलयोऽपीति फलमात्रं विचित्रनयवादिद्वारा इत्याशयः ।

उक्तार्थे भगवच्छ्रीमद्भद्रयाहुसंवादमुपदर्शयति-अत्र एवेति-जित-
प्रवचनविषयरुचिसम्पादनद्वारा विचित्रनयवादानां रागद्वेषविलय-
लक्षणफलव्यवसायेत्यर्थः । सर्वेसि पि इति—“सर्वेषामपि नयानां
वस्तुविषयकत्वतां निश्चय्य । तत् सर्वनयविशुद्धं यच्चरणगुणस्थितः
साधुः” ॥१॥ इति संस्कृतम्, मम्या गाथाया इति मन्त्रोऽपि इत्याशयः

यच्चरणगुणस्थितः साधुः, यस्मात् सर्वनया एव भावनिक्षेप-
मिच्छन्तीति साधार्यः” इति श्रीहरिभद्रीया वृत्तिः] त्ति ।
चरणगुणस्थितिश्च परममाध्यस्थ्यरूपा न रागद्वेषविलय-
मन्तरेणेति तदर्थमवश्यं प्रयतितव्यमित्युपदेशसर्वस्वम् ॥

[प्रशस्ति —]

यस्यासन् गुरवोऽत्र जीतविजयप्राज्ञाः प्रकृष्टाशया
आजन्ते सनया नयादिविजयप्राज्ञाश्च विद्याप्रदाः ।
प्रेम्णां यस्य च सन्न पद्मविजयो जातः सुधीः सोदरः
सोऽय न्यायविद्यारदः स्म तनुते काश्चिन्नयप्रक्रियाम् ॥१॥

सर्वव्यमिति । तदुत्सेदना मूलनयभेदानाम्, अन्यद् व्यक्तम् । तदर्थं
रागद्वेषविलयार्थम् ॥

निर्मितस्यास्य नयरद्वयप्रकरणस्योपादेयत्वव्यक्तये तत्कर्तु-
स्वस्य वैशिष्ट्यं प्रकटयति गच्छति । समीचीनशिक्षणाध्यापनादिकर्तु-
त्वाविषयविधगुणप्रत्वावबोधनाय युक्त इति बहुवचनम् । अत्र
अरिमन् गच्छे पतेन अन्यत्रापि न्यायादिविद्याप्रदानकुशला काश्या
गुरव येभ्यो न्यायाद्विद्यायासादितवानस्मीति सूचितम् । प्राज्ञत्व
विक्षेपणात्, स्व परनयरहस्याभिप्रेत्य तेषा ज्ञापितम् । प्रष्टुशयत्व
विशेषणाच्च यथा स्वयमवगच्छन्ति तथैव द्वितनुद्धया शिष्येभ्य उपदि-
शन्ति न तु श्रुष्टाशयपुत्रपदवत् प्रतारणाभिप्रायेणोऽन्यथाऽवगतम-
र्थमन्ययोपदिशन्तीति तथा चैतादृशविशिष्टगुरुप्रसादतो ज्ञातत्वात्स्य
ममान्यातिशायिविद्यारज प्रति किमु चत्त्व्यमिति ध्यनितम् । जीतयि-
जयश्च स्वगुरुनयविजयसतीर्थ्य इति तस्मात् प्राप्तविद्यावतोऽपि मम
स्वगुरुनयविजयतोऽपि विद्याप्राप्तिर्दृशिष्टपद्मेतुरेवेत्याशयेनाह— प्रापन्त

ग्रन्थे दूषणदर्शने निविशते दुर्मेधसां वासना
 भावाभिज्ञतया मुदं तु दधते ये केऽपि तेभ्यो नमः ।
 मन्दारदुमपल्लवेषु करभाः किं नो भृशं द्वेषिणो
 ये चास्वादविदस्तदेकरसिकाः श्लाघ्यास्त एव क्षितौ ॥२॥

कृत्वा प्रकरणमेतत् प्रवचनभक्त्या यदजितं सुकृतम् ।
 रागद्वेषविरहतस्ततोऽस्तु कल्याणसम्प्राप्तिः ॥३॥

कृतं च भङ्गरक्षीहीरविजयसूरिशिष्यमहोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणेशिष्य-
 पण्डितश्रीलाभविजयगणेशिष्यपण्डितश्रीजीतविजयगणेशतीर्थपण्डितश्रीनय-
 विजयगणेशिष्यगणेशविशारद-न्यायान्तर्यामिण्डितश्रीपद्मविजयगणिना

श्रीनयरहस्यप्रकरणं संपूर्णम् ॥

। ग्रन्थाग्रम्-पादोनानि पदशतानिश्चोक्तः प्रायः ।

इति । सनयत्प्रविशेषगोपादानात्तीतिमद्भ्यस्तेभ्यो नयकुशलत्वं स्वस्य
 जातमित्यावेदितम् । स्वयं सम्पादितोऽपि विद्या स्वसदृशान्यसंवाद्-
 मलममाणा प्रतिदिशसं शीणातिर्धीणिव संजायते, मम तु विशिष्ट-
 मतिसोदरधीधनपञ्चविजयावाप्तसंवादा सा प्रतिदिशसं प्रवर्धमानैवै-
 त्याशयेनाह-प्रणामिति । विविधधिरुद्दालिनः स्वस्य निर्मितग्रन्थो-
 पादेयताप्रयोजकं न्यायविशागदत्वमित्याशयेन न्यायविशारद इति ॥१॥

मदुकाशयमविदित्वैव येऽत्रोत्तमकालं मदुक्तिः दूषयिष्यन्ति ते
 शास्त्ररहस्यानभिज्ञा अन्यैरेव शास्त्ररहस्याभिज्ञैः काले प्रतिबोधनीयाः,
 तैः प्रतिबोधिताः सन्तोऽपि यदि तत्र न नावगच्छेयुः किं नाम मम
 ग्रन्थस्य दूषणम् ? सन्ति सहृदयाः केचन येषामेतद्ग्रन्थरहस्यावबोधत
 आनन्दोद्भासः स्यादेव, तान् प्रति नामस्त्वतिरस्तु मदीयेत्याशयेनाह-
 ग्रन्थ इति ॥ २ ॥ स्वस्यैतद्ग्रन्थकरणफलमाशंसते-इत्येति ॥ ३ ॥

टीकागता सूत्रार्थसङ्ग्रहश्लोकाः—

वादिमातमत्तार्थसार्थघटनानैपुण्यभाजा सदा

नीतीना समयानुसारिभजनाकान्तप्रथासञ्जुषा ।

लक्ष्याणामपि लक्षणाऽननुगमभ्रान्त्याद्विदोपालयै-

दुर्लक्ष्यत्वमुपापमानितदृशा दुर्नीतितोच्छित्तये ॥ १ ॥

सामान्येन नयस्य लक्षणमतिव्याप्त्यादिनाऽदूषितं

तत्त्वार्थोक्त्यनुशीलितं प्रथमतो ग्रन्थेऽत्र संदर्शितम् ।

नो तन्त्रान्तरयोगिता न च तथा स्मृतन्यमेषा सर्ता

मानापेक्षितया किलोभयभिदाश्चन्या इमा दृष्टयः ॥ २ ॥

पता विप्रतिपत्तिभावविकृता दृष्टान्ततो भाविता

भेदाभेदमुखा विरोधरहिता जात्यन्तरे स्थापिता ।

द्वौ भेदौ च नयस्य चात्र गदितौ द्रव्यार्थिकश्चादिमः

पर्यायार्थिकनामकस्तदितरो नाभ्या विभिन्नो नयः ॥ ३ ॥

द्रव्यं केवलमभ्युपैति प्रथम पर्यायमात्र पर

श्चत्वारः प्रथमस्य वृद्धगदिता भेदास्त्रयोऽन्त्यस्य तु ।

जव्याना प्रथ आदिमस्य गदिताश्चत्वार इषा मते

चान्त्यस्येति ततो नया समुदिता सतेति भाव्या बुधैः ॥ ४ ॥

पञ्चैवेति मतान्तरे तु कथिताः शब्दात् त्रयाणां ग्रहा-
 ज्ञेयौ नैगम संग्रहो व्यवहृतिः शुद्धजुस्त्रस्तथा
 शब्दः सांप्रतनामकः समभिरुदाय्यो नयोऽन्यस्तथा
 चैवम्भूत इतीह नीतिनिपुणैर्ज्ञेयः क्रमस्तत्त्वतः ॥ ५ ॥

ने शुद्धास्तु प्रदेश-प्रस्थक-यस्युशीतदृष्टान्ततो
 निर्णानाः क्रमतो यथाक्रमममी मंलक्षिता लक्षणैः ।
 तत्राणांदिचिरन्तनोक्तिघटनाऽभीष्टार्थसिद्धी कृता
 निक्षेपोपगमेऽपि सन्नियमिता ग्रन्थैकमेपां घटा ॥ ६ ॥

आदेशान्तरचरणेऽपि यद्बुधा चर्चा प्रमहाऽऽगता
 तनापीष्टविशेषितत्वगतये सत्रापि भङ्गाः श्रिताः ।
 यद्यम्भूतनपस्य तत्त्वमनने दिग्यासमां सम्मतं
 संक्षेपेण निराकृतं निजमतं संक्षेपतो भावितम् ॥ ७ ॥

नीतीनां च बलाप्रले तु गदिते इच्छाधिते तत्कथा-
 सम्बन्धाद् व्यवहार-निश्चयनयोह्लासोऽपि संबर्धितः ।
 इत्थं न्यायविशारदेन मननं सिद्धान्ततः सूत्रितं
 तत्तत्रावगमाय तत्र रचिता व्याख्याऽस्त्वमीष्टप्रदा ॥ ८ ॥

व्याख्या नयरहस्यस्य मन्दमोदविधायिनी ।
 लावण्यसूरिणा दृग्वा गुरुणां कृपया मुदा ॥ ९ ॥

१ परिशिष्टम्—

१५ प्रश्ने १३ पङ्क्तौ 'सफलमेव' इत्यनन्तरम्—

ननु विप्रतिपत्तिसाधकस्य अंशप्रादित्वरूपस्य द्वितीयस्य, प्रमितिवैलक्षण्यरूपस्य तृतीयस्य च हेतोरपाकरणायान्तिमोदाहरणद्वय-
दानं नीचितीमञ्जति, द्वितीय तृतीयान्यतरेणैवोदाहरणेन तन्निरासात्,
किं मतिज्ञानादीनां प्रत्यक्षत्वं नास्ति? अहोस्थित् प्रत्यक्षादीनां
मतिज्ञानादित्वं नास्ति? येनान्तिमोदाहरणद्वयवदान्यता दर्शितेति
चेत्, न-प्रत्यक्षाऽनुमित्यादीनां मतिज्ञानत्वमविशिष्टमिति न मति-
ज्ञानत्वमुपादाय प्रमितिवैलक्षण्यम्, किन्तु प्रत्यक्षत्वाऽनुमितित्वादिक-
मुपादायैव, तथा एकत्रैवार्थं घटादिरूपे कथञ्चिद्रूप रस गन्ध स्पर्शात्मके
चाक्षुषप्रत्यक्षं रूपमेव गृह्णाति, स्पर्शनप्रत्यक्षं स्पर्शमेव विरपीरुरोति,
रासनप्रत्यक्षं रसमेवावनाहते, घ्राणजप्रत्यक्षं गन्धविषयकमेव भवती-
त्यैवं प्रत्यक्षत्वान्तरचाक्षुषत्वादिवैजल्यलक्षणप्रमितिवैलक्षण्यं प्रति-
नियतविषयविभागाकलितं प्रत्यक्षत्वमुपादायैव, यद्यपि मतिज्ञान धुन-
ज्ञाने वस्तुतः पर्योक्षे, अद्यधि-मन पर्यवक्षाने विरुद्धप्रत्यक्षे, केवलं च
सफलप्रत्यक्षमित्येवमवस्थादिद्विषमेव पारमार्थिकप्रत्यक्षम्, तथापि
सांख्यवद्वार्तिकप्रत्यक्षत्व मतिज्ञानस्याप्यनुमतम्, किन्तु अनुमित्यादिपरो-
क्षज्ञानरूपमपि तद् इति प्रत्यक्षत्वानुमितित्वादिप्रमितिवैलक्षण्यं प्रमि-
तिभेदनिबन्धनं विरुद्धधर्मतया न मतिज्ञानस्य, तत्र प्रत्यक्षत्वानु-
मितित्वादेः सत्त्वात्, न चैकत्रार्थं प्रतिनियतविषयविभागो मति-
ज्ञानत्वलक्षणप्रमितिवैलक्षण्यनिबन्धनः, किन्तु प्रत्यक्षत्वापान्तरचाक्षु-
षत्वादिलक्षणप्रमितिवैलक्षण्यनिबन्धनं एव, चाक्षुषत्वादिकं न
मतिज्ञानत्वस्य साक्षाद् व्याप्यम्, किन्तु मतिज्ञानत्वव्याप्येन्द्रिय-
जत्वानिन्द्रियजत्वादिव्याप्यम्, प्रतिनियतविषयविभागशालित्वमेव
प्रत्यक्षादीनां प्रमितिवैलक्षण्योपोद्धारकं विशेषणं प्रागुपन्यस्तम्, तथा
चाक्षुषत्वादिवमुपादायैव निर्बहति, चाक्षुषत्वादिकं च प्रत्यक्षत्वस्यै-

यावान्तरनामान्यम्, एवं च मतिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं परोक्षत्वं च, प्रत्यक्षादीनां मतिज्ञानत्वादिकमपि, परमुक्तार्थगतिः प्रत्यक्षत्वादिना प्रत्यक्षादीनामुपादायैवेत्येनदर्थमन्तिमोवाहरणद्रयोपादानम् ॥

३४ पृष्ठे, २४ पङ्क्तौ 'उक्तम्' अं न्विति' इत्यनन्तरं वृद्धितृतीकांशः—

'अनुयोगांशमादाय' इति स्थाने 'अनुपयोगांशमादाय' इति पाठो युक्तः "अनुपयोगो द्रव्यम्, उपयोगस्तु भावः" इति पागमर्षप्रसिद्धिमाधित्य यदा वर्तमानावश्यकपर्यायोऽपि प्रमोना तत्र नोपयुक्तस्तदाऽनुपयुक्ते वर्तमानावश्यकपर्याये द्रव्यपदोपचारादुपचरितद्रव्यस्वरूपवर्तमानावश्यकपर्यायमिच्छति क्रतुस्त्र इत्येवमर्थाररणेन निरुक्तस्यनुपपद्यते, तस्यतुल्यांश-ध्रुवांशलक्षणद्रव्याभ्युपगमाभावेऽपीत्यर्थः।

४० पृष्ठे २२ पङ्क्तौ 'क्रतुस्तत्रस्येति भावः' इत्यनन्तरम्—

प्रत्येकधर्मपदेन सामान्यविधामपक्षे कस्य, विशेषविधामपक्षे च कस्य प्ररणमित्यत्रायं विवेकः—सामान्यविधामपक्षे प्रदेशपदेन धर्मास्तिकायादीनां पञ्चानां प्रत्येकं यावन्तः प्रदेशास्ते सर्वेऽपि समुपस्थिताः, तेषु धर्मास्तिकायप्रदेशत्वलक्षणो यः प्रत्येकधर्मस्तत्प्रकारकबुद्धिविषयत्वं नास्ति, धर्मास्तिकायप्रदेशे धर्मास्तिकायप्रदेशान्यप्रकारकबुद्धिविषयत्वस्य सत्त्वेऽपि अधर्मास्तिकायप्रदेशे तस्याभावात्, पथमधर्मास्तिकायप्रदेशत्वलक्षणो यः प्रत्येकधर्मस्तत्प्रकारकबुद्धिविषयत्वस्याधर्मास्तिकायप्रदेशे भावेऽपि धर्मास्तिकायप्रदेशेऽभावात्, पथमाकाशप्रदेशत्वत्वादेरपि प्रत्येकधर्मपदेन ग्रहणेऽनन्वयो घोष्यः, तथा च सामान्यविधामपक्षे प्रत्येकधर्मपदेन धर्मास्तिकायप्रदेशान्यादेरग्रहणम् । विशेषविधामपक्षे प्रदेशपदेन धर्मास्तिकायप्रदेशस्य ग्रहणे प्रत्येकधर्मपदेन धर्मास्तिकायप्रदेशत्वस्य ग्रहणम्, एवं प्रदेशपदेनाधर्मास्तिकायप्रदेशग्रहणे प्रत्येकधर्मपदेनाधर्मास्तिकायप्रदेशत्वस्य ग्रहणम्, पथमाकाशप्रदेशत्वादेर्ग्रहणं शोध्यम् ॥

४८ पृष्ठे चतुर्थपङ्क्तितो मुद्रितस्य सुखावबोधाय विस्तरः।

मू० शब्द-समभिरूढैवभृतास्तु-प्रस्थकाधिकारज्ञगतात् प्रस्थककर्तृगताद् वा प्रस्थकोपयोगादतिरिक्तं प्रस्थकं नः सहन्ते, निश्चयमानात्मकप्रस्थकस्य जडवृत्तित्वायोगात्, बाह्यप्रस्थकस्याप्यनुपलम्भकालेऽसस्वेनोपयोगानतिरेकाश्रयणाद् अन्ततो ज्ञानाऽऽतनयानुप्रवेगाद् वा। न च ज्ञानाऽज्ञानात्मकत्वोभयनयविषयसमावेशविरोधात् प्रत्येकमनयत्वमाशङ्कनीयम्, तादात्म्येनोभयरूपाऽसमावेशेऽपि विषयत्व-तादात्म्याभ्यां तदुभयसमावेशात्। विषयत्वमपि कथञ्चित्तादात्म्यमिति तु नयान्तराकृतम्, यदाश्रयणेन 'अर्थाऽभिधान-प्रत्ययानां तुल्यार्थत्वम्' उक्तमिति दिक् ॥

त्रयाणां शब्दनयानां प्रस्थकविषये समानाभिप्रायाणां वक्तव्यमुपदर्शयति-शब्द-समभिरूढैवभृतास्त्विति-अस्य 'न सहन्ते' इत्यनेनान्वयमप्रस्थकपरिमितमपि भूमौ न्यस्तं कुशलादिगतं वा धान्यम् 'यत्तत् प्रस्थकप्रमितम्' इति यावद्भाऽव्यभक्तं तावत् प्रस्थकस्तत्र भवति प्रमाणाभावात्, यत् प्रस्थकं पच धान्यादिमापकः सन्नपि बाह्यो यावन्न मापनव्यापृत्या निश्चीयते-अयं प्रस्थकः' इति तावत् प्रमाणाभावात् स प्रस्थको न भवति, तथा च प्रस्थकाकारज्ञानमेव प्रस्थकरूप-तन्मेयनिर्णायकत्वात् प्रस्थक इति, तत्र प्रस्थकाकारज्ञानं प्रस्थकाधिकारज्ञानं प्रस्थककर्तृगतं वा भवितुमर्हति, तत्र 'अयं प्रस्थकप्रमितं धान्यादिकमिच्छति, धान्यादिकं भातुं वा प्रस्थकमिच्छति' इतीच्छा-विशेषलक्षणमधिकारिपुरुषगतं प्रस्थकाधिकार यो जानाति ७

प्रस्थकाधिकारः, स प्रस्थकोपयोगतो वाणिज्यं प्रस्थकनिमित्तं क्रय-
 विक्रयादिलक्षणं विधातुं प्रगल्भत इति तत्पुरुषविशेषगतं प्रस्थका-
 कारधानं प्रस्थकनिश्चयमानात्मकत्वात् प्रस्थक इति; यश्च कामु-
 सृत्तिकागुणादानकाऽऽकारविशेषात्मकप्रस्थककर्ता पुरुषः स निर्माण-
 समयात् पूर्णमेव पुञ्जं 'इत्थमित्थं भवितुमर्हति' इत्याकलय्य निर्दिष्टीते
 प्रस्थकमिति तद्गतं यत् प्रस्थकज्ञानं तदपि मेषमानस्वरूपप्रस्थक-
 निश्चयमानात्मकत्वात् प्रस्थकः, तदतिरिक्तं तु निश्चयमानाऽनात्मकत्वात्
 प्रस्थक इत्याह-प्रस्थकाधिगच्छणादिति । अयमभिप्रायः-मानविशेष-
 निर्णयमयोजनक एव प्रस्थकः, मानविशेषनिर्णयश्च न स्वरूपसतो
 बाह्यप्रस्थकत्वं, तथा सति प्रस्थककक्षयादिपरिमितधान्यविशेषक्रय-
 विक्रयार्थं वाणिज्यबीधीमुपगतः पुमान् तद्द्वयव्यतिरिक्तबाह्यप्रस्थकादेव
 प्रस्थकाधिकारश्चयनमन्तरेणैव 'प्रस्थकप्रमितमिदं धान्यम्, अयं वा
 प्रस्थकः' इत्यवधारयेत्, तथावधारणतश्च क्रय विक्रयादिव्यवहारमपि
 निरस्तमित्यं प्रवर्तयेत्, न चैवम्, किन्तु प्रस्थकाधिकारश्चयनादेव
 'इदं प्रस्थकमितं धान्यम्, एष मापकः प्रस्थकः, पतन्मितं च प्रस्थकः'
 इत्याकारात् प्रस्थकादिमापक-मेयादिकमवधारयति व्यवहारविशेषं च
 प्रवर्तयति, यत्र न च तस्य तत्र न साक्षादेव प्रमाणं अडस्वरूपस्य
 तस्य निश्चयप्रमाणात्मत्वाभावात्, किन्तु स्तोत्रितं यत् प्रस्थका-
 धिकारगतं प्रस्थकज्ञानं तदेव निश्चयप्रमाणात्मकमिति तद्द्वारा तत्
 प्रमाणाभिति, अत एव स्वामिमुखदेशे मापकविशेषेण परिच्छिद्यमा-
 प्रमपि धान्यमिदं प्रस्थकमितं यथायत् किं वा नेति विवादे प्रमाणम-
 प्रायं देववृत्तः प्रस्थकाधिकारश्च इति लौकिका अपि व्यवहरन्ति,
 देववृत्तदेव प्रमाण्यं स्वगतप्रस्थकोपयोगात्मकनिश्चयप्रमाणाधारत्वा-
 द्देवेति सिद्धयति प्रस्थकोपयोगस्यैव प्रस्थकत्वमिति; एवं, प्रस्थक-
 कर्तुर्देव 'अयं प्रस्थकः' इति ज्ञानं तदेव प्रस्थकः, यतः प्रस्थककर्तृ-
 पुरुषस्यैवात्मानं प्रस्थकाद्यादानकर्ता न यावत्कं प्रस्थकं पश्यन्नपि
 प्रस्थक एवापमित्यवधारयति, किन्तु प्रस्थककर्तारं वृन्दति-चतेषु

मापकेषु कः प्रस्थकः? इति, तत्र 'अयं प्रस्थकः' इति प्रस्थककर्तृपुरुष-
 यचनतो निश्चिनोति-अथ प्रस्थक इति, अत्रापि तद्वचनस्य जडात्म-
 कत्वेन निश्चयप्रमाणात्मत्वाभावात् साक्षात् प्रामाण्यं किन्तु स्वोच्छि-
 खितप्रस्थककर्तृगतप्रस्थकोपयोगस्य निश्चयप्रमाणान्मन्त्रेण तत्र प्रामा-
 ण्यमिति तद्द्वारा प्रामाण्यम्, अत एव तदर्थमुपस्थिता लोका एवं
 कथयन्ति 'प्रमाणमत्र प्रस्थककर्ताऽयं देवदत्त' इति, तस्य स्वगतनिश्चय-
 प्रमाणात्मकप्रस्थकोपयोगाधारत्वादेव प्रामाण्यम्, अतो व्यवस्थि-
 तमिदम् प्रस्थककर्तृगत प्रस्थकज्ञानं प्रस्थक इति। शब्दोच्छिखित पदो-
 क्तिश्चा प्रस्थकाधिकारगतः प्रस्थककर्तृगतो वा प्रस्थकोपयोगः
 प्रस्थक इत्यतः शब्दस्यात्र प्राधान्यमिति शब्दप्राधान्योपगन्तूना शब्द-
 समभिरुद्देश्यभूतानामित्य मन्तव्यमिति।

प्रस्थकोपयोगातिरिक्ते वस्तुनि प्रस्थकत्वाऽसहने प्रस्थकत्वा-
 ऽनभ्युपगमलक्षणे हेतुमुपदर्शयति-निवृत्तनामक्यस्यकस्येति-प्रस्थका-
 धिकारगतत्वाद् इत्यादिविशेषणोक्त्येदमपि सुनिश्चितमेव, यदुत यः
 प्रस्थकोपयोगो न प्रस्थकाधिकारगतो तथा प्रस्थककर्तृगतः स
 निरुक्तविशेषणविशिष्टप्रस्थकोपयोगातिरिक्तत्वात् प्रस्थको न
 भवति, यद्यपि शब्दनयाना ज्ञानाऽहेताभ्युपगन्तुत्वपर्यवसाने घटा-
 द्विकं निषिद्धमेव बाह्यवस्तु स्वाकारोपयोगस्वरूपमिति बाह्य-
 प्रस्थकोऽपि स्वाकारोपयोगस्वरूप इत्यत सर्वस्यापि प्रस्थकोपयो-
 गस्य प्रस्थकरूपता निष्पत्तिः तथापि प्रस्थकोपयोगवन्तोऽपि निरुक्त-
 पुरुषद्वयव्यतिरिक्ता, पुरुषा अन्येन 'किमयं प्रस्थकः?' इति पृष्ठा-
 सन्त कथयन्ति-प्रस्थकाधिकारज्ञात् प्रस्थककर्तृत्वं सफाशादयं
 प्रस्थक इति व्यपगतच्छात्रम्, नाऽत्राऽस्मदीयज्ञानानामस्माकं धैत-
 क्षिर्णये स्वातन्त्र्यम्, किन्तु स्वतन्त्रौ तादृशात्र प्रमाणमिति, तथा च
 निश्चयमानात्मकप्रस्थकोपयोगः प्रस्थकाधिकारज्ञ-प्रस्थककर्तृन्यतर-
 गत प्रस्थक इति, तद्विधारत्वाच्च तावपि प्रमाणभूतत्वेन प्रस्थकः,
 निश्चयमानात्मकप्रस्थकस्य प्रस्थकोपयोगस्वरूपस्य जटवृत्तात्प्राभावेन

तदाधारत्वाभावाच्चोक्तप्रस्थकोपयोगातिरिक्तस्य बाह्यप्रस्थकस्य प्रस्थ-
 कत्वम्, निरुक्तपुरुषद्वयस्य तूपयोगेन सह तादात्म्यमेव सम्बन्ध
 इति न तादृशोपयोगानिरिक्तत्वमित्याशयः । ननु निश्चयमातान्मक-
 प्रस्थकोपयोगस्यैव प्रस्थकत्वाभ्युपगमे बाह्येऽपि विजिप्तमंस्थाना-
 याकलिते घन्तुनि प्रस्थकोऽयमिति दृग्पदेशो भवति, तस्य का
 गतिरित्याह-बाह्यप्रस्थकत्वात्-प्रस्थकपदेन व्यपदिश्यमानस्य बाह्य-
 स्यापीत्यर्थः । यदि बाह्यं तद् वस्तु योगातिरिक्तं स्याद्, अनुपयोग-
 कालेऽपि सन् स्यात्, न चानुपलम्भकाले तन् नमस्तीत्यन उप-
 योगस्वरूपमेव तदित्येवं बाह्यप्रस्थकस्योपयोगानतिरेकाध्ययणाद्
 उपयोगस्य प्रस्थकत्वे तदभिन्नतयाऽऽश्रितस्य बाह्यप्रस्थकस्यापि
 प्रस्थकत्वमुपपद्यत इत्यर्थः । यद्यपि बाह्यवादिना बाह्यप्रस्थ-
 कस्यानुपलम्भकालेऽपि सत्त्वमेव स्वीक्रियते, शब्दन्मभिरुद्धैवम्भूता-
 नामपि बाह्यवादिन्मवदपमभ्युपगन्तव्यम्, यतो लिङ्गमेदेन शब्दस्यार्थ-
 मेदं साग्रतनयोऽभ्युपगच्छति, पर्यायमेदेनाऽर्थमेदं समस्मिन् उररी-
 करोति, व्युत्पत्तिनिमित्तक्रियाकाल पर्यायं शब्दप्रवृत्तिमेवम्भूत उपैति,
 यदि च साकारज्ञानमायस्यैव, सर्वस्य वस्तुनः उपयोगामेदस्यैव
 योपयोग उक्तनयानां तर्ह्यपदर्शितमन्तदयमेदो न म्यादिनि बाह्यवादि-
 नामेयामनुपलम्भकालेऽपि बाह्यप्रस्थकस्य सत्त्वमिति, तथापि सूक्ष्म-
 विचारशालिनामेयामयमपि विचारः प्रोहसति यदुन, विनाशो भावानां
 व्यनिरिक्तो वैकल्पयते तैरनिरिक्ते विनाशेऽपि ज्ञाने किमिति भाय-
 स्तदर्शनाभ्युपयते? विनाशस्य प्रतियोगिविरोधित्वादिति न याच्यम्,
 तथा सति प्रतियोग्युपादान एव विनाश इति न स्यात्; यस्मिन्
 काले ध्वंसो न तस्मिन् काले प्रतियोगीति कालिकविरोधोऽन-
 योरिति चेत्, अयमपि विरोधः कुतोऽवधृतः? ध्वंसकाले प्रतियोगि-
 नोऽनुपलम्भादिति चेत्, एवं नत्यापातो मार्गं, अनयोग्यतदंघ्याभ्यु-
 पगतम्-यो यदोपलभ्यते तदा स समन्ति, यदा नोपलभ्यते तदा

नास्ति, इति सिद्धमिदम्-वाच्यप्रस्थकस्याऽनुपलम्भकालेऽस्त्वनेति, अनेन हेतु-
 नोपयोगानतिरेकोऽपि घटाप्रस्थकस्य सिद्धयति, यतः, अनुपलम्भो
 नाम उपलम्भाभावः, तत्रान्यस्योपलम्भाभावदशाधामपि स्वस्योपल-
 म्भसद्भावे स्वस्य सत्त्वं भवत्येवेति स्वोपलम्भाभावकाल पक्षे स्याऽसत्त्वं
 साधयितुमभिलषितम्, तथा च यो यदा नोपलभ्यते स तदा नास्तीति
 नियमोऽनेन विवक्षितः, तत्रैतत् स्यात्-स्वस्योपलम्भोऽन्य इति तद-
 भावे कथं स्वस्याऽभावः? ननु प्रमाणभावाधीना प्रमेयसिद्धिरिति
 स्वोपलम्भः स्वस्मिन् प्रमाणमिति तदभावे प्रमेयस्य स्वस्याऽभाव
 इति चेद्, पतदपि कुशकाशाद्वलम्बनम्-प्रमाणेन प्रमेयः साध्यत
 इति तदभावे प्रमेयसिद्धिर्मा भवतु नाम, प्रमाणरूपकारणाभावात्
 प्रमेयसिद्धिरप्यकार्यभावस्य न्याय्यत्वात्, भिद्विचिष्यस्तु प्रमेयो न
 प्रमाणस्य कार्यमिति कथं तदभावात् प्रमेयाभावः?, नापि प्रमाणेन
 सह प्रमेयस्य 'यदा प्रमेयं तदा प्रमाणम्' इत्येवं कालिकी ध्यातिः, येन
 ध्यापकौभूतस्य प्रमाणस्याऽभावाद् व्याप्यस्य प्रमेयस्याप्यभावः
 स्यात्, इत्थं परप्रश्ने इदमेवोत्तरं समीचीनतामश्नुति, यदुत उपलम्भ
 उपयोगो योऽवभासकत्वात् प्रमाणमिति गीयते, तस्य प्रमेयेन सह
 कथञ्चित् तादान्यमेव सम्यग् इत्युपयोगात्मकत्वादेवोपयोगेन
 सोऽवभासते, नान्यथा इत्युपलम्भरूपोपयोगतादात्म्यादेव यदोपलभ्यते
 तदा समस्तीत्यनुपलम्भकाले उपयोगात्मकस्वरूपभावादेव स्व-
 स्याऽसत्त्वेनोपयोगानतिरेकाश्रयणस्य 'यद् येन सहैवोपलभ्यते तत्
 तद्रूपम्, यथा-वस्तुनः स्वरूपम्, स्वोपयोगेन सहैवोपलभ्यते वाद्यं
 वस्त्रित्युपयोगरूपं तद्' इत्येवमुपगमलक्षणस्य भावान्, पतेन यदैव
 यद् उपलभ्यते तदैव तस्य सत्त्वमित्येतावताऽपि ज्ञानसमानकालीन-
 त्वमेव श्रेयस्य सिद्धयति, न तु ज्ञानरूपस्यमित्याशङ्कापि व्युदस्ता,
 उक्तदिशा ज्ञानरूपत्वेनैव ज्ञानकाले प्रतिभासनिषमोपपत्तेरिति ।
 नन्वियं घटाप्रस्थकस्योपयोगानतिरेकाश्रयणेन प्रस्थकव्यपदेशस्यो-
 पपादने घटादीनां चारात्रामपि घटाचाकारोपयोगानतिरेकाश्रयणाद्

घटादिपद्व्यपदेशपत्रं स्याद्, अतो व्यवहारमात्रस्वीपचारिकत्वं प्रसज्येत, न च शृङ्गेषु नयेषूपचारो युक्तः इत्युक्तिशेषयोगान्तिरेकाश्रयणवलाद् बाह्यप्रस्थकस्य प्रस्थकत्वोपपादनं न युक्तमित्यत आह-अन्त इति-यदि बाह्यप्रस्थकस्य निश्चयमानानाम्कस्य प्रकारान्तरेण प्रस्थकत्वपदेश्यत्वं न सम्भवति तदेत्यर्थः, ज्ञानाऽद्वैतनये सर्वस्य वस्तुनः स्वाकारविज्ञानस्मरणमिन्द्रियुपगन्धयोगाचारमतेऽनुप्रवेशात् सर्वस्य वस्तुनो ज्ञानरूपत्वे सर्वान्तर्गतस्य बाह्यप्रस्थकस्यापि ज्ञानरूपत्वमित्यत एव प्रस्थकत्वं तस्येत्यतः प्रस्थकोपयोगातिरेकस्य यः प्रस्थकत्वानुपगमः शब्दादीनां तस्य साङ्गन्यमित्यमुपपत्तिपद्धतिमेतदित्याशयः ।

ननु 'उपयोगान्तिरेकाद् ज्ञानाऽद्वैताद् वा' इत्यनभिधाय पदेतद् 'उपयोगान्तिरेकाश्रयणाद्' इति, 'ज्ञानाऽद्वैतनयानुप्रवेशाद्' इति चाभिधानं तेनैवं मुख्यप्रमेवावभासते, यद् 'बाह्यप्रस्थकस्यापि' इत्युक्त्या ज्ञानाऽनात्मकत्वमपि तस्य, निश्चयमानानाम्कत्वमन्तरेण न प्रस्थकत्वम्, यत्तु उपयोगान्तिरेकाश्रयणं ज्ञानाऽद्वैतनयानुप्रवेशो वा, तेन च ज्ञानात्मकत्वमपि तस्य, तत्र यस्य नयस्य यद्वस्तुगतज्ञानात्मकत्वं विषयो न तस्य नयस्य तद्वस्तुगतज्ञानाऽनात्मकत्वं विषयः, 'बाह्यप्रस्थकस्यापि' इत्येषमुक्तंः पृक्तुवेतां शब्दादिनयानां स्वयं तस्य ज्ञानाऽनात्मकत्वमवधानुमतम्, 'उपयोगान्तिरेकाश्रयणाऽज्ञानाद्वैतनयानुप्रवेशाद् वा' इत्यनेन च नवान्तराश्रयणतो ज्ञानात्मकत्वम्, तथा च यो नयो ज्ञानात्मकत्वं तस्य स्वीकरोति स तस्यामानात्मकत्वे गतनिर्मलिकामेवावलम्बते, यथाज्ञानात्मकत्वं तस्योपरीकरोति स तस्य ज्ञानात्मकत्वमुपेक्षत एव, बाह्यप्रस्थकस्यानुपयोगान्तिरेकाश्रयणाज्ज्ञानाद्वैतनयानुप्रवेशाद् या प्रस्थकत्वमित्येषमभिधानं च ज्ञानात्मकत्वलक्षणो य पक्षनयविषयः, यथाज्ञानात्मकत्वलक्षणोऽपरतदविषयस्तथाभूतोमपनयविषयसमावेशः प्रमाणवच्च न एव सम्भवति, न तु नयवचनं, इति तथाभूतोमपनयविषयकत्वं न ज्ञानात्मकत्वा-

भ्युपगन्तुनये, अज्ञानात्मकत्वाभ्युपगन्तुनये वा सम्भवतीति तथा
 प्ररूपयत एकैकस्य नयस्य वस्तुवंशायगाहित्वाभावादनयत्वमेव, मिलि-
 तस्य नयद्वयस्य तथा प्ररूपकत्वसम्भवेऽपि प्रमाणत्वमेव न नयत्व-
 मित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति—न चेति—अस्य 'आशङ्कनीयम्' इत्यनेनान्वयः,
 सर्वस्य वस्तुनोऽनेकान्तात्मकत्वं तावत् प्रमाणनः सुदयवस्थितमिति
 बाह्यप्रस्थकस्यापि ज्ञानात्मकत्वं यन्नयाभिप्रेतं तस्मिन् नये ज्ञानेन
 सह विषयस्य तादात्म्यमेव सम्बन्ध इति ज्ञानसम्बन्धत्वाज्ज्ञानात्मकत्वम्,
 बाह्यप्रस्थकस्याज्ञानात्मकत्वं यन्नयाभिप्रेतं तस्मिन् नये ज्ञानेन सह
 विषयस्य विषय विषयिभावः सम्बन्ध इति ज्ञानविषयत्वाज्ज्ञानात्मक-
 त्वम्, तथा च ज्ञानात्मकः प्रस्थको ज्ञानात्मक इत्येवं ज्ञाना-
 त्मकत्व ज्ञानात्मकत्वोभयनयविषयरूपसमावेशाऽस्तम्भवेऽपि प्रस्थको
 ज्ञानसम्बन्ध इत्येवमुक्तिर्नयद्वयेऽपि सम्भवति, तत्र बाह्यप्रस्थकस्य
 ज्ञानात्मकत्वं यन्नयेऽभिप्रेतं तन्नये ज्ञानसम्बन्ध इति ज्ञानविषय इत्येव-
 रूपतयोपपद्यते, तस्य ज्ञानात्मकत्वं यन्नयेऽभिप्रेतं तन्नये ज्ञानसंबन्ध
 इति ज्ञानाभिप्रेत इत्येवंरूपतयोपपद्यते, ज्ञानसम्बन्धस्यैव प्रस्थकस्य प्रस्थ-
 कत्वपदेऽप्यत्यम्, सम्बन्ध तादात्म्यम्, तच्चानतिरेकाध्ययणाज्ज्ञानाद्वैत-
 नयानुप्रवेशाद् वा सम्भवतीति नयं सुस्थमित्याशयेन निषेधहेतुमुप-
 देशयति—तादात्म्येनेति—अमेदैनेत्यर्थः। उभयप्रस्थकत्वेऽपि ज्ञानात्मकत्वाऽ-
 ज्ञानात्मकत्वोभयरूपसमावेशेऽस्तम्भवेऽपि । विषयन-बाह्यमध्यमिति
 -ज्ञानस्य विषये विषयत्वं सम्बन्ध इति तत्सम्बन्धापेक्षया ज्ञानाऽ-
 नात्मकत्वम्, ज्ञानस्य तादात्म्यं सम्बन्ध इति तत्सम्बन्धापेक्षया
 ज्ञानात्मकत्वमित्येयमुभयरूपसमावेशान्, तथा च तादात्म्यमध्यम-
 षापेक्षया ज्ञानात्मकत्वस्य सम्भवेन तदवगाहितो नयस्य, विषयत्वस्य-
 षापेक्षया ज्ञानात्मकत्वस्य सम्भवेन तदवगाहितो नयस्य च नान-
 यत्वसम्बन्धः, यत्र च बाह्यप्रस्थकस्यापि प्रस्थकत्वमुपयोगानतिरेकाध्ययनेन
 ज्ञानात्मकत्वमनयानुप्रवेशेन वाऽभ्युपगच्छन्ति शब्दतयास्मदानीं तस्य ज्ञाना-
 त्मकत्वे तादृशमिदिकामेषाध्ययन्ति त इति न प्रमाणत्वप्रसङ्गोऽपि

तेषामित्याशयः । ननु विषयत्वेनापि ज्ञानात्मकत्वमेव नाऽज्ञानात्मकत्वं
 विषयत्वस्य तादात्म्यरूपत्वादिति कथं विषयत्व-तादात्म्याभ्यामु-
 भयरूपसमावेश इत्यत आह-विषयत्वमीति-तथा च यन्तयेन विषय-
 त्वस्य कथञ्चित् तादात्म्यरूपता तन्नयेन विषयत्वस्याज्ञानात्मकत्व-
 निमित्तत्वं नाऽत्राभिप्रेतमित्याशयः । अथवा येन नयेन विषयत्वं
 कथञ्चित्तादात्म्यं तन्नयेनैकैवैव विषयत्वलक्षणनिमित्तेन ज्ञानात्मक-
 त्वाऽज्ञानात्मकत्वोभयसमावेश इत्याह-विषयत्वमीति । कश्चित्तादात्म्य
 ज्ञानेन सह विषयस्य कथञ्चित्तादात्म्यम्, कथञ्चित्तादात्म्यञ्च भेद-
 सहविषयमेव इति ज्ञानात्मकत्वाऽज्ञानात्मकत्वोभयसमावेश इत्याशयः ।
 अत्राप्येन नयान्तराभिप्रेतकथञ्चित्तादात्म्यलक्षणविषयत्वाशयणेन,
 'उक्तम्' इत्यनेनान्वयः । तु-वार्थत्वम् एकशब्दवाच्यत्वेन तुल्यार्थत्व
 सहशरूपत्वम्, तच्च तदा भवेद् यादृशं वाच्यत्वमेकत्र तादृशमेव
 त्रिषु, तच्च विषयत्वस्य कथञ्चित्तादात्म्यरूपत्वे सत्युपपद्यते,
 यतः शब्दजन्यबोधविषयत्वादर्थस्य शब्दवाच्यत्वम्, तत्र विषयत्वं
 तादात्म्यरूपम्, एवं तेन तज्ज्ञानमप्यभिधीयत इति ज्ञानस्यापि
 शब्दजन्यबोधविषयत्वम्, तत्र ज्ञानं शब्दजन्यमेवेति स्वस्थैव स्वविष-
 यत्वमिति तदपि तादात्म्यमेव, शब्दोऽपि स्वैनाभिधीयते, न्यस्य
 स्वतादात्म्यमप्यस्ति स्वजन्यबोधविषयत्वमप्यस्ति, तद्विषयत्वमपि
 तादात्म्यमेवेत्येवं तुल्यार्थत्वम्, यदि च विषयत्वं सर्वथा तादात्म्यमेव
 स्याद्, एवं सत्येकस्वरूपत्वमेव स्यान्न तुल्यस्वरूपत्वमतः कथञ्चि-
 त्तादात्म्यमेव विषयत्वम्, तथा सति यदपेक्षयाऽर्थेन सह तादात्म्यं
 न तदपेक्षयाऽभिधानेन सह, ज्ञानेन सह वा, किन्तु भिन्नभिन्ननिमि-
 त्तापेक्षया । एवं तुल्यार्थत्व यदि तुल्यप्रयोजनकत्वम्, तदपि कथञ्चि-
 तादात्म्यपक्षे घटते, सर्वथा तादात्म्ये तु नणकप्रयोजनकत्वमेव स्यात्
 तुल्यप्रयोजनकत्वमिति ।

वस्तुतः शब्द-समभिरुद्देवम्भूतानां सूक्ष्मेदिकामाधयतां न
 याराभ्युपगमे निर्भरः, किन्तु प्रथमतो विवेकेन स्वस्वरूपावगमाय

बाह्यमाश्रित्य लिङ्गमेद-पर्यायमेद-क्रियामेदमनाश्रयेण शब्दार्थमेदा-
 म्युपगमव्यपश्या, पर्यन्ते तु साकार-निराकारज्ञान-शून्यवादाभ्युप-
 गन्तृत्वमेव क्रमेण तेषाम्, शून्यवादाभ्युपगन्ता तु व्यवहृत्युपपादनाय
 व्यवहारदशायां ज्ञानाभ्युपगन्तैश्च, विवेकस्तु तदानीं लिङ्गमेदज्ञान-
 पर्यायमेदज्ञान-क्रियामेदज्ञानकृततत्त्वदर्थाकारज्ञानविषयज्ञानस्वरूप-
 मेदाभ्युपगमनिबन्धनः, इत्थं च प्रस्थकरोपयोग एव प्रस्थकः इति तेषां
 मते ज्ञानान्मत्वं प्रस्थकस्य, नैगम-सङ्ग्रह-व्यवहारजुस्तत्रनयानां मते-
 ऽज्ञानात्मकत्वं प्रस्थकस्य, तत्र पराशङ्गामुत्थाप्याऽपहस्तयति-न भेति-
 अस्य 'आशङ्कनीयम्' इत्यनेनान्वयः, ज्ञानात्मकत्वं प्रस्थकस्य
 साम्प्रतादिनयप्रत्यक्षरूपशब्दनयविषयः, अज्ञानात्मकत्वं नैगमादिनय-
 चतुष्टयस्वरूपार्थनयविषयस्तदुभयात्मको यः शब्दार्थोभयनयविषयस्त-
 स्यैकत्र वस्तुनि समावेशविरोधाद् ज्ञानात्मकं चेन्नाज्ञानात्मकम्, अज्ञा-
 नात्मकं चेन्न ज्ञानात्मकं ज्ञानात्मकाऽज्ञानात्मकयोस्तादात्म्यासम्भवात्,
 तथा च वस्तु ज्ञानात्मकाऽज्ञानात्मकयोरन्यतरदेव भवितुमर्हति, तत्र
 परस्परविरुद्धपथमाश्रिताभ्यामर्थनय शब्दनयाभ्यां निर्णेतुमशक्यमिति
 तथाभूतवस्त्वंशनिर्णयाऽनात्मकत्वात् प्रत्येकमर्थनयस्य शब्दनयस्य
 चाऽनयत्वे स्यादिति न आशङ्कनीयमित्यर्थः । यद्यपि विनिगमनावि-
 रहादुभयोर्मध्ये नैकस्यैव निर्णय इत्येकान्तेन न सम्भवति नयविरु-
 द्धयोक्तयोः सर्वथा तादात्म्यसम्भवस्तथापि किञ्चिदपेक्षया यज्ज्ञा-
 नात्मकत्वं तच्छब्दनयोऽभ्युपगच्छति, यच्च किञ्चिदपेक्षयाऽज्ञानात्मकत्वं
 तदर्थनय उररीकरोति, अर्थनये ज्ञानस्य विषये विषयत्वमेव सम्बन्ध
 इति विषयत्वापेक्षयाऽज्ञानात्मकत्वम्, शब्दनये ज्ञानस्य तादात्म्यमेव
 सम्बन्ध इति तादात्म्यापेक्षया ज्ञानात्मकत्वमित्येवं नयद्वयविषयस-
 मावेशशक्येकत्र गटमानत्वान् प्रत्येकं स्वस्वविषयनिर्णायकस्य शब्दनय-
 स्याऽर्थनयस्य च वस्तुंशावगाहनिर्णयात्मकत्वेन नयत्यमुपपाद्य
 इति निषेधहेतुमुपदर्शयति-नादात्म्येनेति-सर्वथा तादात्म्येनेत्यर्थः ।
 तदुपपत्ति-ज्ञानात्मकत्वाऽज्ञानात्मकत्वोभयेत्यर्थः । ननु ज्ञान-विषययो-

विषयत्वमेव सम्बन्धतया भामिन इत्यर्थनयस्य विषयत्वापेक्षया प्रेम्ब-
कस्याऽमानात्मकत्वमननं युज्यते, तादात्म्यं नु तयोः संवर्गतया
मासत एव नैति तदपेक्षया प्रत्यक्षस्य ज्ञानात्मकत्वमननं कथं सङ्ग-
तमित्यत आह-विषयत्वमीनि । नयान्तरानुं नयान्तरमप्यर्थनयाद्
मिन्नस्य शब्दनयस्याभिप्रायः । ननु किञ्चित्चिद्विधिः स्यादाद्
पथेति कथञ्चित्तादात्म्यमिति स्यादादप्रमाणसम्मतम्, कथं तदुपगमो
नयान्तरस्येति चेत्, सत्यम्-किन्तु प्रमाणे कथञ्चिदादे उभयोरपि
प्राधान्यम्, अप्र त्वमेद्दृश्यं प्राधान्यं घस्तुभूतत्वं च तस्य, मेद्दस्य
गोणानुमविद्याकल्पितत्वमेव तस्य न घस्तुभूतत्वम्, स्यादादे तु
मेदाऽमेदयोगभयोरपि घस्तुभूतत्वमिति विशेष इति योष्यन्तः पराशर्येण
विषयत्वं कथञ्चित्तादात्म्यमिति शब्दनयाऽऽताश्चरणेन । अर्थाविज्ञान-
प्रत्ययानामिति-अर्थोऽपि ज्ञानविषयत्वात्प्रानात्मा, शब्दोऽपि मन्त्रात् तथा,
प्रत्ययस्तु स्वरूपत एव तथेति, अर्थस्य घटादेर्दं जलादरणादिकं
कार्यं तद्व्येतन्गमे ज्ञानस्वरूपमेव, शब्दस्य कार्यमर्थप्रत्यायनं ज्ञानमेव,
ज्ञानस्य कार्यमर्थोपमासनं स्वरूपपारमासनं च ज्ञानमेवेति तत्तत्कार्य-
र्याणां ज्ञानव्यवहारीनां मेदेऽपि ज्ञानव्येन सादृश्यमस्तीति नुन्यार्थत्वं
सदृशप्रयोजनकत्वालक्षणमुपपद्यत इति ।

पूर्वव्याख्यानाधीश्वरगमोऽनिर्गूढमेक्षिकानुयद्मानसानामेव, रदं तु
व्याख्यानं स्थूलमतीनामपि सुगमयथोषम् । किञ्च, पूर्वव्याख्यानं शब्द-
नयपथ 'काराप्रत्ययस्थापि' इत्युक्त्याऽमानात्मकत्वस्य 'उपयोगानति-
रेकाश्रयणाद्' इत्याहुक्त्या ज्ञानात्मकत्वस्य च प्राप्ते तन्महामनाथे
प्रवृत्तम्, तत्र 'नयान्तराकूलम्' इत्यनेन शब्दनयाऽकूलस्य प्रद्वनं न
सम्भवति, प्रहतनयमिन्नस्यैव नयान्तरशब्दप्रतिपाद्यत्वेन शब्दनय-
स्यैव च प्रहतनयत्वेन तद्विन्नत्वस्य शब्दनयोऽभावात्, अर्थनयस्य
नयान्तररहेऽपि तन्मते विषयत्वस्य कथञ्चित्तादात्म्याभावेन तत्तात्पर्य-
स्य महानात्मनयाद् शब्दनपार्थनयातिरिक्तस्तु परिगणितमनय-

बहिर्भूतो नास्त्येव कश्चिन्नय इति तदाकृतपरत्वमपि न सम्भवतीत्यत
उक्तं यारयानमैर मय्यन्वमञ्जतीति गोच्यम् ॥

१०६ पृष्ठे २३ पङ्क्तौ 'इत्यन्यत्र विस्तर' इत्यनन्तरम्—

यथा च भावानां वर्तमानक्षणमन्वयो न तथाऽतीतत्वा-ऽना-
गतत्वसम्बन्ध अतीतत्वस्यानागतत्वेन सट विरोधे तयोरेकत्र भावे
समावेशासम्भवात्, अतीतानागताकारज्ञानलक्षणविकल्पतस्तु तयोर-
विरोधो नाशङ्कनीय येनातीतत्वानागतत्वे अपि भावे स्याताम्,
यत प्रत्यक्षमेव वस्तुसाधकम्, तच्च वर्तमानाकारमेव नातीतानागता-
कारम् विकल्पस्त्वतीतानागताकारोऽपीति न वस्तुसिद्धिनिवन्धनमिति
न ततोऽतीतत्वा-ऽनागतत्वयो सिद्धिः । तत्रेयमाशङ्का—पूर्वपूर्वज्ञानाद्
उत्तरोत्तरज्ञानप्रभव इति यत् पूर्वज्ञानं तत् समनन्तरप्रत्ययशब्दे
नोच्यते, तथा च यथा प्रत्यक्षज्ञानं समनन्तरप्रत्ययप्रभवं तथा विक-
ल्पोऽपि समनन्तरप्रत्ययप्रभव इति प्रत्यक्षस्य वस्तुत्वभवरूपत्वाद्
वस्तुसाधकत्वे विकल्पस्यापि वस्तुत्वभवरूपत्वाद् वस्तुसाधकत्व-
स्यादिति प्रत्यक्षस्येन तस्यापि प्रामाण्यं स्यादिति प्रत्यक्षाविव-
यत्वेऽपि विकल्पवियथादतीतत्वा-ऽनागतत्वे स्यातामेव भावगते ।
यदि च विकल्पस्य प्रामाण्यं नानुमन्यते तर्हि विकल्पद्वारा प्रत्यक्ष-
स्यापि प्रामाण्यं न स्यात् अभ्युपगम्यते च क्षणिकवादिना प्रत्यक्षस्य
विकल्पद्वारा प्रामाण्यम् तत एव च नीलादिवस्तुस्थल-ऽण्णा-
वगाहि प्रयत्नं यथा वस्तुनि नीलादिरूपत्वमवगाहते तथा क्षणिकव-
मप्यवगाहते पर नीलादिविकल्पमुपादयतीति नीलाद्यग तस्य
प्रामाण्यम् क्षणिकवादिविकल्पे च नात्पादयतीति न तस्य क्षणि-
कवादे प्रामाण्यम् अत एव च यत् सत् तत् क्षणिकम्' इत्या-
द्यनुमानापक्षा । यत्रैव० इत्यादि वचनं चोक्तार्थस्यैवावेदकम्,
यत्रैव-वस्मिन्नय विषयनीलादी पनाम् विकल्पविकल्पा बुद्धिम्, जनयेत्,
तत्रैव-वस्मिन्नय नीलादी, अस्य निर्दिश्यकप्रयत्नस्य प्रमाणता-

प्रामाण्यम्, इति निरुक्तवचनार्थः । तथा च प्रत्यक्षविषयेऽप्यर्थे विकल्पद्वारेण प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यम्, यदि च विकल्पस्तत्र प्रमाणं न भवेत्, न भवेत् तर्हि तद्द्वारा प्रत्यक्षमपि प्रमाणम्, यथा च नीलादिविकल्पकारणस्य नीलादिप्रत्यक्षस्यानुभवत्वं तथाऽतीता-ऽनागताकारज्ञानरूपविकल्पकारणप्रत्यक्षस्यापि समनन्तरप्रत्ययात्मकस्यानुभवन्वमित्येवं नीलादिविकल्पाऽतीतत्वा-ऽनागतत्वविकल्पयोरपिशेषे नीलादिविकल्पस्येवातीतत्वानागतत्वविकल्पस्यापि स्वविषयसाधकत्वं स्यादेवेति “ अनुभवाविशेषे विकल्पाविशेषः ” इति मूलश्रुतिप्रमाणम् । नीलादिष्वनुष्णाघकनीलादिविकल्पोपादानभूतप्रत्यक्षतो विलक्षणाऽतीतानागताकारज्ञानस्वरूपविकल्पोपादानीभूता प्रत्यक्षव्यक्तिः, यस्याः प्रभूतवासनालक्षणदोषः सहकरीति दोषसहकृतप्रत्यक्षप्रभवस्यातीतत्वादिविकल्पस्य दोषसहकृतप्रत्यक्षप्रभवनीलादिविकल्पव्यक्तितो र्यलक्ष्यमिति न नीलादिविकल्पस्येवातीतादिविकल्पस्य यस्तुष्णाघकत्वमित्यभिप्रायः “ न-उपादान० ” इत्यादिसमाधानमूलस्य ॥

१२३ पृष्ठे १७ पङ्क्तौ ‘ योष्यम् ’ इत्यनन्तरम्—

ऋतुसूत्राद् विशेषोऽस्य भावमत्राभिमानतः । सप्तमङ्गपर्यन्त-
लिङ्गमेवादेवाऽर्थमेवतः ॥ १ ॥ [नयोपदेश-श्लो०३४] इति वचनाद्
भाषणिक्षेपमात्राभ्युपगमत्वं सप्तमङ्गपर्यन्तं लिङ्गमेवादेवाऽर्थमेवाभ्यु-
पगमत्वं चेत्येतत्प्रथं साम्प्रताख्यस्य शब्दनयस्थार्थनपाद् ऋतुसूत्राद्
विशेषः, तत्र सप्तमङ्गी द्विविधा-अर्थनयाधिता शब्दनयाधिता च,
तत्रार्थनयाधितायां सप्तमङ्ग्यां न शब्दनयाभ्युपगतमङ्गस्य घटयता,
शब्दनयाधितायां च सप्तमङ्ग्यां नार्थनयाभ्युपगतमङ्गस्य प्रवेश इति
शब्दसाधन्याऽर्थसाधन्याभ्युपगमसमुत्पयोः सप्तमङ्ग्योचिभिन्नप्रस्था-
नयोनांभाधिकारः, यतोऽर्थनयाधिता सप्तमङ्गी सप्तमङ्गनयोत्पत्त्यस्य-
प्रतिपादकरधममङ्ग-व्यवहारनयोत्पत्त्यस्यप्रतिपादरहितीपमङ्ग-
ऋतुसूत्रनयोत्पत्त्यस्यप्रतिपादकत्वात्तीपमङ्ग-सहमङ्ग-व्यवहारनय

द्वयसमुत्थकामिकसत्त्वाऽसत्त्वोभयप्रतिपादकतुरीयभङ्गः प्रथमतृतीय-
संयोगजपञ्चमभङ्ग-द्वितीयतृतीयसंयोगजपष्ठमभङ्ग-प्रथमद्वितीयतृतीयसं-
योगजसप्तमभङ्गैश्च संघटितमूर्तिः, शब्दनयाधिता सप्तमङ्गी पुनः पर्याय-
भेदेऽर्थस्याभेद इत्यभेदाभ्युपगमप्रवणसाम्प्रताल्यशब्दनयसमुत्थप्र-
थमभङ्ग-पर्यायक्रियामेवप्रयुक्तार्थभेदाभ्युपगमप्रवणसमभिरूढैवभूता-
ख्यशब्दनयसमुत्थद्वितीयभङ्गघटिता, त्रिमिरपि शब्दनयैर्युगपद्भेदाऽभे-
दोभयवियक्षया तृतीयस्थाशक्तव्यत्यभङ्गस्य, कामिकतदुभयविवक्षया
तुरीयमङ्गस्य, प्रथम-तृतीयमङ्गसंयोगादितः पञ्चम पष्ठ-सप्तमभङ्गाणां
सम्भवात् तृतीयादिभङ्गैश्च घटिता, किन्तु शब्दप्रधाने शब्दनये
वचनातीतगोचरोऽवक्तव्यत्वभङ्गो न सम्भवति, परमत्रापि तृतीयमङ्गो-
ह्लास ऋजुसूत्रादेवेति पर्यालोचनया शब्दाऽर्थनयद्वयाधिता या
सप्तमङ्गी तस्या एवाधिकारः, यस्याः सप्तमङ्गाया प्रथममङ्गो यत्रय-
समुत्थस्तस्यां तत्रयस्य प्राधान्यमिति कृत्वा तत्र साम्प्रतनयस्य
प्राधान्यमिति सा शब्दनयसप्तमङ्गीति व्यपदेशार्हा, तत्र प्रथम-
तृतीय-तुर्य पञ्चम सप्तमभङ्गाः साम्प्रतनयविषयविषयकत्वात् साम्प्र-
तनयसमुत्थाः, तृतीय-पञ्चम-पष्ठ सप्तमभङ्गा ऋजुसूत्रनयसमुत्था
इत्येकाधिकमङ्गाभ्युपगन्त्वत्वात् साम्प्रताल्यशब्दनयस्य ऋजुसूत्राद्
विशेष इति सूक्ष्मेक्षिकयाऽऽभाति ॥

१३६ पृष्ठे, २६ पङ्क्तौ, 'तस्येति' इत्यनन्तरम्—

प्रथमनयेन यद्धर्मविशिष्टोऽर्थो गोचरीक्रियते तद्वान्तरधर्म-
विशिष्टनयैव तद्विषयीभूतार्थस्य गोचरीकरणमुत्तरनयेन, विशेष्यी-
भूतधर्मिणमुपादायैव पूर्वोत्तरनययोः समानविषयत्वलक्षणसङ्ग-
सङ्गतिरिति पूर्वनयाऽविषयीभूतावान्तरधर्मविषयकत्वाद् उत्तरनय-
निरूपणस्य न वैकल्प्यम्, प्रकृते तु नैगमादिनयेषु धात्वर्थक्रियालक्षण-
धर्मोन्मोपलक्षणविधया विषयत्वम्, एवम्भूतनये तु विशेषणतया
विषयत्वमिति विशेषः ॥

१३७ पत्रे, १२ पङ्क्तौ. 'प्रकृतेः' इत्यन्तरम्—

चैतन्यस्वरूपप्राणधारणलक्षणजीवनरूपधात्वर्थस्यापि चैत्रमेवा-
दिसकलजीवेषु विभिन्नत्वमेव, तत्रापि प्रत्येक प्रतिक्षणं भिन्नत्वमि-
त्येवं चैतन्यमन्तानानामनेकेषामुत्पीकारापेक्षया जीवमात्रव्यापि एक-
चैतन्यमेवेति निक्षेपान्तरं व्यावसायिकं भवति, तथा मृतस्यापि
व्यापकीभूतस्य चैतन्यस्य मायालक्षणशक्तिमत एव भाव इति
निक्षेपान्तरम्, मायाऽप्यनिर्वचनीया यस्तुतो नाम्येवेति केचल्लोच
चैतन्यमिति निक्षेपान्तरं ब्रह्मवादिभ्युक्त्याऽऽश्रितं भवति, तदेव चैत-
न्यं तद्विदानन्दस्वरूपम्, तदधिष्ठानकृत्वादेय तद्विगतैष्वनिर्वचनीयेषु
यदादिषु सदादिप्रतीतिरिति निक्षेपान्तरमुपतिष्ठते, निर्धर्मं च तच्चेतन्यं
सत्यं चित्तं ऽऽनन्दत्वादियर्षिकलत्वाच्च सदादिन्यपदेश्यमित्यद्वैतमेव
तदिनि निक्षेपान्तरमप्यागच्छति, हेतस्य यस्तुतोऽभावे तद्विरोधिना
नाऽऽनन्दस्यापि सम्भव, घट पटादीनामसतां निरधिष्ठानक एव भ्रमः,
अग्रे च स्वत एव भ्रममन्ततिरिच्यते इति अन्यतएव तत्रमिति
चैतन्याधितविचारपरम्परायां यदि न ब्रह्मविषादे विभ्राम, किन्तु
तत्रापि विकलगतोऽवान्तरमूहं सूक्ष्मतरं सूक्ष्मतरमचैतन्यस्वरूपकल्प-
नाऽऽधीयते तदाऽनवस्था, तद्भयाद् ब्रह्मविषादे शून्यतायां लोकनीत्या
पर्ययमानम्, तदा शुद्धचैतन्यात्मकप्राणधारणलक्षणजीवनरूपधा-
त्वर्थात्मकप्रकृतमात्ररूपापर्ययसानं स्यात्, अतः सम्प्रदायमन्तिका-
स्यैवोदधिकमाचरूपजीवनस्यैवैवम्भूतनये जीवपदव्युत्पत्तिनिमित्त-
वियात्यमुचितमिति ॥

इति श्री शंकराचार्यविरचित-राजनसत्वाद् जगद्गुरु अ विप्रयनेमिसूरीश्वरपट्टाचार्येण
व्याकरणवाचस्पति-शास्त्रविनाद-कविधन-श्रीविजयलक्ष्मण्यसूरिणा
विरचिते नयरहस्यप्रकरणस्य प्रमोदा विदिते.

दृष्टयेषु सदाख्यद्रवितया दोषप्रवन्त्या वये
 नो ह्यस्त्वास्वदमत्र दोग्धटन्यां स्वाप्तद् धीमन्नाम् ।
 नो प्राप्या कृतिनो निसर्गगरमवासा मया शोधने
 वेदा दोषगणप्रसर्जनविधिः स्वामाविचोऽयं यत ॥ १ ॥

प्रशस्तिः—

[उपजातिवृत्तम्]

श्रीनाभिजात शुभशान्तिनाथं सुभव्यराजीनयनामृतं च ।
 प्रकाशिपं श्रीशुभवर्द्धमानं नमामि नित्यं जिनराजराजम् ॥ १ ॥

[शार्दूलविक्रीडितवृत्तानि]

लोकालोकविलोकिनो जिनपतेः दूरीकृतांहस्ततेः
 सोहासैरमरसिपि कृतन्त्रेः सूर्यातिगरुमुतेः ।
 गीरीशस्य च नक्ष्य शासनपतेः सिद्धार्थसत्सन्ततौ
 पट्टं धर्मधुरन्धरं विजयते वीरप्रभोः सन्मतेः ॥ २ ॥
 तत्र श्रीशुभकेवली गणिमणिश्चारिनचूलामणिः
 निर्घ्नन्धाभिघ्नमच्छगच्छमतनोत् स्वामी सुधर्मभिधः ।
 कोटीशः किल सरिमन्त्रफलनात् कोटीति नाम्नोऽज्ज्वलं
 गच्छं चाच्छमतिश्च सुविधत इति श्रीसूरिपोऽनु व्यधात् ॥३॥
 चन्द्रं चन्द्रपलाकलापघवलं भूषोचदोमालित
 गच्छं चानुचकार चारुचरणः, श्रीचन्द्रसूरीश्वरः ।
 तत्रैवानु च सूरिराद शमनिधिः सामन्तमद्राभिधः
 व्यत्नेने चन्व्याग्निगच्छममलं खीनं सुण्णसं गणे ॥ ४ ॥
 संतापापहर समाधितनृणां शापापलीलालितं
 वीक्षादानशुभास्पदं सुचरणायज्ञं विशालोद्गतम् ।
 येयांसं घटगन्त्रमच्छमनुलं मन्पुण्यण्णयावणम्
 भाषायोधिष मानतान तदनु धीमत्यं देयाभिधः ॥ ५ ॥

भूपालेन च मेदपाटपतिना हृद्गा तपो बुष्करं
 सान्वयं च महातपा इति पदं यस्मै ददे सम्मदात् ।
 पुण्यात्मा विदधे ततः स च जगच्चन्द्राभिधः सूरिराट्
 पाहं प्रष्टुगुणालयं किल तपागच्छं सदच्छाशयम् ॥ ६ ॥

गच्छेऽरिमञ्च परम्परागतमहोदयैश्चलीलालये
 थद्वाचारचितां कुलालयमये राद्धान्तमार्गाध्वये ।
 श्रीहीरेण जिनेन्द्रशासनशिरोहीरेण धीरेण च

भूपालाक्यप्रबोधनश्रुता पुण्यात्मना सूरिणा ॥ ७ ॥
 मोहेलापतिपाटने पट्टतमे सद्भर्मसेनाकरे
 श्रीसेनेन च सैनिकेन गुणिना श्रेयोऽर्धिना सूरिणा ।
 श्रीदेवेन च सूरिणा विबुधतास्फातिं परां विभ्रता
 श्रीसिंहेन च पापनागहरिणा श्रीसूरिणोह्लासिते ॥ ८ ॥

पृथ्वी पादप्रचारतो विदधतो ध्वस्तान्यकारां वरां
 निमांतुः शमसागरोद्भरमां सद्वृत्तताशालिनः ।
 सत्सौम्याकृतिमालिनः कुचलयोऽऽनन्दं ददानस्य च
 साधोस्तारकपस्य वृद्धिविज्ञयाभिव्यस्य वै सद्गुरोः ॥ ९ ॥

पादाभ्रमोजरजोमरन्दमधुपो विद्याविलासालयो
 भूपालावलिमीलिलालितपदाभ्रमोजो जनानन्ददः ।
 उद्याचारप्रचारप्रोद्यतमना नानामुनीनां गुरुः
 प्रोक्षोद्वाऽऽगमयोगमुच्चविधिना प्रस्थानपञ्चत्पः ॥ १० ॥

स्यं चास्यं समयं सदा सहृदयं विद्वांश्च दिव्याकृति-
 नित्यं धर्मकथाविधौ विलसता माधुर्यमाविभ्रता ।
 गम्भीररूपनिना घनाघनरयं हास्यास्पदं कुर्वता
 तारेणापिलमव्यकेकिनिकराऽऽनन्दं ददान. सता ॥ ११ ॥

तीर्षानामवने समुद्धृतिश्रुती लीनान्तरालः सदा
 शीलं शैशवनोऽमलं च क्लृपन्नाचार्यचूलामणिः ।

सम्राट् श्रीजिनशासनस्य वसति प्रोढप्रतापधियो
राराजीवितरा जगद्गुरुरथ श्रीनेमित्तरीश्वर ॥ १० ॥

[वसन्ततिलकावृत्ते]

ईडे सुदर्शनघट पुरपोत्तम त मैत्रीयुत समुद्रयधियमादधानम् ।
सप्रन्दन सुमनसामत्रुरामचक्र विज्ञानतामरसतामरस्ताकर च ॥ १३ ॥
भव्यालिपङ्कविकल जडतातिग च नित्य पुनानमखिल किल साधुपद्मम् ।
सन्दर्शिताऽमृतपथ वरदेशनातो लावण्यमन्दिरमुदारमनोऽभिरामम्
॥ १४ ॥

[उपजातिवृत्ते]

नम्य नरेन्द्रे. सुजयन्तमार्यदक्ष सुशीलोष्धनिगुङ्गचित्तम् ।
कल्याणभृत्केवलनामधेयजिनप्रभोल्लासितभावविशम् ॥ १५ ॥
सध्वन्दन सज्जनतापहार प्रोढप्रभात्र विबुधाचित्त च ।
सन्मङ्गल सचरणादिकान्त मतीशमान्य गुणराजिरभ्यम् ॥ १६ ॥
तस्यानल्पगुणस्य नेमिसुगुरो सत्पट्टपद्माकरे
लावण्येन कजेन रैवतगिरी नत्वा शिवानन्दनम् ।
भाषाकाशदशा मितेऽर्कसमये सधैररातादिने
ग्रन्थे श्रोनयणे रहस्यविदिते टीका प्रमोदा कृता ॥ १७ ॥
खन्द्रार्कमहिमा थायद् भाति कान्तिवृत्तो मुचि ।
तापद् विवेकशालिना ग्रन्थोऽय हृदि नन्दतु ॥ १८ ॥

इति प्रमोदाविष्टतिः संपूर्णा ॥

टीकाप्रम्—प्रायस्त्रीणि सहस्राणि ॥

२ परिशिष्टम्

मूले टीकाया चोपन्यस्ताना गाथादीनामकारादिका सूचि —

गाथादिभ्यम्	स्थम्	पत्रादि
१ गयन्तासत्यपि ह्यर्थे०	[खण्डनखण्डखाद्ये परि० १ श्लो० ११]	१०९, ५
२ अत्र चाद्यानामादयत्रय	[तत्प्राथम्यवृत्ति० अ० १ सू० ५]	८६, १
३ 'अमेद् नोद्विखन्ती धी०	[खण्डनखण्डखाद्ये परि० १ श्लो० १८]	७१ १५
४ 'अथांना सर्दरुदेश०'	[तत्प्राथम्याप्य०, अ० १ सू० ३५]	९१, ६
५ 'अथाभिधानप्रत्यया०	[]	७१ ४
६ अपितानपितसिद्धे	[तत्प्राथम्ये० अ० ५ सू० ३१]	३०, २
७ 'असस्वर्गाग्रहस्यापि०	[खण्डनखण्डखाद्ये परि० १ श्लो० १२]	१०९ २५
८ 'अहया पञ्चुप्यत्रो०	[विशेषावश्यकमाप्यगाथा-२२१]	१०५, ७
९ इच्छद्द विसैत्थितर०	[विशेषावश्यक नि०गाथा २१८४]	११५, ५
१० 'इन्द्रो मायामि ०'	[बृहदारण्यकोपनिषद् २ ५ १८]	७१ २१
११ उ पुसुबस्त परो०'	[अनुयोगद्वारम्ब० १५]	३३-३ ११३-७
१२ उत्पादव्ययधोव्ययुक्त सत्	[नत्प्राथम्ये० अ० ५ सू० २९]	७३ १३
१३ 'उपइ वा विगमेद् वा धुवेद् वा	[आगम ?]	६ १५
१४ उवपसो सौणवा०'	[विशेषावश्यक नि० गाथा-३५९२]	१२, १
१५ 'रुद्रसूत्राद्०'	[नयोपदेशश्लो० ३४]	
१६ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म०	[छान्दोग्योपनिषद् ६, २ १]	७० २६
१७ 'पत्र जीव जीवो ससारी०	[विशेषावश्यकमाप्यगाथा-२२५६]	१३३, ३
१८ काशीमरणान्मुक्ति	[श्रुति ?]	३, १८
१९ निजित् सिद्धमस्ति०'	[याक्यपदीय०]	
२० गुणपर्यापयद् द्रव्यम्	[तत्प्राथम्ये० अ० ५, सू० ३७]	७२, १३

- २१ 'जस्य चि य ण जाणिज्जा०' [अनुयोगद्वारसूत्र० ८] ७७, ३
- २२ 'जीवो गुणपड्विब्रो०' [विशेषावश्यक नि० गाथा-२६४३] ८४, १; ८६, ५
- २३ 'णामाश्रितयं दब्बट्टियस्त०' [विशेषावश्यकभाष्यगाथा-७५] ८४, ८
- २४ 'णेगेहिं माणेहिं०' [विशेषावश्यक नि० गामा-२१६२] ७३, २
- २५ 'तमेव चिदित्वाऽतिमृत्युमेति०' [श्वेताश्वतथोपनिषद् ३, ८] ३, १३
- २६ 'त्तिलाले च्चदुपाणा०' [द्रव्यसङ्ग्रहगाथा-३] १३५, ३
- २७ 'दासेन मे खरः प्रीतः०' [नयोपदेशश्लो० ५५] ३६, २
- २८ 'द्वैताद् वै भयं भयति०' [श्रुति० ?] ७१, २३
- २९ 'नयाः प्रापकाः साधकाः०' [तत्त्वार्थभाष्य-अ० १, सूत्र० ३५] १०, १
- ३० 'नामं आश्रकदियं०' [अनुयोगद्वारसूत्र-११] ९२, ६
- ३१ 'निगमेषु येऽभिहिता०' [तत्त्वार्थभाष्य० अ० १, सूत्र० ३२] ७३, ५
- ३२ 'पदसमयकजकोडि०' [विशेषावश्यकभाष्यगाथा-२३१८] १४३, ६
- ३३ 'पच्छुपणग्गाडी०' [विशेषावश्यकनि० गाथा-२१८४] १०४, ७
- ३४ 'पलालं न दहत्यग्नि०' [नयोपदेशश्लो० ३१] १२७, ६
- ३५ 'प्रमाण-नपौरधिगम' [तत्त्वार्थ० अ० १, सूत्र० ६] १२, ९
- ३६ 'भारवं चिय सहनपा०' [विशेषावश्यकभाष्यगाथा-२८४७] ८१, ५; ८५, १
- ३७ 'भागो सिंहो नरो भागे०' [] २१, २६
- ३८ 'मग्नगुणठाणेहि०' [द्रव्यसङ्ग्रहगाथा-१३] १३५, ९
- ३९ 'भाषा लसीचेद' [अन्ययोगव्ययच्छेदिकाश्लो० १३] ७२, २२
- ४० 'यत्रैव जनपेदेनां०' [] १०६, १३
- ४१ 'यथाधामिधानं शब्दः' [तत्त्वार्थभाष्य अ० १, सूत्र० ३५] ११३, ४
- ४२ 'यदा सपैमात्मैवाभूत्०' [श्रुतिः ?] ७१, २३
- ४३ 'लौकिकसम उपचारप्रा०' [तत्त्वार्थभाष्यअ० १, सूत्र० ३५] ९९, ३
- ४४ 'वृत्तण-वात्थ-तदुभय०' [विशेषावश्यकनि० गाथा-२१८५] १३२, २
- ४५ 'यद्यर विणिच्छिप्यर्थं' [विशेषावश्यकनि० गाथा-२१८३] ९७, २

- ४६ 'धत्वृजो संकमणं होइ०' [विशेषावश्यकनि० गाथा-२१८५] १२८, ३
- ४७ 'व्यक्त्याकृतिजातयः पदार्थे' [गौतमसूत्र०] ९३, २६
- ४८ 'व्यञ्जनार्थचौरैर्यम्भृतः' [तत्त्वार्थभाष्य० अ० १, सूत्र० ३५] १३२, ४
- ४९ 'व्यावर्त्यांभाववत्तैव०' [कुसुमाञ्जलिस्तवक० ३, श्लो० २] ११०, ९
- ५० 'भ्रैयांसि बहुविघ्नानि०' [] ५, २४
- ५१ 'संगहिय-पिडियत्यं०' [विशेषावश्यकनि० गाथा-२१८३] ९१, १
- ५२ 'सतां सामप्रताना०' [तत्त्वार्थभाष्य० अ० १, सू० ३५] १०६, ५
- ५३ 'सदविशिष्टमेव सर्वम्०' [विद्वान्त० ?] ७०, १
- ५४ 'सत्स्वर्थेष्वसंक्रमः०' [तत्त्वार्थभाष्य० अ० १, सूत्र० ३५] १२८, ४
- ५५ 'सन्मावात्सन्भावो०' [विशेषावश्यकभाष्य० गाथा२२३२] १२५, ९
- ५६ 'सर्वे विप्रा शमं यान्ति०' [] ४, १३
- ५७ 'सद्यनया भासमिच्छन्ति०' [विशेषावश्यकभाष्यगाथा-३६०१] ८५, २
- ५८ 'सन्नेसि पि नयाण०' [आवश्यकनि० गाथा-१०५५]]
- ५९ 'साद्यज्जोगविरजो०' [आवश्यकमूलभाष्यगाथा-१४९] ८७, ८
- ६० 'सुदूरधावनथान्ता०' [खण्डनखण्डग्याद्यपरि० श्लो० ८] ७१, ११
- ६१ 'स्निग्धोष्णं दाडिमं रज्यं' [चरक सं० ग्रन्थस्थान अ० २७ श्लो० १५०] २०, ९
- ६२ 'स्यादावसहयेयः' [सिद्धहेम० ३, १, १११] १३१, २१

इति मुनिश्रीमहिमाप्रभाविजयसङ्कलिता सूचि ॥

शुद्धिपत्रम्

सचिवरणस्य नयरहस्यप्रकरणस्य शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्र पङ्क्ती	अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्र पङ्क्ती
०कम०	०कर्म०	१, २४	०ह प्र०	०ह-प्र०	८ २५
चम्र०	चक्रु०	२, ०	०दित०	०दिति०	८, २८
नास्तिरु०	नास्तिकै०	२, १६	०धम०	०धर्म०	८, २८
०वनाद्	०वनाद्	२ १९	०द्, अ०	०द् अ०	९, २७
०रीय०	०रीण०	३, ८	उक्तव०	उक्तिवै०	१०, ११
०सिद्ध०	सिद्धि०	३ १७	तत्त्वार्थ०	तत्त्वार्थ०	१० १२
०ध्वसार्थ	०ध्वसार्थ	४, ९	०दायका०	०दायैका०	१०, १६
०म्,	०म् ।	४ २७	शृङ्	शृङ्ग	११, १३
०स्थव	०स्थैव	५, २	०नयर०	०नयैर०	१२, ९
०तत्त्वाथ०	०तत्त्वार्थ०	५ २६	०तैकक०	०तैकैक०	१२, १३
०माग०	०मार्ग०	५ २८	०तैकक०	०तैकैक०	१२, १४
०थर्म०	०र्थप०	६, २	कृत्योत्था०	कृत्योत्था०	१२, १२
०रेऽथ	०रेऽथै	७, ६	प्रमाण०	प्रमाणै०	१२, १७
०जन	०जनम्,	७, ११	०योह०	०योहं०	१३, २
०नम्,	०नं	७, ११	तन्त्रान्त०	तन्त्रान्त०	१३, ६
०पय०	०पर्य०	७, १८	०प्रक्षे०	०प्रतिक्षे०	१३ ८
०विपयो य.	०विपय.	८, १७	०चतुद्	०चतुर्द्	१४ २
०सत्य	०सत्त्वं	८ २०	०दीना०	०दीना-०	१४ ६
०रूपवेति	०स्थैवेति	८, २५	०हित्वे०	०हित्वे-०	१४, ७
०तदिरा०	०तदितरा०	८ २५	०मूते	०भूते	१४, १४

नामाध्य०	नामाध्य०	१४, २७	धेनैक०	धे नैक०	२७, १४
त्रिभिर्नि०	त्रिभिर्नि०	१५, १	नय०	नय०	२७, २५
दिन०	दिने०	१५, ७	केनै०	केनै०	२८, १
दि द्वि०	दिद्वि०	१५, ११	यात्मत्वं	यात्मकत्वं	२८, ११
दि तृ०	दितृ०	१५, १२	स्तम् ।	स्तम्,	२९, ३
भ्ययव०	भ्ययव०	१५, १४	दित०	दिति०	२९, ४
द्वित्व	द्वित्वं	१५, १५	थ ।	थः ।	२९, ७
धम०	धर्म०	१५, १९	लक्षणाव०	लक्षणावच्छे काव०	२९, १३
भूत०	भूत०	१५, २९	यैक०	यैकत्व०	२९, १५
दिक	दिकं	१५, २२	न्ध	न्धः,	२९, १९
प्रसित्य०	पसित्य०	१६, १६	दृष्ट०	दृष्टि०	३०, २६
त्या०	त्यतश्चा०	१६, २०	मानवगाही	मानवाही	३१, ११
र्यहा०	र्य-हा०	१७, ३	भ्युप०	भ्युपै०	३१, १८
न, तद्	न तद्	१७, १८	भाविः । स	भावं, स	३१, २३
कडुत्व०	कडुकत्व०	१७, १९	दा, ।	द ।	३१, २४
तरत्र	वतरत्र	१८, १	नो०	भावाचो०	३२, ६
धुर्य०	धुर्य०	१८, २४	सोवसा०	सोसा०	३२, १४
दोष०	दोषोप०	१९, ६	तरांश०	तरांशा०	३२, २३
तम का०	तमिति का०	१९, १५	मस्य । पय	मस्य, पयं	३३, ८
रमेवा०	रत्वमेवा०	१९, २६	त्वसु०	त्वसुप०	३४, ५
विकारि०	कारि०	२०, २	नैगम०	"नैगम०"	३५, २०
ति, स०	ति स०	२०, २२	ध्द०	ध्दा०	३५, २०
विभागा०	विभिन्नभागा०	२१, २४	नया	नयाः"	
पर्यायो०	पर्याययो०	२२, २३		[त० १, ३४]	३५, २०
भौष०	भौषा०	२३, ८	नाम्	नाम् ।	३६, १०
तैकयो०	तैकत्वयो०	२४, ७	ति ।	ति,	३६, १०
"	"	२५, ५			
दकस्वमकार०	दकस्वमकारक०	२५, १६			

•मेव	•मेव	३६, १६	पदं	पद्यम्	७०, २६
•प्रकारबु०	•प्रकारकबु०	३९, ३	•पटबुद्ध्या	•पटमेदबुद्ध्या०	७०, २७
तत्	तत्,	३९, ५	•पटमेदैः	•पट-मेदैः	७१, ३
चेति	चेति-	३९, २४	सिद्ध०	सिद्धय०	७१, ७
•त्य प्र०	•त्यं प्र०	४०, ६	मिणहत्ती	मिणहत्ती	७३, २
•दि दि०	•दिदि०	४०, १९	•अन्त०	•अनन्त०	७३, १८
•शयति०	•शयति	४२, १०	•ग्राही०	•ग्राही०	७३, १९
ब्राह्मणे	ब्राह्मणे	४३, ७	विषयत्वम्	विषयत्वम्,	७३, २१
•नार्य०	•नार्य०	४४, १४	पुनः	पुनः,	७५, १०
•शुद्ध०	•शुद्ध०	४४, २३	•परिणाम०	•परिमाण०	७६, १
•क्रिया०	•क्रिया०	४५, १६	निक्षेपेत्	निक्षेपेत्	७७, १६
•रूपैव	•रूपैव	४५, २७	•माः	•मा	७७, २०
•तुल्या०	•तुल्या०	५०, २४	•मप०	•मुप०	७८, ५
•त्वं	त्व	५०, २७	•द्रव्य-०	•द्रव्य०	७८, १४
•दीनां	•दीनां शुद्धत्वं	५१, ११	•कार०	•कारण०	७८, १८
•तीत्यु०	तीत्याद्यु०	५१, १७	तदु०	त्वदु०	८०, ६
शङ्कते	शङ्कते-	५१, २०	द्रव्यमिति	जीवद्रव्य इति	८०, १३
नहि०	न हि	५३, १	•नयेत्येति	•नयत्येति	८०, २०
नही०	न ही०	५३, ७	•तयाद्र०	•तया द्र०	८३, २३
•पेयते	•पेयते-	५४, २४	•ण प्र०	•णप्र०	८६, ९
•मिक्षेपुं०	•मिक्षे पुं०	५७, ११	•पृष्ठा०	•पृष्ठा०	८७, १०
अवपथ	अत पथ	५७, १६	•नविशेष०	•न विशेष०	९०, २३
•न्यतवि०	•न्यवि०	६०, १३	•सदै०	•सदै०	९१, २०
•परिमाण०	•परिणाम०	६६, २	नास्ति	नास्ति	९३, ५५
•जनकानाया	अनु०		•मिति	•म्" इति	९४, ६
•कम् ।	•जनकताऽनु०	६६, ११	इति,	इति-	९४, १९
	कम्,	६३, ३	•स्थापना०	•स्थापन०	९५, ९

व्यहारः	व्यवहारः	१७,१	त्येत्वे०	त्येवे०	१११,३०
०स्यापला०	स्याप्यपला०	१७,२७		,	११२,२
०क्षार	क्षारः,	१९,२		,	११२,३
०णात्य०	०णात्व-०	१९,२		,	११२,५
०स्याप्ये०	स्याभावेऽप्ये	१९,१०	०द्वरतः	क्षारतः	११२,५
०पर्यान्	०पर्यात्,	१००,१	०पोषादः०	०पोषाद०	११२,५
०वत्य०	वत्य०	१००,१९	घटा०	०घट	११२,१०
न हि	नहि	१०४,१	०दर्थ०	दर्थे	११४,१९
०नाती०	नानती०	१०५,५	०तर	तर०	११५,२७
०ना ती०	ना नती०	१०५,५	समभिहृदस्य	साम्प्रतस्य	११६,१०
०व्याप्य पव	०व्याप्यमिव	१०५,१८	,		११७,७
०ऽतीत०	०ऽनतीत०	१०५,१९	इदन्व०	इदन्व-०	११७,७
०गताज्ञान०	०गताकार- ज्ञान०	१०६,९	एव	एव,	११८,१
०सूत्रं	०सूत्र०	१०६,२७	कुम्भः,	कुम्भ	११८,२
०मित्यर्थः	०इत्यर्थः	१०६,२८	तथा	तथा	११८,१३
तदमपि	तमपि	१०७,१२	कुम्भः ।	०कुम्भ	११८,१६
०तना०	०तमना०	१०७,१७	नन्वेय	न नैर्व	११९,१
०गमो वि०	०गमोऽवि०	१०७,२३	स्यपरो०	स्य परो०	११९,४
	!	१०८,६	०शङ्कते	०शङ्कय	११९,१२
संज्ञी०	शंज्ञः	१०९,२५	नन्वे०	निषेधति	
	,	११०,२	समाधत्ते	-न चै०	११९,१३
०ताथ०	०तार्थ०	११०,७		निषेधहेतु-	
भाष	भाषधर्मो			माह	११९,१६
	भाष	११०,१६	०म्वप०	०स्य पर०	१२०,२
भोमयथा०	उभयथा०	११०,२८		,	१२०,५
०दित्यथ	०दित्यर्थः	१११,१६	०त्वस्य०	०त्वर्थ०	१२०,१०

०स्वपर०	०स्व-पर०	१२०,१६	ग्रहि०	गृही	१२९,२
०तस्यै०	०तस्यै०	१२०,२३	०रेणव	०रेणैव	१२९,१३
	,	१२२,१	०पद्	०पद्	१२९,२६
०पदेन-	०पदेन	१२१,१	०चोपका०	०चपुरस्का०	१३१,२
स्व०	स्व पर०	१२१,२	घट-०	घट०	१३२,७
चकुम्भ०	च कुम्भ	१२१,४	"	-	१३३,५
	,	१२२,१	०सम०	०-सम०	१३३,६
सद्भावेन	सद्भावे	१२२,१८	०हितः	०हित इति	१३३
०फलनाय	कालनीय	१२२,१९	०क्षायी०	क्षायो०	१३३,
चक्रव्य०	चक्रव्यत्य०	१२२,२०	०देश०	०देश-०	१३४,४
०सिद्धय०	सिद्धय	१२३,९	च डु	चडु	१३५,३
०गम्यम०	गमेऽ०	१२३,९	०पाणा	०पाणो	१३५,३
०ऽ०	०ऽपि	१२३,११	०द्वय	०द्वसहि	१३५,९
पर०	अपर०	१२३,२७	चट्टी	चत्वारः	१३५,१६
	,	१२४,४	०प्राणौ च	०प्राणश्च	१३५,१७
स्वपर०	स्वपरोभय०	१२४,७	०ताद्वेचेतने	०तोद्वेचेतने	१३५,१८
योधात्	तथाधोधाद्	१२४,१०	इति	इति-	१३५,२०
०दि गा०	०दिगा०	१२५,१२	०रागम्य-	०रागस्य	१३५,२०
तथाहि	तथाहि-	१२५,१३	०दर्श च	दर्शभिः	१३५,२२
विकल्प०	विकल०	१२६,१२	०नया	नयात्	१३५,२२
देशाः	देशाः	१२६,१३	०नयाः	नयात्	१३५,२३
,		१२६,२८	०पदि०	०पदि०	१३८,१०
संक्र०	संक्र०	१२८,२	०मान	मानं	१३८,१५
०रुष्टेति	०रुष्टे"ति	१२८,२	०नाप०	०न प०	१३९,२१
०गुप०	धमेराभ्युप०	१२८,७	०मर्त	०मर्त कारणं	१४१,१०
०धमेदातन्	तन्	१२८,८	०ध्य०	०ध्यं	१४१,१७
०पक्षपा०	०पक्षाया०	१२८,१७	तथा	तथाऽपि	१४३,२०

०पाद्०	०पपाद्०	१४४, २	तद्भवश्च	तद्भावाच्च	१५०, २३
०तिप्यु०	तिवु	१४५, ७	०प्रत्या०	०प्रत्यया०	१५१, १२
०णं	०णम्	१४५, ७	विशेष्या०	विशेष्यता०	१५१, १३
०लनु०	०लउ०	१४६, २२	प्रत्यय०	प्रत्ययान्यतर०	१५१, १३
०टेन	०टे	१४७, १६	०तत्त्वन्धेन	०तत्वसम्बन्धेन	
प्रत्यय०	धातु०	१४७, २०			१५२, १२
न च	न्तु	१४७, २२	०त्वाद्वा	०त्याद्वा	१५४, ११
०सत्या	सत्या	१४७, २३	सौ०	सौ०	१५७, १७
धात्वा०	धातुत्वा०	१४८, ११	०बोध०	०बोध०	१६०, १४
प्रत्यय०	प्रत्ययान्यतर०	१५०, २२			

श्रीविजयनेमिसूरिग्रन्थमाला-रत्नानि ।

प्रकाशितग्रन्थाः ।

	मूल्यम्
१. धातुरत्नाकर भाग-१	५-०-०
२. " " २	४-०-०
३. " " ३	२-०-०
४. " " ४	२-०-०
५. देवगुर्यष्टक-स्थोपश्रुत्तियुक्त	०-४-०
६. देवगुर्यष्टक तथा कदम्याष्टक	०-१-०
७. धातुरत्नाकर भाग-५	४-०-०
८. " " ६	२-८-०
९. नूतनजितस्तवनमालादिसंग्रह, आशुत्ति ८	अमूल्य.
१०. महाधीरस्लायनमाला	"

११ महावीरछत्रीशो	"
१२ धातुपारायणम्, कण्ठ्यादिप्रकाशः	"
१३ नूतनतीर्थस्तवनमाला	"
१४ कण्ठ्यादिप्रकाशः	"
१५ सविधिप्रतिक्रमणादिसंग्रह	"
१६ धातुरत्नाकर भाग-७	५-५-०
१७ स्तुति चोबीशो	अमूल्य
१८ विधियुक्तपञ्चप्रतिक्रमणादि भाग १ थी ८	"
१९ जीवविचार-पद्यानुवाद तथा उपयुक्तटिप्पणयुक्त	०-२-०
२० सिद्धहेमदीपिका (अष्टाध्यायमयी)	
२१ तत्त्वार्थत्रिसूत्री-प्रकाशिका	४-८-०
२२ प्रथमकर्मग्रन्थ-पद्यानुवाद-विवेचनादिविभूषित	०-६-०
२३ जिनसंगीतसरिता	०-१२-०
२४ सिद्धहेमदीपिका-प्रकाशः । प्रथमो भागः ।	०-१४-०
२५ चैत्यवन्दनभाष्य छन्दोयुक्त भावानुवाद	०-८-०
२६ स्याद्यन्तरत्नाकर भा १	१-४-०

मुद्रमाणग्रन्थाः ।

- १ सिद्धहेमशब्दानुशासन-महाव्याकरणम्,
पृहद्वृत्ति-पृहपयास-लघुन्यासादिसहितम् ।
- २ निलकमञ्जरी टीकाप्रययुता ।
- ३ सप्तमङ्गी-नवमदीपप्रकरण पालयोधिनीविद्युतियुतम् ।
- ४ शनेषान्तरयवस्थाप्रकरण तत्त्वयोधिनीविद्युतियुतम् ।